

Казка мого життя

Богдан Лепкий

БЕРЕЖАНИ

БЕРЕЖАНИ

Бережани, місто моїх дитячих і хлоп'ячих літ, найкраще для мене місто в світі.

Тут я ходив три роки до народної школи і вісім літ до гімназії, тут до вищої гімназії ходив мій батько, тут мій дід, мамин батько, Михайло Глібовицький, учився і здав матуру. У старих, ампірових домиках, з ґаночками на білих стовпах, тесаних з піскового каменя, дрімало чимало споминів про батька й діда, про дядьків Розлуцьких і Навроцьких, про відомих наших учених Огоновських¹, про Ізидора Шараневича² та про багатьох других свояків або добрих знайомих, як вони ще молодими були та до шкіл у Бережанах ходили.

А над старою гімназією у ринку і над куди старшою церквою, над Руриськами, Раєм, Сторожиськами й Звіринцем вітав дух Маркіяна Шашкевича, автора "Веснівки", "Бандуриста" й "Русланових псалмів". Не раз, бувало, блукаючи по дубових лісах бережанських, задавав я собі питання, чи не ходив туди колись Маркіян Шашкевич, а сідаючи на шкільну лавку, покращану й покращовану немилосердно, питався я самого себе, чи на тій лавці не сидів шістдесят літ тому Він, Маркіян? 1 чомусь-то все мені здавалося, що його славна "Русалка" виринула не з Дністра, лиш із Золотої Липи...

Бережани, місто моїх літ молодечих, найкраще для мене місто в світі!

Чи ви й для других такі гарні — не знаю. Знаю тільки, що хто декілька літ прожив у ваших мурах, не забуває вас ніколи і в думках відвідує вас так радо, як я радо нині відвідати вас хочу.

Саме місто в долині, над Золотою Липою.

Чому вона Золотою зветься — не вгадаю.

Золота ні в ній, ані на її берегах я не бачив, хіба в багатих бережанців, та й то не нашої віри.

Посередині міста майдан, ринком званий, а посередині ринку ратуш — великий чотирикутник з вежею, щось буцім королівський замок у Варшаві³. В ратуші на долині безліч крамниць, а на поверсі гімназія. На вежі годинник, а на самім верху трираменний хрест з долішнім, до половини відрубаним раменем, герб графів Потоцьких⁴, власник ратуша, млина, Раю й величезних маєтків кругом Бережан. Самих лісів у тих маєтках кількадесят тисяч моргів, переважно дубини. Та ще якої! Таких старезних і величезних дубів я ніде більше не бачив. А звірини скільки там водилося усякої, того й не треба казати. Дики цілими стадами, по сорок штук ходили, серни, як блискавки, між деревиною мигтіли, а зайці зимою до самих хат підбігали. Бувало, як приїде граф, як заграють мисливські роги в лісах, то наполохана звірина по гостинцях втікає, аж їхати страшно. Хвостаті лиси на купинах гралися, часом якийсь вовк забілюкався, тільки медведів люди вже давно не бачиш, хіба що циган якогось на ланцу

припровадив і казав йому показувати, як стара баба танцює: "Танц, Маріна, танц!"

Ринок чотирикутний, не малий і не дуже-то великий, спади́стий. Горішня частина, від ратуша до церкви, бруко-вана, чистіша, долішня більше занедбана й бруднувата. В горішній, посередині, криниця з кам'яним басейном, до якого пливе вода, допроваджена дерев'яними рурами з недалеких Руриськ, від чого, мабуть, цей гарний лісок на горі, за цвинтарем, так зветься. У горішній частині ринку, коло церкви, цукорня старого німця Єгра, і крамниця француза Герве, і готель Мерля, та ще другий готель Сімона. В готелі Мерля є також склеп з кімнатою до снідань і казино з са́мим залом в Бережанах, у якому відбуваються бали й концерти. Герве має також сніданковий покій. Це бу́цим бережанський Гавелка.

Так-то у горішній частині ринку скупчувалося життя бережанської інтелігенції, а в долішній цілими днями стояли селянські вози, і хоч "гарештанти" робили тут деколи "порядки" під доглядом Штайдена або Шайдека, старих поліціантів, то все-таки чути там було амоняк і перейти сухою ногою було нелегко.

В Бережанах, у са́мим місті, були три храми Божі. Наша церква при ринку, коло неї, трохи вище, невеличкий вірменський костел, а ще вище, при дорозі до Раю, латинська фара, не так величава зверху, як дуже гарна всередині. Крім того, над ставом, високо на горі, монастир і костел Бернардинів, на замку прегарна з тесаного каменя каплиця з дорогоцінними пам'ятниками й саркофагами Синявських, а на Адамівським передмісті старосвітська друга наша церква. Як, бувало, в неділю заграють дзвони на всіх дзвіницях, то здавалося, що невеличке місто, як у морі, в їх звуках тоне.

На великі двірські й урядові свята маяли з ратушевої вежі прапори: чорно-жовті, біло-червоні та жовто-блакитні. Тішилися ми, що й про нас, українців, не забувають, бо мало хто знав, що жовто-блакитні краски — це барва роду Потоцьких. Одно з тих непорозумінь, які навіть у Бережанах бували. Кажу "навіть", бо тоді, як я там до шкіл ходив, сильніших національних спорів та змагань не було. У глибині різно бувало, але життєве плесо було тихе й спокійне, як плесо бережанського ставу.

Цей став — це були гордощі не лиш Бережан, але й цілого повіту. Мабуть, найбільший у краю і чистий, як величезне дзеркало. Славився тим, що місто лежало куди нижче від нього. Коли б йому прийшла була охота прорвати дебелу греблю, то з міста хіба дахи понад водою торчали б. Воно раз так і сталось. Але це було колись дуже, дуже давно, ніхто навіть про щось таке не думав, бо пощо? Став такий гарний, літом має велику плавальню, а зимою ковзанку.

Так гарно відбиваються у ньому Сторожиська, Сільце, Лапшин і Гиновичі, а вдалині майоріє Жуків і старинне Біще. При кінці ставу шуварі, троща, латаття й верболіз. Там тобі чайок, качок, лисок, гупалів та всякої водної птиці тьма-тьменна. Най лиш хто стрілить, то такий крик знімуть, що хоч вуха загулою і тікай.

Між греблею і Замостовим фільварком — Глинка, з кругіжем, що називався Вирок. Там купалися "студенти". Вирок іноді проковтував якогось із них, смільчака, що не вмів ще добре плавати, а пускався на глибоку воду. (Так звичайно у житті буває. Деякий час згадували про нього й були обережніші, але згодом забували й кидалися стрімголов у

воду. Така вже людська вдача.) Та ще славилися Бережани своїми проходами до Руриськ, до Звірниця, до Лісник і на Сторожиська. Скрізь було гарно, і годі сказати, де краще. Скрізь росли гриби, ягоди й горіхи, скрізь цвіли фіалки й конвалії. Ученики приносили з цих прогульок пахучі китиці знайомим панночкам і — професорам, одним і другим, щоб здобути їх ласку. Тільки професорові від природи ні, бо боялися його, а чому — про це колись іншим разом.

Може, не менше, ніж ставом, величалися Бережани своєю гімназією, однією із найстаріших в краю. Вийшли з неї тисячі священиків, професорів, лікарів та урядовців, між ними чимало таких, що зайняли визначні становища й записалися тривкими буквами в історії свого краю і народу. В тій гімназії була своя окрема атмосфера, інша, ніж в інших гімназіях, і все мені чомусь-то здається, що куди краща, бо надихала красою краєвиду і споминами з давніх, "кращих" часів.

До неї ходив я також літ вісім.

Бережани, місто моїх молодих літ, найкраще місто в світі.

У ДІДА

До Бережан привезли мене з Кругульця несповна шестилітнім хлопцем. У Кругульці занедужав я був на фебру, і лікарі, Гладій з Хоросткова, Месіта з Копичинець і Жмінковський із Чорткова, казали, що найкращим ліком Для мене буде зміна підсоння.

Вправді Бережани були також малярійні, але приходно, де мав я мешкати в свого діда, стояло високо за містом, на горі, званій жартівливо Олімпом.

Коло ампірового мурованого шестипокоевого дому п'ять моргів розкішного саду, перед хатою чималий бітник з кількома старими смереками, крім того два великі городи, а там ліси й ліси, яким, здавалося, кінця й краю Немає. Тут про малярію й помину не було. У хаті сонце, в Повітрі озон, мряка не підходить так високо. З ґанку прегарний вид. Широка вулиця бігла стрімголов до міста. Воно лежало низько в долині, зі своїми кам'яницями, домами й дімками, що тулилися до себе, як вівці в кошарі. Тільки вежі ратуша і Божих святинь вилискувалися до сонця. І тільки монастир і костел Бернардинів знімався гордо й безжурно на супротивній горі Сторожиська. Над містом, куди вище від нього, срібне плесо величезного ставу. Між містом і ставом висока, широка й дуже кріпка гребля з дубовими шлюзами, з млином і лотоками, що день і ніч шуміли, як водопад. За ставом вінок горбів, порослих дубовими лісами. Туди з Бережан до Золочева біжить біла лента мурованої дороги. Тою дорогою, хоч тоді ще не мурованою, їздив Маркіян Шашкевич, коли був учеником бережанської гімназії. Можна було цілими годинами сидіти на ґанку і дивитися на цей краєвид. Як повіяв вітер, як зашуміли сосни й високі тополі, як нараз, не знати звідки, наднесло хмари з громами й блискавками, то краєвид цей набирав якоїсь окремої, героїчної принади, так що й очей від нього годі було відірвати. Вірити не хотілося, що це Бережанщина, а не якісь невідомі нам ближче фантастичні гори.

Скільки годин не пересидів я на тім ґанку, між білими кам'яними стовпами, й скільки думок не передумав за тих сім літ, прожитих на бережанському приходстві в

старім ампіровім двірку!

Цей двірочок з великим садом, з городами й полем здавна належав до родини мого діда, маминого батька, Михайла Глібовицького, і дід, як ходив до бережанської гімназії, мешкав тут у свого дядька чи діда, вже не знаю. Тому-то, коли став парохом у Бережанах і перепровадився туди з Кругульця, купив цей маєток на гр[еко]-кат[олицьке] приходство, бо до тої пори воно тиснулося в невеличкім дімку близько ринку, навпроти латинської фари. До нового приходства з церкви було куди далше і дуже під гору, але зате як у старім було тісно й непривітно, а тут як широко й гарно!

Тут-то я цілими місяцями міг собі бігати й ходити, навіть не гадаючи про місто, де часто-густо під вечір лягала мряка й не підносилася цілу ніч. Тут я згодом позбувся своєї фебри, як не цілком, то хоч настільки, що не морозило мене й не трясло мною, як вітер осикою.

Дідо дуже мене любив, як найстаршого внука. І любив хвалитися мною, чого, річ ясна, я не любив, бо треба було все мата чисті руки, без жалоби за нігтями, чистий одяг з маринарським коміром і незаболочені й незапорошені черевики, — а це, як відомо, нелегко.

У діда, як декана й урядуючого віце-маршала повіту, мало що не кожного дня бували по ділам якісь гості. Деяких дідо запрошував на обід. Тоді-то часто-густо й мене кликали до гостей, бо дідо хотів похвалитися, якого-то він уже великого внука має. Треба було як слід привітатися, і коли дідо зажадав, то відцекламувати "Белізарія" або "Дай води, Аллаг!" Дідо чомусь-то дуже любив ці, тепер цілком призабуті, твори. Може, тому, що з Кругульця їздив до Чернівців, де його сини, а мої дядьки, Омелян⁵ та Лонгін⁶, ходили до гімназії, і де він познайомився з автором цих поезій. Не знаю. Я декламував, гості, розуміється, хвалили мене, а я був рад, як скінчив сумну повість про трагічного полководця і міг собі побігти в сад, і то ген у зелену гущавінь, щоб мене знов не закликали до декламації. Я був малий і вихований у формах тодішнього "бон тону", а все ж таки навіть у моїм малім умі-розумі явилось підозріння, що мене хвалять, бо так годиться, і що ті, що хвалять, може, навіть не всі знають, хто такий був цей нещасливий "Белізар". Але я казав собі, що декламую не для них, лиш для діда, а дідо дуже багато знає.

Дідо мав, крім моєї мами, ще три доньки. Найстарша "провадила хату" (так тоді казали), а молодші, що лиш скінчили науку в конвікті пані Лясковської. Цей конвікт, як, мабуть, усі тодішні конвікти, був середньою жіночою школою, ніби ліцеєм, без науки латини й греки, а з обов'язковою німецькою та французькою мовою. На цю останню звертали окрему увагу, бо вміти по-французьки належало до доброго тону. До доброго тону належало також грати на фортепіано й танцювати, не лише вальса й інших "вирових танців", але й кадрили, менует та лянсієр. В конвікті мешкали замісцеві учениці, звичайно, доньки Дідичів і посесорів, а місцеві доходили.

Середуща тітка, Анна, дуже гарно рисувала, а наймолодша, Дарія, визначалася не будь-яким музичним хис-т^{ом}. Мала абсолютний слух і незвичайну музичну пам'ять.

Почула якусь пісню, сідала до фортепіано й оформлювала її на дві руки або

імпровізувала на тую тему.

Я, як почув, що тітка грає, то кидав усе й біг до хати. Сідав у кутку й слухав. Особливо я любив, як тітка грала Шопена, Шумана або Бетховенові сонати. Фортепіян був віденський, короткий, але ще старої конструкції. Та тітка привикла була до нього, а він, здавалося, привик був до її інучких пальців, і між ними панувала якнайкраща гармонія. Я слухав тігчиної гри і не міг наслухатися. Одна тільки біда: тітка любила грати в вечірню годину, а мене якраз у вечірню годину розбирала якась незрозуміла для мене нудьга, якийсь діточий розстрій нервів. Деколи я не міг запанувати над собою, вибігав із хати і довго-довго бігав по темнім саді або притулював голову до дерева й плакав, не знаючи чого (тих вечірніх настроїв я не можу позбутися донині).

Крім тіток мав я ще двох дядьків: Лошіна й Омеляна. Лонгін урядовець Ради Повітової в Бережанах, а Омелян теолог у Львові. Обидва знамениті тенори. Омелян ще до того й бесідник та проповідник, якому рівного я не знав, а Лонгін мав письменницький дар (гуморист, співробітник "Зеркала"⁷).

Оба розпещували мене. Дядько Лонгін на першого все приносив мені з міста якийсь дарунок. Я не знав, що таке цей "щедрий перший", а питатися не хотів, бо боявся, щоб не сміялися з мене. Мене вже й так переслідувала гадка, що люди насміхаються з моєї великої голови. Дядько Омелян приїздив зі Львова на свята й на вакації. Він був дуже живої вдачі, любив товариство, жартував зі мною і вигадував такі забави, що я забував про свою велику, буцімто водою налиту голову, про вечірні прикрі настрої, про фебру та ставав, як не той.

З прислуги пам'ятаю двох Федів, фірмана й пастуха, стару кухарку, молоду покоївку, Маринку, й хлопця до послуга. Фірман і цей хлопець ходили в "ліберіях". Фірман, як їхав куди, а хлопець, як мали бути прошені гості. Обох Федів дідо привіз з собою ще з Крегульця, з Поділля. Пам'ятали вони давні добрі літа, коли-то дідо плекав стаднину породистих коней, а на стайні стояло двадцять корів. "А нині що! — казав пастух, махаючи безнадійно рукою. — Гониш по саду ті два чи три хвости та не знаєш, що з собою робити".

Федь-фірман чаркою відганяв "манколію" від себе, бо нащо воно здасться нарікати? Візком так само добре можна їздити, як їздилося колись повозом, а коні, хоч старі, то в руках доброго фірмана йдуть, як які англо-араби.

Оба Феді були залишками колишніх старих, вірних слуг. Вони не покинули діда до смерті. На зверх були неначе з двох світів. Фірман, незважаючи на своїх п'ятдесят кілька літ, все гладко виголений, з підкрученими вусами, шпаркий і меткий, виглядав, як молодець; пастух, сутулуватий, тяжкий, ходив по саді, як по лісі медвідь.

Я любив забігати до кінської стайні і слухати, як Федь-фірман балакав про коні й про давні часи. Розказував він, як то лошатка, що прийшли на світ, важилося і мірялося та вписувалося їх у кінську метрику. Згодом вони бігали собі по Керничках, а як вирости, продавали їх за добрі гроші в Лашківцях, або купували їх подільські пани. Я радо бігав до Федя, тільки боявся пса, Нера, що мав свою буду при дверях до стайні. Це не був пес, а просто якась потвора, що крім пастуха нікому не давала приступити до

себе.

Зате по покоях бігав шпіц, Шуфитель, викупаний і вичесаний, біленький, як з вати. На шиї стяжка червона.

"Якась нерівна доля, — гадав я собі. — Неро на ланцюгу день і ніч, у спеку й мороз, а Шуфитель вилігується на канапах, як який пан. Нема справедливості на світі!"

На подвір'ї були ще кури, індики й ціле стадо, яких сорок штук, гусей. Довгоший гусак належав до моїх ворогів. Шипів і біг за мною, силкуючися зловити мене за каптан. Боевим духом я не визначався і втікав від нього. В хаті була ще велика, гарна кітка. Дідо пестив її, і вона вночі, як дідо вертався з казино, вибігала йому назустріч. Дідо брав її на руки й приносив до хати.

В їдальні висіла клітка з канарком, також дідовим пестієм. Дідо давав йому морківцю з розсолу, а при підвечірку шматочок булки, замоченої в каву.

По саду бігав сарнючок. Гарний і також дуже печений. Але як виріс, то став такий буйний і напастливий, Що годі було до саду приступити. Скінчилося на тім, що Фірман позичив собі десь стрільбу й застрелив його.

От де я прожив перший рік мого побуту в Бережанах. До школи не ходив: інструктор приходив до мене два чи три рази в тиждень, на годинку, бо лікарі не казали мене по такій тяжкій недугі перевтомлювати наукою. Я вже й так гладко читав і вмів трохи писати, розуміється, рідною мовою.

Дідо був дуже гостинний. У місті і в сусідніх селах, у Лісниках, в Шибалині, в Кальнім, у Телячім та в Слободі, жили свояки, Навроцькі, Розлуцькі, Білінські, Медицькі, Гордієвські. Не було дня, щоб хтось із них не приїхав за орудками до міста або й так-таки, у гостину. І місцеві знайомі часто приходили до діда або до тіток.

На Йордан⁸, на Спаса⁹ й на Михайла¹⁰ (дідові іменини) влаштовували великі обіди або вечері. Привозили кухаря з Раю або з Замостового фільварку, і він наварював і напікав такого, що пахощі розходилися по цілім Олімпі.

Весело й гамірно було тоді в старім ампіровім двірку, казав би ти, двірок пригадував собі колишні ще гучніші пири. А коло півночі Федь-фірман відвозив старших панів до міста, до стуженої за ними родини. Відвозив, бо з Олімпу на Михайла та на Йордан навіть у днину і не з пиру зійти не було легко. Бувало, як у днину пригріє сонце, а в вечір потисне мороз, то Олімп стає подібний до казкової скляної гори. Люди причіпали собі раки до чобіт, але й це не дуже помагало. Тільки гімназисти на підошвах, як на лижвах, з'їздили з гори на долину. Що для них ожеледа!..

Іноді бували в діда виїмкові гості. Пригадую собі митрополита Йосифа Сембратовича¹¹, що закидав з лемківська і пізнішого кардинала Сильвестра Сембратовича¹², тоді, мабуть, ректора духовної семінарії, і графа Станіслава Потоцького¹³, "царського конюшого", як на візитовій карті було написано.

Цей останній був власником бережанського, на-раївського й поморянського ключа, крім багатьох інших маєтків у тодішній Росії. Високий, кремезний, широкоплечий, з бокобородами, дійсно з кожного боку великий пан, міліардер. Приїздив зимою на два-три тижні. Влаштував великі лови, сконтролював заряд маєтку в Раю і від'їздив до

Парижа, Одеси або Петербурга. Як приїхав, відвідував діда. Раз у гостинці привіз чорну гебанову палицю, золотом куту, порожню всередині. Відчинялося ручку і вкидалося туди кільканадцять папіросок. Раз знову привіз із Царгороду золотий медальйон з іконою Матері Божої, чудової роботи. Як зійшлися з дідом та як ще був котрийсь із професорів, то балакали про Наполеона. Це була їх улюблена тема. Я з другого покою слухав уважно. В діда була стара французька книжка про цього полководця з численними ритовинами. Я по-французьки не вмів, але не давав теті Дарії спокою, і вона мені пояснювала підписи на тих ритовинах. З тої пори й залишився в мене якийсь сентимент до Наполеона, як до виїмкової людини.

Так у головних нарисах виглядав цей новий світ, у який перевезли мене з мого рідного Кругульця. Було мені тут, як у раю. Нудитися не було як і коли. Двіроч з ганком на кам'яних стовпах мав нарозтвір відчинені двері. Він стояв у місті, але подвір'я, сад і городи були такі, як на селі. Дерев, квіти, ярина, дріб, коні, корови, пес і пещена кітка, чого ще більше треба шестилітньому хлопцеві? До міста сховався я мало коли, хіба дідо попровів мене до цукорні Єгра на тістечка, або з тітками пішов до кравця чи до склепу, як треба було щось для мене купити.

А все ж таки я за Кругульцем тужив. Там залишилися батько, мама й маленький братчик, Микола. З тої туги не звирювався я нікому, часом тільки, на самоті, поплакував стиха.

А самотнім бував я хіба по обіді, тоді, як дідо положився у своїм покою, щоб передітися трохи, і як у хаті ставало тихо, щоб діда не збудити.

КОНІ

В понеділок було свято, і в суботу по обіді тітки вибралися до Слободи, в гостину до тітки Євгенії та до Дядька Гавриїла.

Мене взяли з собою.

Я радо їздив туди, бо в Слободі було якось затишно й вигідно, як ніде.

Навіть такий малий хлопець, як я тоді був, відчував, Що там не турбуються, чим і як гостей вгостити, бо спіжарня й пивниці повні, в кухні кухарка, а по їдальнім покою вибренькує ключами паня, що провадить хатнє господарство. Була це дійсно багацька хата і гостинна.

Господарі молоді, мають тільки одну маленьку донечку Торцю, вони тішаться, як хтось до них приїде.

І нами втішилися. Зараз вода з конфітюрами, а за півгодини попівська, стояча кава і булка, як мрія, та ще з родзинками.

На другий день неділя. Церква, добрий обід, а по обіді дрімка. Вечером гості.

Грають преферанса і перечаться — "м'ягкі" з "твердими", себто народовці зі старорусинами.

Засиділися, і що лиш коло півночі пригадали собі, що треба їхати додому.

Дядько випровів їх, як звичай велить, до брами. "Погода не дуже мудра", — сказав, вертаючись в хату. "Але завтра ще витримає", — додав.

І дійсно, завтра, себто в понеділок, було ще навіть дуже гарно. Я рвав вишні в садку

й бігав по подвір'ю.

Що лиш під вечір, як не зірветься вітер, як не люне дощ, — про поворот до Бережан не могло бути й мови.

"Переночуете й раненько поїдете собі", — казала тітка Євгенія.

Переночували. Раненько покоева Маринка збудила тіток. Мене також. "Вставайте, паничу, бо вже шоста година". Мені так хотілося вставати, як псові щітку лизати. Зирнув у вікно — сіро. Вітер деревами хитає і струшує каплі дощу з листків. Але нема ради, треба вставати! Одягнувся, випив снідання і чую кругом себе: "Де мій шаль? Чи не бачила ти, Мариню, моїх рукавичок? Скажи Федеві, най запрягає коні!"

Так значить — їдемо! Аж тут нараз як не люне новий дощ, а наш візок без буди.

"Як же він поїде? — показує дядько на мене. — Промокне і не дай Боже ще знов захворіє на фебру".

"А наука що скаже?" — запримічує котрась із тіток. Але дядько Гавриїл стоїть при своїм. "Не бійтеся, надробить, дивіть, яку він має велику голову".

Дядько сказав це без злої думки, а мене буцім хтось окропом облив. Велика голова, це було моє справжнє нещастя. Мені здавалося, що всі перешіптуються: "Яку ж велику голову має цей хлопець!" — "А що буде, як він колись підросте?"

Щоб не розплакатися, вибіг я до другого покою, буцімто за своїм капелюхом, а коли вернувся, тіток вже не було. Лишили мене. В неділю тітка Євгенія і дядько Гавриїл поїдуть до Бережан, бо там, у міській церкві чи в прилученій, є якийсь празник, і заберуть мене з собою. Лишився я. А дощ паде й паде.

Попереглядав, які лиш були річники німецьких тиж-невників "Ді Біне" і "Цур гутен Штунде"м, попросив паперу й олівця, рису. Тітка хвалить, що гарно. Бавлюся з маленькою Торцею, але яка то забава? Торця ще дитина, а я вже хлопець з нагніткою на лівій нозі.

У вівторок чи в середу дощ ущух. Випогодилося. Бігаю по саду й по подвір'ю. Є що бачити. Господарство велике.

У четвер чую: "Гавриїле, їдь до Тернополя по коні, бо я тими, що є, в неділю до Бережан не поїду", — каже тітка.

"А чому? Коні гарні, власного хову. Молоді".

"Але не до нашого нового повозу. Повіз великий, а коні малі. Все боюся, що під гору не витягнуть".

"А чого ж ти казала великий повіз купувати?"

"Бо ти потовстів, і в старім мені було тісно сидіти. Не говори багато, їдь!"

Дядько ніколи не противився тітці, поїхав, і то повозом, щоб дібрати до нього коні.

У п'ятницю під вечір вернувся.

Тітка глянула крізь вікно і заспокоїлася. Коні були великі, 18 міри, сиві.

Тітка казала, що шпаки були б кращі, бо на сивих порох дуже пізнати, але хай будуть і такі. Дядько купив також нові, англійські хомути, замість давніх півшорків, батіг, якого Слобода ще не бачила, і для фірмана, Івася, шапку й "Ліберію".

У неділю відправив тиху Службу Божу й по сніданню рушили ми в дорогу до

Бережан. По дорозі зірвалася буря. Я мусив з лавочки пересісти між дядька й тітку, Івась обтулив нас шкіряним фартухом, цмокнув на коні, женемо. Аж нараз бачимо, що назустріч нам жене хтось на чорному коні.

Ми до Бережан, він з Бережан у напрямі Слободи. Дядько глянув і крикнув до Івася: "Бери вісьта й їдь скорше, бо спізнаємося!"

Чорний кінь з їздцем у пелерині перемчав попри нас. Зимнім вітром повіяло від нього.

— Хто це такий? — спитала тітка.

— Або я знаю хто? — відповів дядько. — Комір мав піднесений, шапка насунена на очі, годі було пізнати.

— А чи не був це старий панич з двора, — відізвався Івась зі свого високого сідала на козлі.

— Який старий панич?

— А Раціборський. Що його був кінь, це я певно знаю. Може, він де у Козовій або в Бережанах у карти грав, програв і полетів по гроші до старого пана, Боєра.

— Старий пан з жінкою і доньками в Бережанах сидить. Що ти плетеш, гони!

Івась цмокнув на коні, — птахами полетіли.

— А може, це дійсно був Раціборський? — стривоженим голосом відізналася тітка.

— А хоч би й він — так що з того?

— Страшно мені...

— Тобі все страшно, чи є чого, чи нема.

— Бо ти непотрібно встряваєш у їх спір. Слобода великий маєток, процесуються, най процесуються. А ти за Боєром стоїш.

— Бо так мені совість каже. Боєр підписав мені презенту, це мій колятор. Я певний, що він Раціборського сплатив, а Раціборський пропустив гроші і тепер Боєра шантажує.

— Не знаю. Може. Але прошу тебе, не пхай пальців поміж двері, бо мені чомусь здається, що тут без якогось нещастя не обійдеться.

— Ах, ти все щось чуєш або прочуваєш, — потішав дядько тітку Євгенію.

Івась поцмокував на коні, навіть батогом кілька разів ляснув, коні мчали, як вітер.

— Мені здається, що він за нами летить. Ану, подивися, — тривожилася тітка.

Дядько виглянув з буди: "Нікого нема, — заспокоював її. — От вже й Бережани перед нами". І дійсно, за якої чверть години Бережани явилися перед нами в своїй повній красі. Рогачка, Замостовий фільварок, наліво замок, а там і вулиця попри фару догори, до діда, на при-ходство.

Приїхали ми. Я відітхнув, біжу в хату до їдальної кімнати, а тітки до нас: "Чи ви чули, що сталося?"* —

"Коли? Що?" — "Нині рано, може, перед двома годинами", — відповідають дрижучим голосом. "Кажіть же!" — цікавиться дядько. "Раціборський застрілив Боєра, його жінку й доньки, — щось страшного!"

Дядькові кров до голови вдарила, тітка Євгенія побіліла, як стіна. Хвилина мовчання, а тоді дядько: "Як же це можливо? В білий день, у місті?"

А тітки, одна наперед другу: "Раціборський причвалав досвіта на чорнім коні, коня прип'яв до паркану, а сам вбіг до кухні. Кухарки не було, хлопець черевики чистив. "Пан є?" — "Є. Але ще сплять". — "Всі?" — "Так, усі. Може, збудити?" — "Не треба". — "Раціборський не раз у Боєрів бував, хлопець не прочував нічого злого. Дальше черевики чистив. А Раціборський увійшов до покоїв і двері на ключ за собою замкнув. Залунали постріли. Переходив через покої і стріляв. Стрілець був добрий, ні один постріл не хибив"...

Дядько слухав і хвилювався. "Не розумію, як воно могло статися! Боєр майором був. І не боронився? А люди? Де були люди? Що робив служачий?"

"Не було часу боронитися. Служачий вибіг на вулицю й кричав. Але заки збіглися люди, напасник допав коня і полетів, як вітер".

"Ми його стрінули", — сказала тітка Євгенія.

"Так, це був він", — притакнув дядько Гавршл, і в їдальні стало нараз тихо. Здавалося, що там, у долині, на містечку, лунають постріли і кричать зі сну пострілами розбуджувані люди.

"А бачиш, — почала тітка Євгенія, — я тобі казала, що тут без якогось великого нещастя не обійдеться. Дякуй Богові, що тебе кулька минула. Коли б не те, що ми їхали не своїми гнідими кіньми, які Раціборський знав, а новими, сивими, котрих він ще не бачив, і коли би наша буда не мала кали, що звисає і майже цілком закриває тих, що їдуть, то був би пізнав нас і також постріляв — кажу тобі. А так не пізнав нас, і ми вийшли ціло. Божа ласка, чисте чудо!" — і тітка перехрестилася тричі.

Вечером вернулися фіакри з комісією, що їздила до Слободи, вернулися й жандарми, що пустилися були ловити Раціборського, і тоді-то й виявилось, що здогади тети Євгенії не були безпідставні. Раціборський не гадав, щоби дядько так рано в неділю їхав до Бережан, і хотів з ним у Слободі вирівняти порахунки. Причвалав до Слободи—на приходство.

"Єгомость дома?" — спитав пастуха, що кутив люльку на брамі. — "Нема. Поїхали до Бережан". — "Коли?" "А вот нині рано". "Брешеш! На, маєш, потримай мені коня!"

Пастух узяв коня за поводи, а Раціборський побіг у хату.

В канцелярії стрів покійку, Маринку.

"Де єгомость?" — "Поїхали до Бережан!" — "А їмость?" — "Також". — "Брешеш!" — сказав і перебіг усіх шість покоїв.

До кухні не заглянув. Там була бабуса з Вікторцею. Хата була пуста. Тільки канарки співали в клітках.

Раціборський заляв, вибіг, скочив на коня і пігнав У двір.

Там його і знайшли неживого... Застрелився...

У три дні пізніше ховали Боєрів.

Половина Бережан ішла за чорними домовинами, друга стояла в брамах та на городах попри хідники тих вулиць, що ними мав проходити похід. На нашій фіртці було також повно людей: стояли домашні, прийшли знайомі, нахлинуло чимало чужих. Ті останні поводитися так, немовби вони тут були хазяями: аж прийшов фірман Федь і

фіртку замкнув на ключ. Для мене приніс зі стайні стілець, щоби я міг краще бачити. Я дивився, але крім людей у брамах і фіртках і крім хлопців, що обсіли дерева, як горобці, не бачив нікого. Аж загули дзвони: на Бернардинах, на дзвіниці Вірменського костела і нашої церкви, а врешті на фари. Ціла велика кітловина, в якій лежали Бережани, залилася потопою звуків, від тонких, мов крик і сміх діточий, аж до низьких і глибоких, мов сердиті слова старих ґаздів. Вони гонили за собою, перекликалися, сварилися й ніяк не могли заспокоїтися, не могли погодитися з гадкою про те, що сталося. Таке гарне, тихе, спокійне місто, і нараз такий злочин!.. Аж ген у долині, на скруті, появилися хоругви.

"Ідуть, ідуть!" — зашипіло коло фари, і це шипіння посунулося вгору, попри нас, у напрямі цвинтаря.

Кругом мене охали люди: "Такий великий пан, та ще й майор, а панни такі гарні, "делікатні", і так марно

пішли..." — "Тільки було жий і наживайся, а тут, погасив їх, як вітер свічки". — "Бо то, бачите, і без грошей зле, і з грішми недобре. Через ті гроші не одно вже таке нещастя сталося".

Я слухав, і переді мною став оживати не старий ще майор Боєр, і його заживна дружина, й молоді, в сірих шовкових суконках, гарні панночки Боєрівни. Ще трохи, й перейдуть попри мене — в домовинах... А кілька днів тому я їх бачив живими. Невже ж це правда, невже ж воно можливе?

1 мені нараз зробилося так прикро, так жалісно, так страшно, що я зіскочив зі стільця і, незважаючи на те, що мене кликали й завертали, побіг через подвір'я у сад. Якнайдалше між дерева, щоб забути і про Боєрів, і про Ра-ціборського, і про те, що сталося з ними.

Але дзвони, співи й музика бігли за мною.

Я затулив вуха руками й притулився до якоїсь яблуньки... Завмер... Аж нараз чую, щось мене тягне за кафтаник. Відчиняю очі — сарнючок, що мені його недавно привезли з Поручина... Пікає...

Жалується на свою самоту чи хоче мене потішити? Я сів у траві і притулив його до себе. На хвилину забув про все.

ЩО ЦЕ?

Гарно було на бережанським Олімпі! Особливо гарно весною, коли дерева білим цвітом покрились, або літом, коли черешні й вишні в ягоди, мов у коралі, прибралися.

Та не так бувало в осінні вечори і в зимові темні ночі.

Як повіяли вітри, як зашуміли високі сосни і застогнали старі груші недалеко хати, то моторошно ставало на Душі малого хлопця. Всі страхіття, що він їх коли-небудь зачув, всі оповідання про несамовиті події, про злодіїв та розбійників пригадувалися й оживали перед ним. Замикав °чі, ховав голову під подушку, не помагало. Хвилина — і загроюкає хтось у двері або розіб'є вікно та вскочить у хату.

Тета Павлина Дуткевичева розказувала про Нечиперо-*ича та про славного Довбуша, бо вона в Криворівні, у свояків, панночкою перебувала.

Хлопець слухав і потім спати не міг, нервувався.

Як на те, і в Бережанщині появилсь якийсь бандит. Нападав на людей по дорогах та розбивав хати. Кріса ні пістолі не мав, лиш з великою палюгою, як з булавою, ходив. Нею забив якогось міщанина під самими Бережанами. Тоді його й зловили. В Бережанах у в'язниці сидів. До вини ніяк не признавався. Тому-то й провадили його на цвинтар, до розкопаної могили його жертви, де мало відбутися ще одно переслухання і візія.

Ішов розхристаний, неголений, страшний. В руці ніс криваву палюгу, як булаву. Кругом жандарми в капелюхах з когутячими блискучими перами, а там — товпа. Брудна, заболочена, нехлюйна. Де щонайгіршого було в місті та на передмістях збіглося докупі.

Поліція розганяє, грозить, що стрілятиме, товпа подається, але за хвилину знов наче з-під землі виростає. Губи розтворені, очі вибалушені, кулаки підняті вгору — верещать.

І коли б не жандарми, то краще й не гадати, що тут було би.

Хлопець присунув крісло до вікна й очі на вулицю пустив.

При вікні занавіски білі, на стінах гарні образи, ніде ніпилиночки. А там?

Що там за тією тонкою пластинкою скла?

Відповіді в своїй голові знайти не може, а питатися нікого не хоче.

Зіскочив з вікна й побіг до останнього покою.

ВЕЧІР ПІД СВ. АНДРЕЯ¹⁵

Не було ані одного мужчини, порозходилися.

В хаті тільки я, а на подвір'ї пастух, Федь. Але я не мужчина, лиш дитина, а пастух Федь подобав більше на медведя, ніж на мужчину: сутулуватий, з малими очима й великою губою, на плечах заяложений кожух, на голові виляла шапка. До нього належали корови і страшний пес, Неро, до котрого, крім Василя, ніхто на десять кроків не мав права підійти.

Поза Нером і коровами, та ще поза їжаком у стайні федь нічим не цікавився, нинішнім вечором святого Андрея також ні. Він приніс із возівні довгий низький ослін, а як стануть ворожити, то мав припровадити до балабухів Нера, але на ланцюгу, безумовно, лиш на ланцюгу, бо Нерові вірити не можна.

Балабухи пекла стара кухарка Марта, а пекла їх з приговорами за старосвітськими звичаями. Як були готові і вистуджені, бо псові гарячого не вільно давати їсти, то покладено їх на ослін посередині кімнати й почались наради, як їх значити, лоазбучно чи хронологічно, цебто по іменах панночок чи по їх віку. А панночок тих було п'ять: три домашні а дві сусідські. Та ще була тета Олеся з Лісник, що мала нині ночувати, бо під вечір звіялася завіруха, а вона некріпкого здоров'я. Тета Олеся й рішила, що балабухи не будуть значені ані по літах панночок, ані по їх іменах, а лише всуміш. Тільки треба собі добре зятямити, що перший Дзюні, другий Адзі і т. д.

Затямили: Марта з порога гукнула на Федя, і за хвилину влетів страшний пес Неро, видзвонюючи грубезним ланцюгом, таким, як гальмується вози зі снопами. За Нером

вкотився Федь. Він ледве тримався на ногах, бо Неро тягнув його з непереможною силою за собою. Жінота, як побачила Нера, зчинила нестямний крик, вискакуючи на стіл та на креденс.

Неро, що ніколи не бачив кімнат і не чув такого дівочого крику, на хвилину здурнів. Стояв з виваленим язиком і вертів хвостом, на знак свого вдовolenня, а тоді кинувся до балабухів, але так напрасно й безцеремонно, що перевернув ослін і балабухи поскидав на підлогу, а що лиш із підлоги поз'їдав їх скоро-скоро, всі до одного.

Котрій перший попався у його пащу, годі було вгадати. Ворожба, значить, не вдалася, і невдоволений Федь відпровадив зараз-таки нечемного Нера до його буди.

Не можна сказати, щоб і друга ворожба випала блискуче. Панночки виливали розтоплений віск з пательні у мосяжну мидницю на зимну воду, але ні одній нічого певного не вилилося. На однім кружку було щось буцим Ругяний вінок, а буцим тюрбан на голові Роксолани на образі, що висів у другім покою. На другім кружку було Щось буцим санки, а буцим тачки — і вгадай з того, чи Щгаоб буде в літі, чи в зимі? Так усім п'ятьом.

І з калатанням ложками по паркані та з наслухування, звідкіля пси відізвуться, нічого певного не вийшло. Пси, схвильовані появою смачних балабухів, виявляли по всіх сторонах світа свою радість, а трахкіт ложок глушив сильний вітер.

Ще найкраще вдалося з "ціжемками", себто з п'ятьма черевиками з лівих ніг п'ятьох панночок. Їх укладали від печі до порога, а потім переставляли так, що врешті один опинився за порогом. "Ах! Адзя — Адзя!" — залунало в кімнаті, і засоромлена панночка Адзя ледве вихопилась цілою з обіймів товаришок, бо вона то перша мала "вийти замож".

Марта принесла чай і свіжі пампушки, начинювані рожею, рум'яні, з біленькими обручками. Розкіш, а не пампушки. Чай був також знаменитий, правдивий китайський, його переносив через границю старий пачкар Буга. Домашні панночки раз у раз припрошували гостей, і пампушки миналися доволі скоро.

— Андрій, Андрій, — почала тета Олеся, — і вже по Андрею!

— По андріївських вечорницях, — поправила котрась із дівчат.

— А незабаром прийде Святий вечір, — потішала друга.

— І голодна кутя, — додала третя. Тета Олеся зітхнула.

— Так воно, так. Все йде, все минає, і краю немає. Але в дійсності нинішні вечорниці ще не скінчені.

— Як то ні? — пролунало питання із кількох рум'яних уст.

— А так, бо ще опівночі з дзеркала ворожать, але це вже, так сказати, ворожба грішна.

— Чому?

— А пригадайте собі, як воно є в Шевченковій "Тополі": "Не питаєте свою долю, само серце знає, кого любить..." Я нікому не раджу ворожити з дзеркала опівночі, поміж двома горючими свічками. Знаю один такий примір, що дуже прикро скінчився.

— Розкажіть нам, тітусю, розкажіть!

— А не будете цього пробувати?

— Не будемо.

— Слово?

— Слово, тітусю.

Шафковий годинник тікав, поліна в печі тріщали, вітер за вікнами шумів, гудів, реготався.

П'ять дівочих голівок тулилося до себе. Тітка розказувала.

— Мали ми сусіда, великого багача, що мав доньку Олю, одиначку, гарну, багату, але не мудру.

— Чому б то не мудру?

— А тому, бо опівночі перед святим Андреем засвітила свічки, поставила дзеркало, взяла ножиці в праву руку, дивилася в дзеркало й чекала.

— І що?

— І нараз побачила в дзеркалі хлопця. Гарний був, як вилитий. Мав на собі гранатовий сурдут і ясні в паски панталони віденської моди, так, як тоді в нас одягалися. Глипнула — подобався їй, шарнула ножицями — і малесенький шматочок гранатового сукна з лівої поли, як цвіт з дерева, опав на килим. Знову зирнула в дзеркало, нікого не було. Підняла цей шматочок і приглядался до нього довго-довго. Темно-синє, гладке, м'яке сукно. Загорнула в тонкий папір із мільових свічок та сховала на сам спід до своєї касети, де тримала листи, засушені квітки, стяжечки тощо.

Минув рік. І знову наближався вечір святого Андрея. Шч була така темна й бурлива, як нині, і так само снігом мело. Наші сусіди вже зібралися йти спати, як перед ганком озвалися дзвінки. Хтось застукав до дверей. Увійшов старший священник і молодий незнайомий чоловік. Збилися з дороги, довго блудили, ба на Поділлі блуд чіпається часто, просять, щоб могли переночувати.

"Будь ласка, розгостіться, ми гостям раді".

І гості поскидали засніжені кожухи. Оля глянула й остовпіла. Цей красунь у гранатовім сурдуді і в ясних панталонах, він — той самий, що бачила його в дзеркалі...

— 1 що? 1 що? — відізвалося нараз п'ять голосів.

— Не знаєте що? Побралися й зажили собі так щасли-*°> як у казці. Чого забажали, те й мали, тільки дітей Бог вдавав.

Одного разу сиділа моя Оля в своїй кімнатці й пере-Гі*ядала свої листи, стяжки засушені китички, спомини з дівочих літ. На те увійшов її муж. Сів біля неї, балакали й жартували безжурно. Нараз побачив він оцей малесенький шматочок гранатового сукна. "А це що?" — не спитався, а скрикнув. Оля спаленіла. — "Це якраз той шматочок, що хтось мені його відтяв з лівої поли мого герока. Звідки ти його взяла? Кажи!"

Не давав жінці спокою, поки не призналася, як воно було... І відтоді...

— Що було відтоді, тітусю?

— Відтоді ніби якась зимна стіна виросла поміж ними.

— Розійшлися?

— Ні, бо не хотіли прикрити своїм батькам робити, вони ж нічого не знали. Але ні щирості, ні давнішого тепла вже між ними не було. Вони побралися не по-Божому, а в несамовитий спосіб. Тому-то я кажу, що така ворожба, це гріх. І най Бог хоронить, щоби з вас котра важилася на таке діло.

— А правда, воно, тітусю?

— А невже ми знаємо, діти, що правда, а що ні?

Шафковий годинник тікав, поліна в печі тріщали, вітер за вікнами шумів, гудів, реготався.

КІСТКА В УСІ

Раз після обіду, вчасним літом, тоді, як на деревах паленіли великі черешні, я з повною жменею тих солодких ягід зашився в бічній кімнаті і на ліжку листував якусь ілюстровану книжку. Мабуть, не дуже вона мене цікавила, бо я любувався більше черешнями, ніж образками. Їв їх, і щоб не кидати кісток на підлогу (бо це не годиться робити!), ховав їх до... уха, а властиво, до обидвох. Було це й практично, й смішно, бо, мабуть, ще ніхто такого сховку не вигадав. Як же то будуть сміятися тітки, коли я їм похвалюся, де я поспрятував кістки з черешень. Але якраз прийшли якісь гості, і мене покликали до підвечірку. Не було як хвалитися, треба було скоро випорожнити уха і йти до гостей. Скоро, скоро! Ліве ухо вже готове, і з правого також виколупав дві кістки. Але ще одна торчить.

Чим би то її добути? Сірником. Сірники лежать на столі. Взяв один, пхаю до уха. Але замість добути цю нещасливу кістку, запхав її ще глибше. Чую, як вона там торчить. А що буде, як покотиться далше, в мою велику голову? На тую гадку я перестрашився і став кричати. Прибігли тітки, питаються, що такого, я не відповідаю. Тітки гадали, що я забагато з'їв черешень, заспокоюють мене, кажуть, що як не перестане боліти, то покличуть лікаря, а я ще гірше кричу. І дійсно, за якої півгодини прийшов лікар. Але я й дивитися на нього не хочу. А все ж таки, по довгих зусиллях і лікаря, і тіток, признався до вини. Лікар хотів подивитись до уха, бо казав, що мусить принести щипці, так тоді треба йому знати які. Як я почув про щипці, то пригадав собі ті, що ними об'яснювали свічки, і закрив ухо рукою, а голову запхав під подушку.

Лікар тільки руками розвів. Покликали другого. Цей вже зі щипчиками прийшов. Та ще він не доторкнувся до уха, як я підняв вереск на цілий Олімп. Лікар хотів сили вжити, притримати мене. Та знову тітки не давали. А вночі прийшла гарячка, — біда!

На рано прикликали ще одного. Але й цей нічого не порадив, тільки назвав мене розвезеним хлопчиськом і сказав, що коли би я був його сином, то він би собі зараз дав зі мною раду. Ї дійсно, коли би я не був такий розпечений дідом і тітками, то справа скінчилася б легко й скоро. А так ціла хата ходором ходила, немовби я дійсно Бог зна як тяжко занедужав. Незабаром ціле місто знало, Що сталося на Олімпі, і знайомі почали відвідувати мене. Одні заспокоювали, інші страшили. Казали, що кістка скільчиться і в усі стане рости черешня. Але одні й другі нічого не вдіяли. Спробували ще покликати військового лікаря, Шпрінгера. Це був наш чоловік, що знав хатні вщносини, й тому рішив: "Най ходить з кісткою. Підросте, помудріє, а тоді й

витагнемо". Так воно й сталося. Кілька літ ходив я з тією кісткою, аж врешті той самий Ньірінгер витягнув її.

Мій Боже, чого то не видумують такі несповна шестилітні хлопці, як я тоді був!

ОСІНЬ

Я все любив осінь і люблю. Але цю вчасну, зараз по Спасі, і — погідну.

В садах ще пізні яблука дозрівають, на полях копи стоять і павутиння понад стернями літає... Снуйся, снуйся, нитко павутини... А які гарні тоді ліси! Дуб ще не втратив зеленого листя, але липи, граби й буки вже пишаються своїм одягом золототканим. Калина червоне намисто почепила, дике вино горить усіма переливами пурпуру... Як пияк, що випив забагато.

Гарна тоді і багата осінь. Вдумчива й задавлена в себе.

Та за деякий час як же вона змінилась! Натикала зів'ялого листя в розлуцені коси, нарвала сухих квіток повний подолок, вп'ялила мутні очі в сірувате небо, йде і заводить: "Ау, ау, ау!" Сльози на землю падуть, на вулицях кисне болото...

Не люблю пізньої осені, й не любив її семилітнім хлопцем. Якийсь нез'ясований ближче страх обгортав мене. Страх перед вечірньою годиною і перед довгими безсонними ночами.

Туга, як осіння імла, окутувала мене. Туга за Крегуль-цем, за тамошнім ставом, за бресквами, що перед вікнами росли, за всім. А за батьком і мамою зокрема. За мамою, що так гарно співала, і за батьком, що на скрипці грав.

З Крегульця до Бережан пісня залітала: "Ой, біда ж мені на тій чужині, що мене муж б'є і не жалує". Мама ніхто не бив, але її устами нарікали всі ті жінки, що їх мужі били.

1 причувалося, як батько Шубертове "Штендхен" на скрипці вигравав. Невмируща пісня глибоко в душу западала. А стара зазбручанська шляхтянка Яницька зі своїм "чумаком", а дяк Ілля Смольний з казками, а пачкар Василь? Ні, ні! Вовік мені того Крегульця не забути! Коли ж я батька й маму побачу? Терпцю не стає. Уста до подушки тулю, щоб ніхто не чув, як плачу.

Аж одної ночі, пізно, коли вже ампіровий дімок голову на білі стовпи склонив і заснув, заторохтіли під вікнами колеса. Ляснув батіг, форкнули коні, дімок зі сну збудився. Я також.

Якої ж радості було! Дядько Омелян маму з Крегульця привіз. А перед ними що це таке дрібоче? Маленький братчик Микола. Як же він виріс за цей рік, що я його не бачив! І який смішний! Ще навіть добре балакати не вмів, а вже співає: "А я бідний горшкодрай, від хати до хати ходжу, кличу на весь край: горшки дротувати!"

Дідо спав на другім кінці хати, і його не збудили. Але мама, тітки й дядько не могли набалакатися, я притулився до мами і заснув.

На другий день побіг до наших коней і до брички на дручках. Не пізнав її, бо дядько, вибираючись з мамою і з маленьким Микольом, придумав буду, таку, як у повозі буває. Казав, що тепер осінь, а дорога далека, треба забезпечитися перед дощем. Коні мене пізнали. Я побіг до хати, взяв з цукорниці декілька шматків цукру, і

вони з руки мені їли. Зубами навіть не доторкалися пальців. Гуцул в кишеню писок сунув, чи не маю ще. Я сказав, що не маю, і поклепав його по шиї. Мудрі коні й печені такі, як діти! Коло дідових у стайні стояли, — менші від них, але молодші. Фірман Федь вівса їм насипав, бо наш, кре-гулецький фірман, пішов дивитися на місто.

По вчаснім обіді мама з дядьком Омеляном вибралися дідовими кіньми і його візком до Поручина, куди мали тато перенестися із Крегульця.

Поручин був гіршою парохією. Тамошнього поля навіть рівняти не можна було з крегулецьким. І не лежав він при мурованці, як Крегулець. Від гостинця до села була миля препоганої, польської дороги. Але маму тягнуло до своїх, до батька, сестер і братів, і тому настояла на тім, Щоб із Крегульця перенестися до Поручина, дві милі від Бережан.

Ті дві милі переїхали ми скоро, бо дорога була суха. Околиця чудова, не скучилося їхати. Навіть незчулися, коли ліворуч залишили Віще, переїхали попри старий млин і в'їхали в село. Місток на потоці, і понад потік дорога. Але яка! Розкаль, болото, ями. Візок скрипить і пе-рехилюється з боку на бік. Ось, ось і перевернеться. Здовж дороги верби. Так порозросталися і так густо поспліталось їх гілля, що навіть у днину химородно тут і тьмаво. За вербами, по обох боках потоку, селянські загороди. Церква на горі, праворуч, але лриходства не видно.

їдемо, їдемо, нема. Самі селянські хати. Аж Федь питається когось, де туг приходство? Не розуміє. "Де мешкають єгомось?" — питається дядько. — "Єгомось вмерли". — "Але де мешкали?" — "Аво тут", — і показав рукою на хату.

Мені прикро стало. Невже ж нам тут прийдеться мешкати, в тім дімку під стріхою, з обдраланим комином і з повибиваними вікнами? Ані брами, ні плота, пустар.

Заїхали ми перед ґаночок на двох дерев'яних стовпцях і з дерев'яними сходами, що тріщали й подавалися під ногами.

Застукали до дверей, ніхто не відзивався. Пішли на город, а тим часом надійшов дяк Янчинський, чоловік ще молодий, сорокалітній і такий красунь, що тільки стій і дивися. В чистім, селянським одязі, нова куртина*, чоботи аж вилискуються. Волосся стрижене в кружок, невеличкий вус удолину. Рівний ніс, очі глибоко під густими бровами, — чисто якийсь дружинник княжий. На устах усмішка добряча. Привітався чемно зі всіми, і мене за руку стиснув.

"Най їмостуня, — звернувся він до мами, — не лякаються, що туг таке, о! Покійний наш отець духовний старенький був і довго хорував, а вдовиця що лише тамтого тижня виїхала. Але громада вирепарує хату, поставить пліт, дасть браму, і така буде резиденція, що аж мило. Нарід у нас добрий, послушний. А єгомось коли іфщуть?"

Мама відповіла, що тато ще лишилися в Крегульці, щоб продати збіжжя та "спакувати меблі". За тиждень будуть готові.

"То ми вишлемо наші вози, щоб їх перепровадити, правда, пане начальнику?" — звернувся до війта, що за той час надійшов.

"Авжеж, що вишлемо. Як не вислати?" — відповів начальник громади, старий, маломовний господар.

* Коротка свитка.

І почалася розмова на тему, кілька тих возів треба і коли їх висилати, бо то далека дорога, мало що не двадцять миль. Балакали, а я слухав, як журчав потік і як шуміли верби. За потоком стрімко знімалася висока гора, а на ній між липами старенька дерев'яна церква, без бань.

За церквою ще одна гора, лісом поросла. Направо від церкви цвинтар, як березовий лісок, обведений ровом і валом високим. У селі тихо. Воно буцім жнивими втомилося і спочиває. Село на відшибі, між горами, таке собі глухе село, що з нього вже й дороги нема, хіба до лісу або в поле.

За той час вже ціла громадка людей перед ґанком зійшлася. Більшість жінок. Хотіли на свою молоду "їмость" подивитися. Між ними була й дячиха. Гарна, сільська молодиця. Запросила нас до себе, бо ми вже, може, й зголодніли.

Годі було відмовити. Янчинські мешкали недалеко за потоком. Хата гарна й чиста, тільки дуже тиха, бо бездітна. Вгостили нас молоком квасним і пареним, добрим маслом і хлібом з нової муки, але не спеченим добре. Я пра-женого молока не п'ю, але зате любувався квасним, у чорнім глечики зі сметаною. Було це справжнє пщсметання.

Перед заходом сонця їхали ми назад* до Бережан.

"Як же тобі подобався Поручин, Домцуню?" — спитав дядько моєї мами.

Мама зітхнула. "Хата така маленька, що вже менше й бути не може. І стара до того. Не знаю, чи є де старіше приходство в краю. Але, Боже, ти мій! Невже ж і в малій, старій хаті не можна добре жити?"

ПОРУЧИН

Поручин, дві милі на північний захід від Бережан, мав кількасот мешканців греко-католиків і разом з сусіднім селом, Біщем, творив одну з парохій бережанського деканату.

Між Біщем і Поручином була широка долина, якою перепливали ріка, а над рікою торохтів сварливий, вічно невдоволений водяний млин. Як усі старі млини, мав він свої перекази й легенди: про несамовитого мельника, про Мельничку-красуню і про мірошника, що не знаючи відкіля узявся і куди подівсь. (Усіх їх, "бий його сила Божа", на своїй службі тримав.) Біще, це була дуже стара °ре™ — Назву його поручинські сільські філологи виводили *Щ "біса" і докучали тим своїм біщецьким сусідам. У Біщі була дерев'яна церковця на Валах за селом і мурований костел серед села.

Вали це були останки якогось великого укріплення на невисокій, але дуже прикрій горі, за селом, під лісом. Нині, може, вони вже й вирівняні та заорані, не знаю, але в тих-то часах, як батько перенісся з Крегульця до Поручила, ті вали ще двома чи трьома перстнями обхоплювали гору й натякали на колшщню славу й могутність нині такого тихого й бідного Біща. Між валами попадалися також останки старинних мурів і фундаменти веж. Хлопці вигрібували з землі стрілки й кам'яні або й залізні кулі, відломки мечів та панцирів, словом, старовину, що ми її не лиш у Біщу, але й скрізь не вміли гідно берегти й шанувати. А вже про урни, збанки та глеки, то навіть не згадує! Було це просто "череп'я", нікому не потрібне, і його нівечилося безмилобердно. Серед

валів, під сторожею старовинних дерев, стояла однобанна церковця з прегарними іконами в такому маленькій іконостасі, що коли б парох був трохи заживніший від мого батька, то крізь царські врата¹⁶ не пройшов би. І тоді треба було б або іконостас з церкви, або пароха з парохії усунути. (Мабуть, балачка про колишніх великих людей, це легенда, а не правда.)

Вали, себто спора частина того горба, що на ній стояв колись невідомий нам ближче замок, належали до батька, як поручинського пароха. Паслися там наші коні й худоба, звідтам привозили парубки рішя та пруття, бо на валах росли всілякі корчі, найбільше ліщини та дикої рожі. Ліщина давала нам горіхи, а дику рожу викопував батько, пересаджував у Поручині коло хати, щіпив, і поручинська наша хата славилася такими рожами, яких ніде не було. На валах весною цвіли фіалки. А була їх там така сила, що ціла гора пахла, немовби там хтось амфори з найкращими пахощами порозставляв. Коли я приїхав з Бережан до Поручила на Великодні свята, то в першу чергу біг на Вали, хоч було туди від нас яких два кілометри дороги, коли не більше. Блукати по валах, вишпиртувати старе череп'я та залізя і впиватися пахощами фіалків, це була для мене справжня насолода. Жива краса й подих старини оп'янювали голову малого хлопця. Він сідав на якімсь камені, думав Бог зна про що й забувався до тої міри, що аж присилали по нього, щоб ішов на обід.

Поручил лежав у ярку між двома горами. Одним кінцем він лучився з Біщем, а другим вибігав у поля та ліси. З першого можна було заїхати до Стриганців і Двірців, а з другого буцім уже нікуди дороги й не було.

Серединою села протікав безіменний потік. Понад потік бігла болотиста дорога, що не висихала ніколи, бо затінювали її головаті верби. Обабіч потоку двома сірими шнурками тягнулися селянські загороди. Солом'яні стріхи без коминів. Як увечір запалять у хатах, то село в димах потопає.

Церква високо на горі. За церквою, ще вище, ліс. Кажуть, що колись були там ліси, а ліси! Церква ховалася в них ціла, навіть із хрестом. Туди, говорять, тікали люди перед татарами, вони раз напали на неї і людей перебили до одного.

Поручинська церква архітектурою своєю нагадувала колишні шведські дерев'яні церкви, тільки таких дахових прикрас не мала. На вигоні хатина, що її називали школою, знак, що колись там була школа-дяківка.

До села під зиму приходив мандрівний учитель, Богуславський. Сідав у світлиці якогось селянина, діставав від нього харчі й учив його дітей та ще двох-трьох доходячих хлопців. Високий, похилений, мовчаливий, подобав на здекласованого шляхтича або інтелігента. До корчми не ходив і по горілку не посилав, запивався чаєм, кутив люльку і по ночах читав якісь грубі книжки, що їх носив у своїй шкурятній торбі. Першої зими, як ми приїхали до Поручина, Богурлавський сидів у Яцка Стельмаха, нашого сусіда з насупроти. Яцко, багатий господар, чоловік письменний, читав також по ночах і балакав з Богуславським. Пригадую собі, що як коли наш годинник з зозулею став, то ми дивилися у вікно й казали: "О, вже, мабуть, пізно, бо в Стельмаха не світиться". Цей Стельмах позичив був мені "Хатку дядька Томи", славному повість Бічер-Стоу¹⁷, в

перекладі на нашу мову. Мене глибоко зворушував опис терпінь муринських невільників. З тої пори спочував я з Усіма приниженими й покривдженими, а кривдників став не любити. У Біщу було споро латинників. Деякі, як ось Замоїнські, зі старими історичними прізвищами. Але не Знаю, чи вмів хто з них балакати по-польськи, бо розмовляли вони по-нашому. А все ж таки мали свого пароха й сотрудника (вікарого). Парохом був Максиміліан Тчінський, сивий, короткозорий старець з великопанськими товариськими формами, колись світовий чоловік, що засидівся в глухій куті й обмежився до книжок, образів і квітів. Квіти плекав прегарні. Було на що подивитися. Його сотрудник, Мрочинський, дуже гарний, чемний і високообразований молодий чоловік, часто-густо заходив до нас і балакав з батьком на літературні й філософічні теми. Батько жалувалася йому, що молоді свої літа марнує у біщецькій самотині, розважаючи свого старого й здивачилого пароха.

Біще й Поручин належали до величезних маєтків графа Станіслава Потоцького. У Біщі двора не було, а в по-ручинському дворі сидів посесор Сабитовський. Височезний вірменин, з плечами, як брама, але, на диво, з носом помірковано довгим. Ходив пригорблений, буцім боявся, щоб головою не розвалити стелі. Його жінка, куди нижча від нього, колись, мабуть, красуня, все ще вбиралася гарно і ходила, буцім плавала по покоях. Двір був великий, а їх тільки двоє, бо діти давно вже відлетіли до своїх власних гнізд. Жили собі вигідно, як Гоголеві "старосвітські дідиці"¹⁸. Він був веселої вдачі, любив жартувати, а що не мав з ким, так свою "паню" брав злегка на решето. Пам'ятаю якраз після його недуги, "паня" хвалилася, що поставила свого мужа на ноги, бо тричі вдень, у тій самій годині подавала йому приписаний лік. "Но, так-так, — гуготів він, — але перше я цей лік вилив, а до плящинки налив перевареної води". На диво, "паня" не всердилася на свого чоловіка, тільки всміхнулася і сказала: "Ось, бачите, який він!" Була це, так сказати, тодішня біщецька й поручинська інтелігенція.

Дяк, органіст і економ, розуміється, не вчислювалися туди. Ні органіста, ні економа я собі навіть не пригадую, зате дяка, Гната Янчинського, мов живого, бачу перед собою. Я вже на іншому місці згадував про нього, тут хіба те додаю, що своїм типом відбігав він дуже від тодішніх дяків. Вбирався по-сільськи, жив, як середньо заможний селянин, і хіба тільки тим різнився від селян, що в церкві вбирав окуляри, бо був короткозорий. Щоднини під вечір приходив до батька, розказував, що сталося в селі, й обговорював план роботи в полі на завтра. Згодом щиро прив'язався до нашої родини, а коли батько мій, в десять літ пізніше, перенісся до Жукова, то він так само щиро прив'язався до родини батькового наслідника, отця Михайла Мосори, доброго сусіда і приятеля нашого дому. Коли при першій зустрічі дяк Янчинський впевняв мою маму, що поручинці люди добрі й послушні, то він правду казав. Таких добрих парохіян нелегко було знайти. Свого пароха вони любили, шанували й хотіли, щоби йому в них було добре. Поручин був у повнім значінню цього слова глухим селом. Впливи міського зіпсуття не доходили до нього. Жив він своїм власним припізненим у поступі життям. І мужчини й жінки носили т[ак] з[вані] куртини або короткі опанчі з власного сукна. Жінки в димках ходили, себто в спідницях так само зі свого полотна, що його димкар

вибивав в одно— або в більше кольорові узори. Чобіт на закаблуках не знали, коваль їх підківками підбивав. Вишивок майже не бачилося в селі, лиш мережки. На голові шалінова хустка, вив'язана, як тюрбан. Тільки про свята мала поручинська жінка цвітасту, рясно збирану спідницю. Зате дуже любили тут коралі. Чим більше їх і чим вони більші, тим більша була багачка. Та великих багачів-дуків у Поручині не було, так само, як не було й нуждарів. На Великодні й на Зелені свята прикликували жебраків із чужих сіл, щоби було кому на могилках милостиню за душі померших дати.

Бідніші поручинці ходили на заробітки до двора, на приходство та до багатіших односельчан. У нас цілу зиму молотив Онуфрей, старий чоловік молодої жінки, Марта. Він хирлявий і поганий, а вона красуня, хоч куди! Онуфрей як міг, так бадьорився, розказував, який то він колись "моцний був", який відважний та хоробрий, але тим ще більше себе осмішував і принижував. Теперішність задалеко від минувшини відбігала.

Кругом Поручина шуміли великі, здебільшого дубові ліси. Там виводилося багато всілякої звірини. Дики цілими стадами нападали на селянські поля й нищили картоплю. Селяни по ночах палили на полях вогні, вигукували дивними голосами, калатали й тріскали патиками, щоби їх відстрашити. Не помагало. Мусили вжити гострішого способу, — стріляли. Товкли начиння з литого заліза, з чавуна й набивали сіканцем рушниці. В селі було кілька таких "диких стрільців". Невиспані ночі і вічна небезпека в боротьбі зі "злісними" й побережниками відбивалася на їхніх обличчях. Здорові були, але грізні й суворі, як ніч. В селі шанували їх, але й боялися, хоч вони боролися, а то й гинули в обороні села.

Так тоді йшла боротьба невгавна між селом з графською лісовою сторожею, що іноді кінчалася кровю-проливством і судовими процесами. Граф Потоцький, мабуть, і не знав про це. Був завеликим паном, щоби йому так дуже залежало на якимсь там убитім дику. А вже стріляти до людей, то він певно не казав; робили це на свою руку його посіпаки, бо сам він ставився до народу добре. Як погоріло село, то на відбудову давав дерева зі своїх лісів, може, й більше, ніж було треба.

Те саме, що зі звіриною в лісах, діялося також з рибами в графських ріках. І там велася подібна боротьба, бо народ не міг зрозуміти, як це може бути, щоби йому не вільно було ловити риби, якої граф не кормить і не плекає. Бог її дає на пожиток людям і — тільки! Народ також хоче часом щось смачного з'їсти. До диких стрільців належали між іншими молодий коваль Микола і сліпий на одно око музикант, Стефан. Микола що захотів, те й викував у кузні, а Стефан що чув у душі, те й виграв на скрипці. Був це дійсно музикант з Божої ласки. Бувало, як примкне своє видюче око, як притулить скрипку до лиця і пустить смичок по струнах, то тії струни і сміються, і плачуть, як живі. Про щось таке говорять, що вам навіть у сні не присниться, про що хіба ангели в небі співають. Стефанова скрипка, бас і решетце, це були поручинська оркестра. Не одну ніч просидів я, слухаючи, як вона грала в нас або в сусідів на толоці. Її далекі відгуки ще й нині причуваються мені, боцім вона на другім світі грає.

Національно-політичної свідомості, заки батько мій до Поручина прийшов, ще там не було. Нарід ходив до церкви, сповідався і причащався, зберігав предківські звичаї й

обичаї та гордо називав себе руським. Кількасот літ зберігав це ім'я, хоч як йому вороги хотіли його відібрати. Пам'ятаю, як голосили оповіді в церкві, то батько казав: "Парубок і дівка руські", бо так казалось здавен-давня. Аж згодом, по кількох літах освітньої праці, поширився і г Поручині термін України. Це глухе село стало одним із найбільше свідомих в повіті, а може, і в краю. Якого б терору не вживали при виборах на послів, Поручин голосував на свого, народного кандидата. Батькова праця не йшла на марне, зерно, яке він кидав, не падало на мертву опоку.

А працював батько невпинно, і то не тільки в церкві. Як минули жнива, то не було днини, щоб у якогось із па-рохіян не робили поминків. Просили туди й батька, і батько йшов та пересиджував там до вечора на розмові зі своїми парохіянами. Були це, так сказати, лекції на різні теми. А ввечір часто-густо приходили люди з різними орудками, і батько їх також просив сідати й балакав з ними. Літом ці розмови велися здебільшого в саду або в овочевій шкілці. Батько був молодий, мав що лиш тридцять кілька літ, і тая праця не була понад його сили. У селі родилися діти, як крілики, але й гинули, як під зиму мухи. Тому-то батько перестав хрестити дітей у церкві, де зимою була велика студінь, лиш хрестив у хаті. По хресті мама моя виходила до кухні подивитися, яка дитина. При тій нагоді повчила, як-то треба вповивати, купати й кормити діти. Виступала проти надто тугих повивачів та всіляких огидливих смочків. Не скоро приймалися ті науки, але й не пропадали безслідно, бо мама не раз ненадійно заглянула до хати, де була маленька дитина, щоб подивитися, як її плекають, а як побачила, що зле, то хоч сама молода, картала старших від себе. За якийсь час смертність між малими дітьми помітно зменшилася.

Народ відживлювався не дуже-то скупю, але погано. Хліб пекли закальцюватий і несмачний, хоч муку мали добру. Ні людського борщу, ні гарних вареників не вміли зготовити. Щодня капуста, все та сама, квашена й варена, без омасти. Ще найсмачніше вдавалася так звана "мішанина", себто бараболяна юшка, засипана крупами і придобрена стиранкою*.

* Тісто шарпане й варене.

Розуміється, батькові треба було на поминки обід посилати, бо він хоч як хотів, то не міг їсти страв на чуткій солонині ані недопеченого хліба. Так тоді господиня, що в неї мали бути поминки, приходила день перед тим до мами і готовила під маминим проводом обід для "єгомостя". і?

Так само сусідки забігали подивитися, як у "їмостуні" печуть хліб. Згодом і поручинці стали відживлюватися краще й здоровіше.

Поручинські люди були дійсно послухні. Як набрали довір'я до батька й мами, то слухали їхніх добрих порад. Батько виступав проти корчми й горівки і — пияків у селі ставало чимраз менше. Казав, щоб не правувалися за будь-що, і посварені господарі приходили, щоби їх батько доводив до згоди. Радив сіяти конюшину й садити кукурудзу, якої вони перше не знали, і на другий рік коні їли конюшину, а люди хвалили собі кулешу, та ще зі шкварками або з квасним молоком.

Батько ніколи не нарікав на темноту й некультурність нашого народу, хоч часом

доводилося їй погримати на декого. Але й за те люди не гнівалися на нього, бо казали, що навчив їх багато.

За такою невтомною працею над селом не лишалося багато часу й сили для власного господарства, а поля все-таки було щось коло сто моргів. Але батькові на подвір'ю помагали мама, а в полі дяк Ялтинський. Був це прямо неоціненний помічник. Не пригадую собі, щоби коли в нас не вижали на час збіжжя або щоби воно зросло в копах. Як надходила сльота або надтягала буря, то парохія-ни, не прошені й не кликані, з доброї волі рятували свого пароха. Такі були часи, й такий то був цей Поручин!

Найгірше було з хатою. Стара, тісна й "здезельована" від основ до комина. Вітер віяв крізь стіни й гасив лампу на столі. При свічці тяжко було читати, так вона хвилювала. Зимой, хоч печі тріскали, в хаті було зимно, бо не було подвійних вікон. Одинока рада — розписати "конкурентцію" й побудувати нову. Але село недавно тому погоріло, й батько не хотів накладати на нього таких тягарів. За свої гроші казав поробити подвійні вікна, столяр понаправляв підлоги, муляр поклав нові печі з плиток, стіни обтулено загатою і — якось воно було. Щоправда, гарні меблі у так званім великім покою сварилися з чорною, дерев'яною стелею, з лупаними дверми на чопях і з заціпками замість замків, але мій Боже, невже ж люди не живуть у ще гірших хатах? "Як треба, то треба", — казав не раз батько, і ми слухали його. Ніхто не нарікав на хату, хоч вона не раз, як повіяли буйні вітри, охала й стогнала, нарікаючи на свою старість. До хати був тільки один вхід, через ґаночок на карбованих дерев'яних стовпцях, та одні сінки, що з них ліворуч ішлося до кухні, а праворуч до мешкання. На це найгірше нарікала мама, бо при таких розкладі годі було втримати чистоту в хаті. Тому-то батько казав вибити до кухні другий вхід від подвір'я, двері з сінок до кухні замурувати, а сінки переробити на передпокій. Таким чином, мешкання трохи побільшилося, і порядок можна було легше втримати, а мама дуже про нього дбала. Бувало, як виміють стелі, вибілять стіни, навоскують підлоги, то наша хатина нагадувала стареньку бабусю, що на свято причепурилася й буцімто відмолодніла.

Батько дуже любив дерева й квіти. Хату обсадив пну-чими рожами, а ґанок виноградом, виплекав новий сад і в зільнику викохав такі гарні квіти, що люди не могли ними налюбуватися. Старосвітське, може, ще з XVII століття приходство, обмаєне корчами бозу й жасмину та закосичене квітами, мало в собі щось питомо привабливого. Старе новому подавало руку й казало, що дійсно навіть у малій хатині можна жити гарно.

Мені, зокрема, здавалося, що ніде в світі не було так гарно, як у Поручині. Ніде потік не шумів так казково, не шелестіли так таємничо верби й місяць не заглядав так мрійливо у воду. А вночі з-під церкви на горі вартівник кричав: "Бердо!"

До отсього-то Поручина перенеслися з Кругульця мої батько й мама, коли мені йшов сьомий рік життя. Туди їздив я з Бережан від діда на свята й на вакації в жнива. Чого не дали мені Бережани, те завдячую Поручинові. Там я пізнав село та зжився з сільським народом.

НОРМАЛЬНА ШКОЛА

Коли я несповна шестилітнім хлопцем приїхав до Бережан, то старостою був там Мавтнер, бурмістром емери-тований майор Гертлер, а прізвища начальника суду не тямлю. Згодом був ним Гільбріхт. Високий, худощавий, з рудими бокобородами і з моноклем. Як ще додати шкільного інспектора Біссінгера, то вийдуть самі німецькі прізвища на чоловіх установах в Бережанах. Латинським парохом був Островський, хмуроокий аристократ, вірменським — Ісакович, пізніший львівський архієпископ, а греко-католицьким — мій дідо, Михайло Глібо-вицький. Директор народної школи називався Казенко, а гімназії — Матеуш Куровський, ідеальний педагог, якого всі ми, його учні, не дивлячись на національні різниці, згадуємо з найвищою пошаною.

У Бережанах стояв 55-й полк піхоти, ескадрона 7 полку уланів та одна ескадрона драгунів, але коменданти їх, як це звичайно водиться у війську, часто змінювалися, і тому імен їх не тямлю. Та ще було там кілька гармат. Але їх бачилося тільки вряди-годи, коли їх викочувано з депо, щоби прочистити. Тоді збігалася на площі перед ремізою ціла товпа цікавих, молодих бережанців. Каноніри гукали на них: "Йдіть геть, бо будемо стріляти!" 1 товпа з криком розбігалася, щоб за хвилину знову хмарою підсунутися аж під самі канони. Якийсь час була там також військова оркестра під проводом молодого капельника Бахб, автора деяких гарних творів на фортепіано і на оркестр. Виступав він тільки на концертах, бо в маршах провадив оркестр якийсь грубий, вусатий підстаршина.

Зате самого Бахо радо вітали в домах бережанської "сметанки", бо він концертowo грав на фортепіано й прегарно танцював. Бував також на прийомах у мого діда, й я, малий хлопець, захоплювався його грою, виглядом і "товариськими формами".

Зате народною школою, що до неї ходив я три роки, ніяк захопитися не міг. Містилася в однім будинку з в'язницею. В'язниця на долині, а школа над нею. Вікна зі шкільних зал виходили на безіменну вуличку, найстрахіт-нішу, яку я коли-небудь бачив. Бігла вона стрімголов від вулиці Райської на містечо. Не вулиця, а якийсь вовчий яр, без хідника й ламп. Небрукowana й нешутрована споконвіку, навіть не прочищувана й не замітана ніколи, повна була зрадливих ям та засідок усяких. На тую вулицю виходили також заґратовані вікна бережанської в'язниці. А попід вікна туди й назад, туди й назад ходив по скрипливих дошках вояк з блискучим багнетом та додавав ще більшої грози і в'язниці, і цілій тій несамовитій закутані.

Вікон у школі на павзах не вільно було відчиняти, але кажи ти це хлопчиськам! Вони хотіли чути, як там на долині, в камерах, сварилися, лаялися та зневажалися безталанні "викидки суспільності" і — відчиняли. Та не тільки на павзах, але й під час науки продиралися іноді через вікна такі верески й крики, що хоч тікай з класу. Мені спокою не давала думка, що там такого діється в долині? В моїй уяві малювалися самі чорні й страхітні картини, й тих кілька годин, що їх треба було пересиджувати в школі, ставали мукою для мене. Я дивувався, що мої товариші, особливо ж хлопці з бідніших родин, бавилися, билися, пустували, немовби там, на долині, було не пекло, а нормальне життя. Школа називалася чомусь-то нормальною, а як могла виглядати аномальна — не знаю.

З учителів я затамив тільки двох: директора Казенку й учителя Костецького, що мав гарну жінку, яку в місті називали "кицькою".

Директор провадив свою школу при допомозі тростини, штовханців, товчення головами учнів об стіну і тим подібних педагогічних середників. Костецький обмежувався до биття тростиною по долоні, що називалося "пацами". Хлопці за кожним ударом підскакували й сичали та скрикували з болю. Казали, що це не болить, а буцім розжареною шиною пече. Паці бралося лиш на ліву руку, бо правою треба було писати, а по пацах долоня напухала, як пампук.

Бували іноді й гостріші виміри кар. Винувника волікли з лавки до "градусу", один із старших хлопців притримував його за ноги, другий за голову, а пан директор цвяхав тростиною, аж піт йому з лисини капав. Безталанна жертва верещала нелюдськими голосами, за що Діставала ще два "бізуни" додатково. Я затирав уха, замивав очі і прилипав до лавки. Страшно й соромно ставало, і прикро, хоч я добре знав, що мене така кара не може стрінути, раз тому, бо нема за що, а два, бо мій дідो є дерном, радником і взагалі одним із достойників у місті. Було нас таких певних себе небагато. У першу чергу, Мілько Герве і Місько Пюрко. Герве, син власника колоніального склепу й сніданкової кімнати, куди забігав пан директор на перекуску серед важкої педагогічної праці, а Місько Пюрко, син ректора духовної семінарії у Відні, якого батько аж із Відня прислав до Бережан, щоби набрався народного духу.

Мій батько і батько Пюрка, отець Богдан, автор "Етики"¹⁹, були колись шкільними товаришами. Ми це знали й були з того горді. Тямлю, як раз на паузі Місько за печею в класі прочитав мені вірш свого батька "Термопілі". Я вислухав, похвалив, що гарний, і додав, що мій батько також пише вірші і що друкує їх у німецьких ілюстрованих часописах, які передплачує. Міськові це дуже заімпонувало. "По-німецьки пише твій тато! — казав. — Но, но!" З Герве'м оба ми жили дуже щиро. "Ер гат і*уте Кіндерштубе",* — казав про нього Місько з міною бувалого в широкому світі чоловіка.

Оце була наша недоторкальна трійця, що на неї інші хлопці гляділи заздрим оком. Їх б'ють, а нас ніхто й пальцем не торкне, навіть за ухо не потягне. Невже ж це справедливо? Правду сказати, то я також гадав собі, що тут з так званою справедливістю щось не зовсім в порядку, бо й нас деколи ловили на неувазі, й ми деколи забували якусь книжку в хаті або губили зшиток по дорозі, а все ж таки ніхто нас за це не карав так, як інших хлопців. І в діточій душі будилися перші нез'ясовані протести проти суспільної кривди, проти поділу класу на нас, протего-ваних, і на "інших".

З тих "інших" затамив я собі тільки одного, бо він забирав мої "другі сніданки", що їх мені тітка давала до моєї шкільної торби, щоби я, борони Боже, не зголоднів. Та ще страшив мене, щоби я нікому про те навіть не згадував, бо він піде до моєї тітки й скаже, що я нині лекції не вмів і в класі був нечемний.

І хоч я все відповідав добре і в класі повадився чемно, то таки боявся, щоб він дійсно не побіг на мене "з язиком", і тому мовчав, а коли тітка питалася, як мені смакувало снідання, то я хвалив, що було дуже добре.

* Він має добру початкову освіту (нім.). — Ред.

Так тоді ж малим хлопцем зустрінувся я з шантажем і пізнав першого шантажиста, свого буцімто товариша.

Моє чуттєве відношення до вчителів було теж неясне. Мені казали, що вчителів слід любити, а я собі думав, як їх любити, коли вони так б'ють? Вправді не мене, а тих інших, але їх так само болить, як мене боліло б. На жаль, на виправдання тієї педагогічної суворості я навіть того не вмів сказати, що нині кажу.

Незавидна доля була тодішніх народних учителів. Діставали нікчемну платню, що з неї ні жити, ні вмирати. Мусили тримати учнів на станції, бігати по лекціях і промишляти різними способами, щоб перепхати якимось свою біду від одного першого до другого.

А до того, кожної хвилини міг до класу ввійти грізний інспектор Біссінгер і — будь тут добрий!

Що в такій атмосфері годі було думати про незвичайні висліди моєї науки, це ясне. І коли б до мене не приходив був кожного дня, крім середи, неділі й свята, ученик 5 чи 6 гімназійного класу, Дмитро Бахталовський, та не вчив мене того, чого не навчила школа, то не знаю, з чим я прийшов би був до гімназії.

Під кінець року добрішали наші учителі-мучителі. Менше били, а більше вчили. Підготовлювали нас до кінцевого попису, який називався "егзаміном". Ролі були заздалегідь розділені, хто чигає, хто декламує, хто переказує зміст прочитаного "уступу", хто переводить на таблиці напам'ять вивчені питання математичні. Іспит ішов блискуче, й достойники, духовні й світські, запрошені на це щорічне свято, відходили вдоволені, а "відзначаючі" учні діставали в нагороду гарно оправлені книжки з образками.

Моя перша нагорода — це була "Заворожена королівна" ("Сьпйонца крулевна")²⁰. Довго я носився з нею та зберігав її, немов якусь святість, і довго світ уявлявся мені не як дійсність, лиш немов заморожена з'ява.

ГІМНАЗІЯ

Одного погідного пополудня, року Божого 1805, по Спасі, перед бережанський ратуш заїхало декілька возів та одна велика жидівська брика зі шкіряною будою. По втомлених конях та по запорошених людях знати було, що Приїхали здалека.

З брики, з-під буди, виліз один мужчина в духовнім і чотирьох у світських одягу. Духовний мав на собі довгу рясу, яку звали реверендою, і чорний капелюх з великими крисами; очі за окулярами. Зі світських один був підстаркуватий, огрядний, якому візник мусив допомогти зіскочити з брики, три інші були молодші й жвавіші.

За брикою торохтіли вози. З них вискакували молоді хлопці, літ 10 до 18, одягнені всіляко, бідніше і достатніше, як котрого батьки могли вирядити в дорогу.

За тими возами дорогою від замку до ринку надтягали драбинасті підводи, навантажені столами, лавками, скринями, шафами й клунками всіляких розмірів і різної форми.

За ними й поруч них бігла товпа цікавих бережанців. Часи були тривожні, военні,

Наполеон не давав Європі спокою, його ім'я залітало навіть у найглухіші кутки.

Вечоріло, як бережанський ринок, від ратуша до церкви й до гирла Адамівки, заповнився возами й людьми. Не бракувало й бургомистра, радних города Бережан і видніших достойників міста.

Вітали вони приїжджих гостей та складали їм свої побажання. Гомоніла німецька мова, перемішувана деякими латинськими словами й зворотами. По короткому привітанні бургомістр казав відчинити головну ратушеву браму і впровадив гостей у сіни. Тут віддав найстаршому приїжджому добродієві ключі від дверей, що вели з сіней на поверх, і всі подалися туди по дерев'яних, скрипливих сходах.

Незабаром стали за ними виносити на гору привезений вантаж, покарбовані студентськими ножиками лавки та поляпані чорнилом столи й шафи. Виносила їх приїзд-на молодь, перекидаючись жартами й школярськими дотепами.

Скінчили й собі полупотіли по сходах нагору, а порожні вози покотилися на підсіння двох заїздних домів.

Цікаві бережанці постояли ще трохи перед засміченим соломою та паперами в'їздом до ратуша і розійшлися по своїх мешканнях, вдоволені з пережитих вражень.

Тільки вода на могутніх бережанських лотоках шуміла, а на недалеких полях підпелітькали перепелиці.

Так перенеслася достопам'ятного 1805 року, року битви під Аустерліцом і Шенбрунського миру, caesareo regia gymnasii* зі Збаража до Бережан і розтаборилася в бережанському ратуші, де граф Потоцький відступив для неї даром цілий перший поверх разом з безплатним топливом для кільканадцятьох залів. Там вона й перетривала поверх сто літ на славу й чималу користь не лиш Бережанщини, але й цілого краю.

Кажуть, що кожний початок важкий, і початки бережанської гімназії не були легкі. Відбігала вона дуже далеко від того типу середньої школи, до якого ми привикли.

Мала тільки шість класів, бо сьомий й восьмий класи називалися філософією, й абсолюенти гімназії в Бережанах мусили йти на філософію до Львова. Зате п'ятаки й шестаки тішилися куди більшою повагою, ніж за наших часів. Шестакові професори здебільша казали dominus*0 (по-німецьки "Sie"), а як хотіли його покарати, то не робили того прилюдно, в класі, лиш кликали до кабінету "на чорну каву"9, від якої чорно ставало в очах. Розсерджений професор не грозив шестакові "шевцем" і не називав його "свинопасом", лише казав: "Ich werde Sie in die Gamaschen stecken lassen", себто: "віддам вас до війська", що було не будь-якою погрозою, хоча би тому, що у війську тоді служилося літ двадцять.

Гімназія стояла під проводом префекта, директором був місцевий староста, його заступником латинський парох, а на візітацію приїздив зі Львова один із латинських каноніків, що був самотнім інспектором усіх шкіл в краю. Наукова програма не була надто велика: вчили мови — латинської, грецької, німецької й дещо польської історії, географії та математики. Найбільше вимагали латини й німецької. Рідною мовою у

школі не вільно було говорити. Хто забувся і промовив слово, діставав на шию "signum", або "Sprachzeichen", себто книжечку, оправлену в дощечки, в яку вписувано ім'я, прізвище й характер винуватця. Мусив він ходити з тою відзнакою так довго, поки не приловив котрогось зі своїх товаришів на тому ж гріху.

. "Цісарсько-королівська гімназія (лат.). — Ред. Пан (лат.). — Ред.

Тоді перекидав "вцршт" зі своєї шиї на його. В суботу господар класу переглядав "сігнум" і карав усіх, що були там вписані, а останнього найбільше. Не був це якийсь окремий бережанський винахід, такого жорстокого способу науки латинської мови вживали також у Західній Європі. Але зате по-латинськи балакали бережанські ученики краще, ніж рідною мовою.

Української мови ані греко-католицької релігії довгі часи не вчили. Наші предки ходили на науку латинської релігії. Навіть свят наших не святкували. Що лиш 1827 року вийшов декрет з цісарської канцелярії, щоби у школах, де є четвертина учеників греко-католиків, десять днів святочних греко-католицьких було вільних від науки.

Зате латинські свята, особливо ж "Боже Тіло"²¹, обходили дуже величаво.

Та найсвяточніше відбувався кінець шкільного року. Тоді великою занавісою закривали іконостас у церкві*, а на місце тетраподу ставили довгий стіл, прикритий зеленим сукном. За тим столом сідав на першому місці староста, як директор гімназії, а коло нього праворуч і ліворуч інші достойники. Префект давав рукою знак, із хорів гриміла могутча "інтрада", грана військовими сурмачами. По інтраді ретор, себто один із учнів шостого класу, виголошував панегіричну промову і старенький префект відчитував прізвища найкращих учнів кожного класу. "Ріаетосіопай БШІІ"^{**}... імярек, на хорах "туш". Знову прізвище преміянта і туш, і так аж поки не пролунали прізвища всіх найкращих учнів гімназії.

Довго ціле місто дивилося на них як на героїв дня, а деякі з них, як ось, приміром, пізніший наш митрополит Литвинович²², що все був першим у класі, перейшли до історії.

За моїх і за мого батька часів не було вже тих дивних звичаїв. Розказував про них мій дід, Михайло Глібо-вицький, коли я йшов здавати вступний іспит до гімназії. Слухалося цих оповідань, як якоїсь легенди із прадавнини, коли ще не було ні залізниць, ні телеграфів, коли люди замість на годинник дивилися на сонце на небі, коли

Тому відбувалося цс в церкві, бо вона була навпроти гімназії, кільканадцять кроків від неї, двері в двері. У церкві також дзвонили три чверті на восьму, щоби хлопці йшли на науку до гімназії.

Відзначаються (лат.). — Ред.

ученик шостого класу перед п'ятаком знімав з голови шапку і... коли батькові не "тикалося", лиш казалося "ви".

1 не одно, що колись було й минуло в Бережанах, мерехтить нині в нашій пам'яті, як семибарвна веселка, як незабутня легенда, і не один із нас питається зітхаючи: "Як там тепер?"

ГІМНАЗІЯ У 80-тих РОКАХ МИНУЛОГО СТОЛІТТЯ

Бережанський ратуш доволі великий одноповерховий прямокутник. На долині найвсілякіші крамниці, а на поверсі гімназія.

Та ще має ратуш вежу, на яких три поверхи високу, з годинником, що досить точно видзвонює години, і з хору-говкою на шоломі. Вежа струнка й непогана собою, тільки виростає вона прямо з бляшаного даху без окремої підстави, і тому неміло вражає око, що привикло до деякої логіки в архітектурі.

У середині ратуша подвір'я. Невелике, але зате брудне. Ах, що там за бруд, того й описати годі!

А все ж таки і в тім подвір'ї крамниці та крамнички. Купці, не нашої віри, меткі, проворні, крикливі. Як якого селянина дістануть у свої руки, то будь він сам начальник громади із Шибалина або Лапшина, а не вийде на світ Божий, не добивши торгу.

Не раз там такий рейвах зчинився, такий луск та ляск долонь, що, гадав би ти, побилися й порізалися люди, а між тим це тільки Мошко "спустив шустку", а Гринько Коваль "докинув п'ятнадцять нових" і — погодилися. Гринько обтирав піт і ховав товар до кобелі, а Мошко пе-речислював гроші і приглядався, чи нема фальшивих.

Перелистовував я раз німецьку книжку на тему купецької психології. Дуже цікава була книжка, але гадаю, Що куди цікавішу можна би написати про психологію купців із бережанського ратушевого подвір'я. А матеріалу не бракло б, бо тих крамниць у чотирьох боках ратуша та в подвір'ї було, може, півсотки разом зі знаменитою, але то дійсно знаменитою м'ясарнею Москви. Пан Москва, заживний громадянин города Бережан, міг ставати до Конкурсу в Празі, Відні і де захочете, а скрізь його вироби дістали б перворядну нагороду. Об'ємистий, рум'яний, все усміхнений, у крамниці в білім фартуху, на місті в соліднім, короткім англесі, належав до тих бережанців, без яких, здавалося б, Бережани не були б Бережанами. І ми, бережанські гімназисти вісімдесятих років, були тієї самої гадки, бо скільки-то добрих булочок зі шинкою від Москви з'їлося на великій паузі, зокрема по першім. А зате, як болоче відчувався ароматичний подих, що залітав крізь відчинене вікно з його крамниці до класу тоді, як у кишені не було "ані грейцара".

Два довші боки бережанського ратушу мали по одинадцять вікон, а два коротші по сім, разом, коли не милюся, бо з мене марний математик, разом 36. Досить тоді світла вливалось в нашу гімназію, але й досить треба було свічок, якщо випало якесь надзвичайне "парадне свято" і прийшлося "робити ілюмінацію". Кожен клас освічував свої вікна, й ні один не хотів бути гіршим від других.

Але в самій гімназії ніякого освітлення не було, бо Бережани не мали ще тоді ні газу, ні електрики. Світилося декілька нафтових ламп на дерев'яних кривобедрих стовпах в ринку та по кращих вулицях, але й вони часто-густо гасли, бо вітер їх здував. Та це нікого не дивувало й не сердило. Справжній бережанець знав кожний камінь, і кожну яму на вулиці, і кожну баюру, а чужинці в Бережанах по ночах не волочилися. Самі ж Бережани найкраще виглядають при місячному світлі. Мені донині чомусь-то здається, що місяць ніде так не світить, як у Бережанах, і що ні один водопад так не

шумить, як могутня каскада води на бережанських потоках, і що ніде так фіалки не пахнуть і солов'ї так не співають, як...

Е-ет!.. Лишім це, ходім до гімназії, бо спізнаємося, а до гімназії, відома річ, спізнатись не вільно.

Гімназія, як я до неї прийшов і перед та по мені, мала зали не по нинішніх приписах шкільної гігієни, а от так собі, щоби вмістилося сорок або й п'ятдесят хлопців. Тільки одна була більша. Нам тоді здавалося, що дуже велика, хоча й трохи занизька. Там відбувалися щонеділі в свята та перед Великоднем екзорти. Поверх двісті хлопців слухало їх, і в залі ставало так душно, що наймолодші не витримували й деякі мліли.

У тім залі влаштовувано також концерти, та про них згодом, як прийде на них черга.

У залах було так, як звичайо по школах. Покраяні ножиками лавки, катедри, одна-дві шафи й вішала на плащі. По стінах географічні карти й образи. Бідно, але чисто. Знати було дбайливе око доброго господаря її, директора. Здовж залів коридор з вікнами на отее пахуче подвір'я. їх, мабуть, ніколи не відчиняли.

Коридор був не вузький і не широкий, такий, що чотирьох людей могло поруч себе пройти вигідно.

За часів Маркіяна Шашкевича сіни були вимощені цеглами, як по монастирях буває, пізніше вставлено дошки, мабуть, дубові.

Гімнастичного залу гімназія не мала, і вправи відбувалися вечорами (гімнастика була предметом надо-бов'язковим) по отсих коридорах. На кожному закруті копітла нафтова кухонна лампа, щоб знати було, куди повертатися та щоби собі хто голови не розбив. Можна собі уявити, який луск по цілім ринку лунав, коли сорок хлопців, або більше, маширувало по цім коридорі, вмисне вибиваючи такт чобітьми або черевиками зі здоровенними солями. А копти такі знімалися, як літом на гостинці.

Гімнастики вчив германіст Васильковський. Але він приходив звичайно тільки на початок лекції, вправи провадили його асистенти, шостаки, хлопці старші, сильні в руках і ногах, а менше в головах. Але слухалося їх, як і самого професора, не тому, що вони могли поскаржити професорові, але більше тому, що в гімназії була традиційна пошана й послух для старших.

Як скрізь, так і в нас, терціана вважали дуже важною особою, і тому хай мені буде вільно дещо більше про нього сказати. Називався він Дам, а його жінку жартівливо називали учні — Дамою.

Чи Дам був німець, чи мадяр — годі було збагнути, та Мабуть, що мадяр, бо більшість іменників була в нього ро-ДУ жіночого. По-польськи ані по-українськи ніколи добре балакати не навчився. Може, тому й балакав з нами дуже Мало, більше "на міги", ніж словами. Старий, сивий, старанно виголений чоловічок. Мав, може, не менше старий годинник, що його дістав був ще колись, як служив у ыйську й узяв першу нагороду за цільне стріляння.

П'ять хвилин перед кінцем години стояв Дам при Дзвінку. В одній руці годинник, в другій ключик від шафки, що в ній скривався шнурок від дзвінка. Часом годинник на

вежі ще не вибив години, а Дам уже дзвонить, часом вибив, а Дам ще чекає, бо він ніякому годинникові не вірив, тільки своєму.

Дам крім Дами мав ще дві Дамівни, гарненькі доні. Чемні, але горді. Хоч у гімназії тоді попадалися учні не першої молодості, не раз мужчини, що вже й у війську вислужили та з не одної печі хліб їли, то навіть їм до Дамівних ближче підійти не вдавалося.

Як прийшло літо, то Дама пекла пляцки зі сливками, і Дамівни продавали їх на паузах. Це була, мабуть, одинока нагода для старших учнів перекинутися з ними декількома словами. Молодші вдовольнилися самими лляцками. Не знаю, чи це локальний бережанський патріотизм говорить з мене, чи Дама мала якісь свої куховарські тайни, досить, що таких добрих пляцків я вже ніколи не їв.

Може, воно й смішно згадувати про такі дрібниці, та ще в таких великих часах, як теперішні. Але спомини з гімназійних часів мають у нашій пам'яті своє окреме місце і свою власну міру. Не одну куди важнішу подію з пізніших часів забуваємо, а не раз дрібонький спомин із хлоп'ячих літ вирине з моря минулого і стане такий ясний і свіжий перед нашими очима, немовби це вчора було. Отак ті спомини з бережанських гімназійних часів із вісімдесятих років минулого століття виринають тепер переді мною. І як же їх багато! Професори, товариші, знайомі (а в такому малім місті, як Бережани, знаються мало що не всі мешканці), наукові предмети, тисячі годин, пережитих у гімназії від першого до восьмого класу, оповідання про те, що тут діялося колись, перед нами, — все воно гуде в голові, як бджоли в пасіці, і проситься під перо.

ГІМНАЗІЯ ЗА ДИРЕКТОРА КУРОВСЬКОГО

В сьомій годині ранку правив наш катехит Михайло Соневицький (пізніший папський шамбелян) службу Божу.

Бувало, в зимі, коли свіжий сніг грубою верствою прикріє ринок, він робить перші сліди зі свого мешкання до церкви в ринку.

Правив при бічних правім пристолі. До служби Божої служило йому двоє четвертаків, по черзі. Черги не вільно було псувати, хіба що хтось занедужав. Отець Соне-вицький дуже дбав про те, щоби ми пізнали й полюбили свій обряд. Не мав ані гарного голосу, ані доброго слуху, та по кожній екзорті залишався з нами на годину в класі й учив нас тропарів-кондаків, воскресного канону й усього, що співається у церкві. Навіть коляд, хоч хто їх не вмів?

Бережанська стара церква була невеличка, з грубезними стінами й вузькими, довгими вікнами в залізних рамах, з шибками, в олово оправленими. Дебелі контрфорси, мов у фортеці, підпирали її стіни. В церкві були прегарні барокові престולי й погана поліхромія. Ане на вчасній, тихій службі Божій горіло тільки декілька свічок, і в тім пораннім сумерку затрачувалися її недостачі, а лишався святочний, молитовний настрій.

До церкви йшли поважні, старші ученики й бігли з усіх сторін, з Олімпу, з Місточка, з Сівка, з Хаток та з Адамівки, молодші хлопці з книжками і зшитками, бо торби в гімназії не належали до доброго тону, — це було добре для штубаків з народної

школи.

Деякі вислухували цілої Богослужби, ті сідали звичайно в лавках, інші лише біля дверей відмовляли молитву за батьків та за добрі осяги у школі, щоб не дістали двійки.

Перед три чверті на восьму кінчилася служба Божа, й учні гуртувалися під гімназійною брамою, чекаючи, поки Дам не відчинить дверей. Тоді по сходах лупотіла юрба молоді, різно вдягненої, бо мундурків ще не було, й різно відкормленої, бо попадалися й дуже бідні між ними.

Дам ставав на горі під дзвінком і вітав чемно директора й професорів, що надходили на першу годину.

Перейшли — директор до канцелярії, професори до конференційного залу, двох оставало на стійці.

В годині восьмій Дам дзвонив. Але як* Глухий мусив би почути. Хто був на коридорі, втівав миттю до класу або затикав уха, щоб не оглухнути. Ціле місто знало, що вибила восьма. Ще якийсь "нахціглер" надбіг, задихавний, часом, бувало, й котрийсь із професорів спізнився, але за хвилину ставало на цілім поверсі тихо. Тільки чути було, як у класах відмовляли коротку молитву.

"Сідати!" — лунав приказ професорів, — заскрипіли лавки, зашурали чоботи, й починалася щоденна робота.

Директором був Матеуш Куровський, математик. Середнього росту, кріпкої будови тіла, все старанно виголений, тільки невеликі вуса залишав. Ходив у чорному ан-глезі, носив чорну оксамитну камізельку і золотий цвікер на шовковому шнурку. Літом на ньому накидка краски "драп" з шовковою підшивкою, а зимою дороге боброве хутро. На голові габіг, іноді лискучий циліндр. Ані високого ковнірця "фатермердера", ані крикливої "шліпси" ніколи не вбирав.

Ходив не поспішаючись, голови не задирав угору, але й не хилив її в долину, здалеку знати було, що це серйозна людина на поважнім і певнім становищі.

Директором став у молодому віці, коли я до гімназії прийшов, міг мати літ понад п'ятдесят. Належав до тих, що як доживуть до якогось року, то вже й стоять на ньому й, казав би ти, не старіються. Все зрівноважений, спокійний і поважний. Я ніколи не чув, щоби він сердився і кричав на кого. Але зате кожне його слово догани набирало тим більшої ваги. Тому, що він не сердився, то всі боялись, щоб його не розсердити, а щоби він міг якесь погане слово сказати, це нікому навіть на гадку не прийшло, хоч таких слів по Бережанах ходило мало що менше, ніж по Шекспірових драмах.

На своїх учнів дивився, як на синів, може, тому, що своїх синів не мав, лиш одну доньку, яка віддалася за проф. Мацішевського.

Зокрема, цікавився тими, що виявляли хист до мистецтва або до якогось одного предмету, як ось до математики. На його гадку, ті, що всі предмети рівно добре знали й кожну лекцію витверджували "на бляшку", це "ковалі" (по-бережанськи куйони), що можуть стати дуже чесними громадянами, але середньої міри, а йому, як директоріві, хотілося, щоб з Бережан виходили люди знатні й імениті.

Тому-то й стягалися до бережанської гімназії всілякі співаки, музики й малярі, які

деінде не могли собі дати ради, а в Бережанах все-таки здали матуру і часто-густо не завели сподівань директора Куровського. Тут за моїх часів кінчив гімназію наш відомий композитор Січинський²³ і талановитий маляр Юліан Панкевич²⁴. Тут

Орловський написав на похорон свого товариша похоронний марш "Со святыми" ("В могиле цемней"), що як чорний серпанок жалю, відірваний вітром від бережанської гімназії, полетів далеко-далеко, ген аж крізь океан. Тут цей самий Орловський, що носив цвікер і грав в гімназійній оркестрі на контрабасі, написав, як учень VII класу, композицію до першого кримського сонета Міцкевича, що довгі літа втримувалася у польських концерто-вих репертуарах.

У гімназії були два хори: український і польський. Український співав у церкві, а польський в костелі. Хори були мужеські й мішані.

У нижчій гімназії, поки не прийшла мутація, співав я разом зі своїми товаришами, Яричевський⁶ та Ярославом Гургулою в сопранах. Яричевський і Гургула вже хлопцями читали ноти, як книжку, вміли й повести хор, а Яричевський навіть пробував компонувати. Я хоч учився грати на фортепіано, такої штуки не втяв.

З диригентів нашого хору, зокрема, вбився мені у пам'ять Луць Курманович. Прийшов до Бережан уже дещо старшим. Гарний собою, чемний, з добрими товариськими формами, став скоро любимцем і бажаним гостем у кращих бережанських домах. Просили його, щоби співав. Сідав до фортепіано й акомпанував собі. Голос мав того типу, що Мишуга²⁷, незвичайно м'який і милий, з якоюсь своєрідною краскою. Здавалося чомусь-то, що другого такого голосу в цілм світі нема. Може, й не було б, але ди-ригентура й спів на похоронах, наперегони з вітром, а часом і наперекір морозам, а в кінці служби нашої Мельпо-мені²⁸ не дали як слід розвинути ся цьому співакові з Божої ласки.

З голосів донині причувається мені Фицак. Його прозвали в гімназії Дон Фіцакко. Високий, чорний, довгоший, як заспіває, бувало, басове соло "Ісполь небо, небо і земля", то свічки в найближчім павуці гасли, а шибки У вікнах дрижали, дзеленькотіли. Був це мало сказати Незвичайний, а якийсь несамовитий голос. Який жаль, що Помер передчасно! Зацадів...

Знайшли його ранком неживого при самих дверях. Доволікся до них із ліжка, але відчинити не вспів... Ка-ЖУГЬ> що директор Куровський, як його повідомили про

в— Легший, т. 1

641

такий трагічий кінець Фицака, відвернувся і став пильно хустиною протирати цвікер і очі... Плакав...

А наш хор у церкві довго не користувався тими піснями, що в них соло співав Фицак.

За директора Куровського зимою, в четверги, в годині п'ятій, відбувалися в гімназії музично-декламаційні попи-си, що нагадували колишні студентські концерти в єзуїтських колегіях і в нашій Київській Академії²⁹.

З канцелярії директора приносив Дам зі своїм помічником декілька старих, шкірою

критих фотелів, а з конференційного залу кільканадцять крісел. На них, у першім і в другім ряді, сідали запрошені гості з міста та гімназійні професори. Старші ученики сідали в лавках, молодіш ставали, де лиш могли. Програма була мішана: чергувалися українські й польські твори, оба хори виконували їх як могли найкраще. В оркестрі грали поляки й українці. Із солістів визначувалися флейтист Гільбріхт і скрипак Готліб. Оба непересічні типи. Готліб, старший від Гільбріхта, дуже нервовий, але опанований, скупчений у собі, з тонким лицем відхненного митця. Гільбріхт нерівний, розсіяний, передчасно влюблений в старшу від себе панночку і — в фотографічний апарат. Все його можна було бачити або з флейтою, або з фотографічним апаратом, найчастіше недалеко кам'яниці, де мешкала його улюблена панночка. Раз прийшов до мене, приніс її фотографію і просив, щоби я зробив йому з тої фотографії портрет, і то олійними красками, не інакше. Довго я випрошувався, казав, що таке завдання не по моїх силах, але врешті — зробив. Гільбріхт був захоплений, і коли я на однім із полисів декламував Федьковича "Сонні Мари"³⁰, він, на другім кінці зали, схований за шафу, вдавав флейтою флюяру. Гостям дуже подобалася ця точка. Професори ходили на наші концерти, але нарікали на них: казали, що директор з гімназії робить якусь буцімто консерваторію і що учні, замість учитися шкільних предметів, грають та виспівують цілими днями, що аж вуха в'януть. Директор, може, й чув ці нарікання, але не зважав на них, бо дуже любив спів і музику. Сам гарно грав на фортепіано і особливо любив грати на фісгармонії. Ходив на проби хору й оркестру, слухав, часом похвалив, але своїх вказівок не давав. Казав, що найцінніше те, до чого хлопці самі дійдуть, а не те, що їм накинеться згори.

І хлопці дійсно самі доходили, дякуючи таким провідникам, як Сочинський Денис, Луць Курманович або Орловський.

Іноді хор був дійсно знаменитий. Не забуду, яке могутнє враження викликав він, коли я перший раз почув Ніжанковського³¹, "Гуляли" і "З окрушків". Провадив тоді цей хор, мабуть, Кирилович, що пізніше був катехитом у Коломиї.

Офіційним учителем співу в гімназії був Бургерт, мабуть, чех, що, хоч довгі літа мешкав у Бережанах, ні нашої, ні польської мови не навчився. Це й було одною із причин, чому між молодшими учнями не мав тієї поваги, без якої учитель не може добре вчити. Спів був предметом надобов'язковим, але всі знали, що директор любить співаків, і тому всякий записувався на цей предмет, оскільки не був стовідсотковою "рибою" (фішом). Бургерт, зі скрипкою в руці, обтирав хустиною спочене чоло, вибивав такт ногою, то співав, то кричав, але з його інтервалів, пасажів та з сольфеджіо все одно нічого не виходило. Користали тільки деякі, що мали окремий хист до співу, інші як нічого не вміли, так і не навчилися нічого.

Сам Бургерт грав на трубі, хоча знав майже всі інструменти. Він настроював також фортепіано і провадив оркестру бережанської пожежної сторожі, що грала прямо жахливо. На тую тему мій дядько Лонгин Глібовицький, добрий знайомий Корнила Устияновича і співробітник його "Зеркала", написав дотепну гумореску. В Бережанах, писав, бояться холери. Як прийшла вістка, що вона надходить із Золочева,

вийшла на рогачку міська делегація під проводом краснорічивого бургомистра. Цей виголосив благальну промову, але як нараз заграла "пожежна банда", холера дала ногам знати — і втікла! Гумореску видрукувала бережанська одноднівка, і бережанці мали довгий час предмет для дотепів на отсю тему.

Зате добре, навіть дуже добре враження залишив по собі селянський хор із Денисова під проводом свого паро-ха отця Вітошинського. Влаштував він концерт у бере-Жанським військовим казино. Співаки були всі в своїх де-нисівських одягах, в куртинах бронзової краски, багато Нашиваних червоною та жовтою волічкою, і в гарно ви-Шиваних сорочках. Тільки отець Вітошинський, високий, статний, огрядний 50-літній мужчина, виступив у так званій патетиці, себто в довгому сурдуді, так, як тоді наші священики вдягалися. Співали денисівці пісні Вербицько-Лаврівського³⁴ й Воробкевича³⁵, але співали їх так по-мистецьки, з таким відчуттям музичного змісту, з так знаменито вистудіюваною динамікою, так були зіспівані, що хор їх звучав, як якийсь зачарований інструмент. Та ще співали вони без нот і на естраду виходили гарно й справно. Не було зайвих пауз, ні нудного роздавання голосів. Один помах руки провідника — і неслася пісня несилюва-на, пригодна.

"Не хочеться вірити, — казали поляки, — щоби це хлопці співали. Дивіться, до чого спосібний цей нарід!"

Був це перший такий високо мистецький селянський хор, і тому прошу моїх читачів вибачити, що я трохи довше затримався на згадці про нього й дещо відбіг від теми.

Директор Куровський був захоплений денисівцями. Казав, що й наші гімназійні хори могли би дечого від них навчитися, а в першу чергу жертви поодиноких співаків у користь цілості хору, бо в гімназійних хорах, що там казати, поодинокі співаки любили пописуватися або своїми дуже високими, або дуже низькими тонами.

Вертаючись до директора Куровського, хочу підчеркнути одну рису його характеру, а саме його однакове відношення до всіх учеників, без огляду на віру, національність і на класову приналежність. Гімназія була з польською мовою навчання, українська називалася "умовно обов'язковою", себто хто записався на неї, мусив ходити на години й учитися, але як дістав кінцеву лиху ноту, то не повторював класу, не репетував. Ходили всі греко-католики, не дивлячись на партійні різниці, а з поляків лиш дехто. Директор Куровський заохочував їх, казав, що слід знати обі краєві мови, приходив на години, й ніхто не міг йому закинути, що він цей предмет трактує як менше вартний. Так само приходив, і то доволі часто, на недільні служби Божі до церкви і бував на наших ек-зортах. Урядова мова в дирекції була польська, але як директор Куровський побачив, що якийсь батько-селянин недобре орудує нею, то балакав з ним по-українськи. Бідний і спосібний ученик, українець так само, як і подяк, діставав лекцію, а в крайній біді добрий директор рятував не одного своїми власними грішми, але руками ка-хехита або господаря класу. Не любив грати ролі добродія. В гімназії поважний і тактовний, поза її мурами товариський і дотепний. Кажуть, що не раз любив геть поза північ посидіти в казино або на якійсь забаві, але на другий день все-таки перший прийшов до гімназії і останній вийшов із неї. Словом, була це людина

виїмково добра і директор виїмково спосібний, справжній педагог.

Дуже любив добрі дотепи, і не один його дотеп ходив по Бережанах.

Раз, пригадую собі, був з катехитом Соневицьким у мого діда на святі. Як відходили, послугач, що недавно став на службу, помагав гостям одягатися. Директор за послугу всунув йому в руку декілька "дрібних". Хлопчисько не втерпів і став їх числити.

"А що? Є всі?" — спитав, підсміхаючися, директор.

Це "А що? Є всі?" не раз пригадували собі бережанці. Куровський любив, щоби з його дотепів сміялися. Ми це знали, як звичайно ученики знають всі слабощі своїх учителів, і тому бувало, коли він учив математики в п'ятому класі і говорив дотепи, то клас не сміявся, а прямо реготав. Митцем у сміху в тім класі був один старший учень, що вже перебув мутацію і співав грімким басом. Раз каже він до свого сусіда, а було це по третій годині з полудня перед Різдвом: "Я трохи передрімаюся, а як директор "пустить віца", то ти мене штуркни". При таблиці був якраз якийсь марний математик, що ніяк не міг дати собі Раду з дробами. "Як же ти до п'ятого класу дійшов і не навчився дробів!" — скрикнув буцім перестрашений директор. І в цей мент зловбий сусід штуркнув нашого баса, і він заревів: "Гу-гу-гу!"

Клас задеревів. Це було для нього таке несподіване, прикре, страшне, що всі дух у грудях заперли. Хвилина "пилини, а тоді голос директора: "Тому там, у передостанній лавці, щось, мабуть, страшного або дуже дурного приснилося. Най вийде, і най йому терціян дасть зимної ^Ди напитися!"

На тім і скінчилося. Ані клас, ані ті два автори нездатного жарту не потерпіли, тільки товариші довго не Могли їм простити, що зробили таку прикрість нашому, всіми так дуже шанованому директорові. Та ця пригода довго залишилась у пам'яті бережанських учнів у різних варіантах.

Директор Куровський не тільки опікувався музикою і співом, але цікавився також пластичним мистецтвом. В тій ділянці з-поміж учнів бережанської гімназії найбільше визначився Юліан Панькевич. Походив з Рогатина, зі старого малярського роду. На образах недавно відчищеного іконостасу в селі Чесниках, біля Рогатина, стрічав я підписи одного із його предків. Можливо, що й по інших церквах Рогатинщини можна би стрінутися з працями Панькевичів і дійти до висновку, що й Рогатин мав ще, може, в XV столітті свою малярську школу, як мали її Львів і Перемишль.

Юліан Панькевич був від мене яких, може, десять літ старший. (Я ходив до другого чи третього класу вселюдної школи, коли він був у сьомому гімназійному.) Приходив до мене на лекцію двічі в тиждень, себто в середу й суботу пополудні, бо тоді в гімназії не було пополудневої науки.

Невеличкого росту, сухорлявий, все дуже гладко виголений і старанно вдягнений. Сорочка, як сніг, біла. Мав годинник і носив золотий перстенець. Це мені дуже імпонувало. Та ще мав він доволі вузькі пальці з гострокінчас-тими нігтями. Пальці були все чисті, а нігті аж світилися. Скільки разів моя рука стрінулася на рисунковій дошці з його рукою, я паленів зі встиду, бо на моїх пальцях все були або сліди чорнила,

або останки шоколаду, який я тоді дуже любив. Після кожної лекції давав я собі слово честі, що поправлюся, пробував навіть нігті гостро затісувати, але охоронити їх від чорнильних плям я ніяк не міг.

Панькевич у першу чергу хотів виробити в мені почуття лінії, щоб вона була легка й жива, така, яку бачило око в природі, головню на квітах. За почуттям лінії йшло розуміння форми.

Казав мені рисувати книжку, склянку з водою і з ложечкою, листок тощо і дуже дбав, щоб я не рисував як-будь, лиш пильно приглядався до предмету. А мені натомість дуже хотілося робити портрети, і то олійними красками. Він тільки усміхався, почувши таке моє передчасне бажання.

Раз запросив мене до себе на станцію, на Адамівці. Я прийшов. Показав мені цілу збірку своїх рисунків вуглем, чорною крейдою і сангвіною. Були там дійсно мистецькі твори, але мені найбільше подобалася його "Матура" — стара злюща жінка, що в одній руці тримала шматок хліба, а в другій нагайку, мовляв, як хочеш колись їсти свій власний хліб, то тепер учися, небоже! Висіла ця страхітна "Матура" над ліжком митця.

Коли в Бережанах влаштували перший прилюдний великий концерт із фанговою лотереєю, призначений на дохід нашої бідної шкільної молоді, то Панькевич жертвував на цю лотерею олійний портрет Шевченка — розуміється, в шапці й у кожусі. Я не міг надивитися на нього і за всі гроші, які мав і які дістав від діда, від тітки й вуйків, закупив льоси, але все-таки портрета не виграв і, розчарований, вернувся додому.

В гімназії учив рисунків директор народної школи, що настав по Казенці, Костецький, але поза менше або більше добре відрисовування літографічних зразків, яких у рисунковій шафі була велика сила й які собі кожний із учнів вибирав по власній уподобі, він не виходив. Куди більше навчився я від якогось Навроцького, що приїхав з Америки і в конвікті Бехонської учив природописних наук та англійської мови. Виголошував також прилюдні виклади про поодинокі Шекспірові драми, а в хаті в себе робив досліди хімічні й мало хати з димом не пустив.

Коли Панькевич пішов на дальші студії до Кракова чи Відня, я познайомився з нашим церковним малярем, Хо-миком, батьком відомого письменника³⁶, в якого на станції стояв наш пізніший модерніст-письменник Михайло Яцків³⁷. Я дуже любив дивитися, як Хомик з вітхненним апостольським обличчям komponував якийсь релігійний образ і як на крейдянні контури накладав краски. Робив це просто з голови, без моделі, імпровізував.

Боже ти мій! Скільки таких Хомиків потонуло в морі нашого забуття! Ніхто й не згадав про них, не пом'янув їх Добрим словом. І скільки разів дивимося на якийсь старий образ у церкві або на портрет у хаті й кажемо: "Який добрий малюнок. Цікаво, хто його малював? Мабуть, якийсь **УЖинець", — заспокоюємо себе. А всілякі Іванські, Юрки Райзнери та Хомики лежать тихо в забутих могилах.

Я дуже любив спів і музику, але за малярством пропадав. Знали це в Бережанах і все мені давали якусь роботу. Рисував я портрети тодішнього міністра освіти Гавча, й інспектора Гікля, й нашого директора Куровського, й інші. Оправляли їх у золоті рами

й вішали в дирекції й по класах.

Було мені 13 літ, як помер відомий наш письменник, товариш Маркіяна Шашкевича, Микола Устиянович. Батько мій, коли ще був молодим священиком у стрийських горах, пізнався з ним і дуже його цінив. На вістку про його смерть приїхав до Бережан і подбав, щоби бережанці гідно пом'янули заслуженого покійника. В церкві влаштовано високу могилу, обложено її рутою і барвінком, обставлено ялицями, все було, як годиться, тільки портрету бракувало. На щастя, в однім із дідових альбомів знайдено гарну фотографію з підписом "Микола Устиянович", і мені казали з неї зробити портрет. Часу було мало, один день. І мені чомусь-то здавалося, що як мало часу, то й портрет слід робити малий. І почав я робити цей малий портрет, і то чорною крейдою. Думав, що минуся, бо ніяк мені не вдавалися ні гарні, м'які контури поетового обличчя, ні його шовкове волосся, ні навіть скунксове хутро. Але якось я зробив цей портрет, і за деякій час у "Ділі"38 появився допис про Устияновичеві поминки в Бережанах. Дописувач згадав і про мій портрет, називаючи мене "многонадійним молоденьким малярем", чи якось подібно. Донині тямлю, як мені було соромно й прикро. Я чув, що портрет був марний, а мене похвалили за нього. Та на тому не кінець. Товариші стали мене прозивати "многонадійним", а професор Дуткевич на найближчій лекції прозвав мене Богданом Богомазовичем. А все ж таки я не зразився і в четвертому класі став малювати олійними красками. (Один із моїх тодішніх малюнків переховався донині.)

Та ще любив директор Куровський гарне й чисте письмо. Вибирав собі в гімназії двох-трьох "гарнописців", і вони готовили для нього каталоги й звіти для ради шкільної краєвої. Якийсь час належав і я до отих "секретарів", як нас товариші прозивали. Не раз бувало в класі погано — професор розізлився чогось, сипляться двійки, аж тут терціян стукає у двері: "Пан директор кличуть (ім'ярек) до канцелярії". 1 отее, замість тремтіти в класі, сидиш собі в просторій, ясній, гарно прибраній канцелярії і — пишеш, каліграфуєш.

Так, так. Мистецтво в бережанській гімназії було не без значення!

Крім рисунків, я дуже любив лектуру, зокрема, повістей та поезій.

Тут я багато завдячував своєму "інструкторові" (так тоді казалось) Дмитрові Бахталовському.

Він був багато старший від мене, але повадився зі мною дуже чемно й ввічливо, ніколи не приказував, лиш казав "прошу", і я його любив та шанував. Він навчив мене поправно писати по-польськи й по-українськи та дав також підстави німецького правопису. А вчив мене, так сказати, практично. Передиктував протягом декількох місяців "Бандуриста", "Псалми Русланові"39, "Думи мої" і деякі частини Квітчиної "Марусі", а з польської літератури "Яна Белецького" та "Марію" Мальчевського40.

Я писав під диктат дуже радо, бо ті твори мені незвичайно подобалися. Бахталовський прочитував написане, і на другий день, коли мене питався: "На чім ми стали", я йому з пам'яті виголошував декілька останніх стрічок. Все продиктоване вмів я напам'ять. Таким чином навчився правопису і полюбив поезію. А правопис був

нелегкий, етимологічний, згідний з граматикою Осадци .

З лектурою справа представлялася куди гірше. Поляки мали досить гарну бібліотеку в гімназії і таки дуже гарну в бурсі імені Якубовського, бо її фундатор, багатий дідич, збирав книжки продовж цілого життя, а пізніше записав їх бурсі. У нашій шкільній бібліотеці книжок було мало, а наша бурса була, так сказати, що лиш у пеленках. По наших домах (їх тоді в Бережанах було ще небагато), українська книжка це був білий крук. В діда було цих круків не більше, як сто, й я їх попрочитував скоро. Основно пізнав усі "Русалки"⁴², "Мети"⁴³, "Вечерниці"⁴⁴ та "Правди"⁴⁵ і прилип до "Кобзаря" у двох виданнях, а саме в празькім та у львівськім, Сушкевича⁴⁶. Не потребую хіба казати, що я переживав, читаючи "Кобзаря", бо думаю, що всіх нас, зокрема у хлоп'ячих літах, він зворушу-Вав До глибин душі та відчиняв перед нами нові, несподівані виднокруги. Часто-густо не розумів я того, що читав, але вже сам вірш, сама незрівняна музика слова поривала мене й запалювала хлоп'ячу душу. Очі світилися, лиця паленіли, ревіли пороги, дзвеніли козацькі шаблюки, щось велике, могутнє, непереможне являлось у невідомій площині.

Старші ученики мали свою тайну бібліотеку. Для нас, молодших, була вона дійсно окутана сірим серпанком якоїсь нерозглядної тайни. Знали ми, що є така бібліотека, але де й у кого, того ніхто з нас не вмів сказати і ніхто не смів би був спитатися. Є — і на тім край! Іноді на якійсь квартирі, чи, як бережанці казали, станції, з'являлася скринька, дерев'яна, навіть не мальована, подібна до інших студентських скриньок, тільки багато тяжча, таки дуже важка. "Самі книжки!" — шептали собі хлопці з другого і третього класу; "бібліотека", — довірливо говорили четвертаки, і скринька незабаром щезала. Куди? Не важко відповісти: або до покою "пані", або на другу станцію, бо як "тайна", то "тайна".

Чи знали про оцю тайну бібліотеку професори?... Наші, такі як Іван Волчук, певно що знали, бо вона існувала ще в тих часах, як вони ходили до бережанської гімназії, інші, може, й догадувалися чогось, але що директор Куровський не любив політики в своїй гімназії, то й вони цього питання не торкали. Оснували цю бібліотеку тоді, як під проводом Данила Танячкевича⁴⁷ оснували по гімназіях "Громади". Така "Громада" з війтом на чолі була і в Бережанах за студентських часів мого батька. Як я ходив до нижчої гімназії, вона ще була, але належали до неї старші, вибрані учні, а "малечі" туди не впускали й не втягали. Як котрому із четвертаків вдалося позичити якусь книжку з гайної бібліотеки, то був це доказ великої довірливості і не будь-якої честі. Таку книжку читав він тільки вдома і тримав її під ключем, хоч би це була цілком собі невинна книжка, така як, приміром, Квітчина "Маруся".

Деколи бібліотека оживала, так як тоді, коли до VI чи до VII класу прийшов Корнило К. і поет Кальба, котрого імені вже не тямлю. Разом із ними появилось декілька нових українських книжок, що зараз-таки помандрували по наших хатах не як бібліотечна, лише як приватна власність.

На українські книжки був загалом дуже великий голод. Кожне число "Діла" вичитувалося від початку до кінця, а рубрики "Наука, штука і література" та "Рух в

руських товариствах" викликували не будь-яке зацікавлення. На Корнило К. і на Кальбу дивилися ми, гімназійна малеч, із пошаною, бо знали, що вони мають і позичають книжки. Про Кальбу знали ми також, що він пише поезії, а навіть віршує якусь історичну драму, а Корнило К. вже своїм зверхнім виглядом викликував пошану. Був це не студент, а прямо молодий елегантний мужчина. Пригадую собі, як він на прилюдних вечорницях в честь Тараса Шевченка в залі Мерля співав: "Помарніла наша доля"⁴⁸ і "Замовкли торбани, оглухли, мабуть . У фраку й у лакерах подобав на якогось оперового співака, а не на сггізненого гімназиста.

Коли, як і чому завмерла бережанська "Громада" і куди ділася її тайна бібліотека, не знаю. Це могли би сказати трохи старші від мене бережанці.

Серед молоді в нижчій гімназії окремого зацікавлення політикою не було. А все ж таки в класі не раз посварився котрийсь із наших з товаришем поляком за якесь зневажливе слово, а то й почубилися, як молоді котути. Але за годину-дві мирилися, бо треба було позичити завдання до відпису або просити ворога, щоб добре тгідповідав. Щойно поява Сенкевичевого "Огнем і мечем"⁵⁰ знівечила цю дотеперішню ідилію. Тієї хлоп'ячої щирості, що перше, вже не було. Від Богдана і від Яреми⁵¹ лягали поміж нас великі, чорні тіні.

Між самими українцями партійної ворожнечі не було, та все ж таки деякі політичні різниці вже зарисовувались. "Ти м'який", а "ти твердий", "ти українчику", а "ти кацапе!" — прозивалися хлопці, але до зударів з того приводу не приходило. Я найближче жив із Сильвестром Яричевським та з Ярославом Гургулою. З Гур-гулою, хоч він був, як тоді казалось, "твердий", єднало пас велике прив'язання до родини й до рідного села, до всього, що своє, аж до народної пісні включно. (Він гарно співав.) На ті теми балакали ми й не могли набалакатися, а балачку звичайно кінчали тим, що числили Дні, коли він поїде до своїх Путятинець, а я до Поручила.

Яричевський, пізніше поет, був від першого класу палким народовцем, українцем. Рогатинець, гордий на своє місто і на його минуле, дивився на своїх товаришів дещо згори. Навіть на уродженців Бережан. Бо що з того, що Бережани більші і що мають гімназію, а Рогатин не має, але в Рогатині була колись Ставропігія⁵², був свій патриціат, з Рогатина походила славна Роксолана⁵³. Історію Рогатина і перекази, зв'язані з цим містом, знав Яричевський, як лиш тоді можна було знати, а що мав безперечно поетичний хист, так його оповідання про Рогатин виходили дійсно гарно й цікаво. Мав дуже добру пам'ять і вмів усі предмети від релігії до математики, тільки не дай Боже було сказати, що хтось краще знає від нього. Це його доводило до такої люті, що міг побити чоловіка. А сильний був дуже й від хлопця кандидував на атлета. Низький, широкоплечий, зі сильно розвитими м'язами, ходив, немовби земля вгиналася під ним, ^ бо тяжко їй було такого силача носити. Тому-то й мав чимало ворогів поміж товаришами, бо молоді хлопці не люблять тих, що голову занадто вгору задирають, і всякий інший гріх виправдають і простять скорше, ніж гордовитість. А все ж таки числилися з біцепсами рогатинсько-го Самсона⁵⁴ й не зачіпали його, лиш бокували від нього.

Не знаю чому^ але оба ми від першої зустрічі, по вступнім іспиті до гімназії, знайшли спільну мову й залишилися впродовж вісьмох літ добрими товаришами й приятелями. Яричевський мешкав у бурсі, і не було такої днини, щоби я не забіг до нього хоч на хвилину. Він читав ноти і вмів не тільки записати, але й згармонізувати народну пісню, писав каліграфічно і вже, мабуть, у першому класі рішився бути поетом. Казав собі в переплет-ника зробити невеличку, але дуже грубу книжку з білим гладким папером, я йому на першій сторінці вималював гуашем бандуриста над Дніпровим порогом, і до тої книжки вписував на чисто викінчені свої поетичні твори. За кожним разом, коли я його відвідав, відчитував мені їх і хвалився ними. "Ось воно як!" — казав, ховаючи свій альбом до скриньки з двома колодками.

НА РІЗДВО ДОДОМУ

Заїхали коні. Ти вже в козушку, в берлячах, шалем обкручений навхрест, вбираєш батькове хутро і, обсипаний поцілунками й бажаннями "Веселих Свят", сунешся до саней, як ведмедик. Мартин помагає тобі викараскатися на залубні, обтулює бараницями ноги, щоби де не підвіяв вітер, стягає віжки, і — вйо!

Як вітер, летиш з гори, минаєш дім за домом, з однієї вулиці перелітаєш у другу, якийсь хлопець пробує скочити на дощечку при залубнях ззаду, не попав і покотився коміть головою. Гавкають пси, грудками снігу кидають за тобою, Мартин одного стягнув батогом і ось... виїхали за рогачку.

Прощавай, школо, прощавайте, Бережани, на цілих кілька днів! Професори, святкуйте здорові!

Ви (Бережани, а не професори) дуже гарні весною, як устаткується Золота Липа, як у Руриськах зацвітуть фіалки, а конвалії у Глухій Долині, як на Сторожиських можна грати в кічку і купатися на Глинці. І гарні ви літом, коли-то в садах паперівки спіють і паленіють "панни", коли на "Замостовім" фільварку перші копи кладуть. Дуже ви гарні тоді, Бережани, зі своїм великим ставом, зі старим замком, зі звіринцем. Лісниками і Лисонею. Але тепер я вам від щирого серця бажаю, щоби той сніг не перестав падати, щоби всі дороги до вас позадувало, всі мости й містки позасипало і щоби хоч до Йордану можна було не вертатись до школи. Цього я вам від щирого серця бажаю, мої ви кохані Бережани.

А все ж таки, минувши Рогачку, я не відвертаюся від вас. Бачу ратушеву вежу, що, мов заструганий палець, торчить понад дахами, за нею церква, за церквою ліворуч, під горою, фара, в котрій вінчався Ян Белецькі, а за фарею далеко-далеко, на горі, ледь-не-ледь блимають світла у віконцях бережанського приходства: ніби дивляться, чи Далеко я вже заїхав.

О, далеко! Коні шпарко біжать, ось перший горб, і Бережани щезли з очей.

Цих горбів буде аж шість, поки до Жукова доїдеш. А між горбами долини, позасипувані снігом.

— Не переїдемо туди, паничу! — обертається до мене Мартин.

Мурашки по спині полізли:

— А що буде?

— На Гановичі візьмемо. Попри ґуральню і долинами-долинами аж додому.

— Най буде, їдьте, Мартине!

І знову сунуться санки, форкають коні, теленькає дзвінок. Вітер тихне, сніг перестає падати, бере мороз. Чуєш його, бо щіпає в лиця і шарпає за ніс. Але тобі не зимно, бо ідеш додому, на свята. Від старенької хати з ґаночком на карбованих стовпах таким теплом на тебе подихає, що тобі ще й донині тепло, хоч тієї хати вже давно нема, і нема тих, що в ній жили колись...

Дорога копна, залубні не йдуть у затоки, хоч до Гино-вич спускаєшся попри лісок коміть головою, як з печі. З'їхали, мов на крилах злетіли. Промчали селом, і вже ми на долинах. Біло, біло довкола, лиш де-не-де корчик верболозу торчить і кивається, наче жид "боруха відправляє". Де-не-де купина з білого моря виринає, а на купині злодій лис жирує: знає, що в нас рушниці нема, і не втікає, не замітає хвостом сліду за собою.

Долини поперерізувані ровами. Не виминеш їх, мусиш переїздити. Залубні, як човен, шульгають. Шубовсь з гори в долину, і знову з долини караскаються вгору. Тоді коні стоять понад тобою, боїшся, що впадуть назадгузь і при-толочать тебе. Так раз, другий і третій. Аж за четвертим не коні, тільки ти перекицькуєшся через плечі залубень і разом зі своїми берлячиками та бараницею сидиш у снігах. Тільки голова тобі зі снігу торчить, тільки безрадно вимахуєш руками, а видряпатися наверх ані руш.

Хвилину сидиш здивований, що такого сталося. Чекаєш, чи не вернеться Мартин. Таж не лишить тебе серед ночі на поталу морозам і вовкам.

Але за Мартином і слух загиб. Далеко й чимраз даліше теленькає дзвінок. Мов крізь сон. Страх обгортає тебе. Почуваєш себе таким безсильним і безрадним, як ніколи в житті. А жаль, так недалеко вже до Поручина. Два горби, між ними яр, ярком перепливає потік, а над потоком обабіч хати. Між ними одна трохи більша й вища, — там чекають тебе.

Чекають, а ти серед снігів сидиш, як у сповитку дитина. Ще заснеш, і тоді буде так, як у Андерсеновій "Дівчинці з сірничками"⁵⁵.

Вставай!

Збираю останки сил, — іду.

Який там хід! Два-три кроки й стаєш, бо сніг по самий пояс. Як не було, то не було, а як впав, то міру згубив! Мов навмисне, щоби я йти не міг. Хоч сядь і плач.

Коби хоч знаття, що добре йдеш, а то і того не знаєш. Може, якраз, замість у село до лісу мандруєш. А графові ліси великі. А якого там звіра. Гу-у!.. Ні, ні, ти вже пропав.

Аж... зразу далеко й легенько, як крізь сон, а там голосніше й виразніше зателенькає дзвінок. Наш чи не наш?.. Наш! Ніби кличе: де ти?

— Я тут, Мартине! Я тут! — кричу з цілої сили. Мартин заклопотано чухає чуприну.

— Ов-ов-ов!.. Ну, сідайте, паничу! Двічі мені того не треба казати.

— А тримайтеся добре поруччя!

— Не бійтеся, я вже не вилечу.

І знов їзда через рови, попри грушку, коло млина. Сани, як коли б крила мали, — летять. Мартин щораз оглядається, чи я ще сиджу.

— А дуже боялися, паничу?

— Чого?!

— А не скажете нікому?

— Пощо?!

— Пам'ятайте ж!

В'їжджаємо в село, ще трохи й пастух Василь з ліхтар-нею зі стайні, відчиняє нам браму.

Пси аж на залубні скачуть, вітаються.

Відчиняються двері від передпокою, а там — радість одна!

— Добре, що ти приїхав, а то ми вже боялися за тебе.

— Чого?

— Як то чого? Так позакурювало дороги, що нелегко ^ блуд. А знаєш, нам уже з годину тому причувалося, немов то ти приїхав. Василь клянеться, що бачив залубні на подвір'ї; Доська божилася, що чула дзвінок.

— Бо таки чула, щоби я з того місця не рушилася, що чула! — б'ється кулаками в груди заспана Доська.

Я тільки підсміхався, але Мартина не зраджу, бо по-що? Добре, що привіз мене.

А в хаті так тепло. Все помите, вичищене, аж блищить.

А завтра Святий вечір.

— Чуєте люди? Завтра Святий вечір!

СВЯТИЙ ВЕЧІР Чекаєш першої зірки.

Ось і вона! Хто має час, накриває або помагає накривати стіл. Парубок приносить "діда", себто житній сніп, і ставить у кутку, пастух кидає під стіл в'язанку сіна і розстелює дідух по підлозі. "А тепер уважати на вогонь!" — остерігає усіх; він старий, йому й остерігати вільно. Не одно пережив і не одно бачив на своїм віку. Пожежі від дідуха також.

— А не забудьте там про часник! — кличе мама з кухні.

Кладуть часник під обрус на чотирьох кінцях стола, бо він має велику силу, його аромати бояться усякі недуги. Поміж тарілки кидають гіллячки темно-зеленої соснини. Та ще з ялинкою клопіт. Хоч вона буцімто й не наша, лиш з далекої півночі прийшла, але так вдомашнилася в нас, що тяжко знайти священичу хату, де її не вбирали б.

Ось і ялинка готова. Така пишна й розкішна, хоч малюй. А що буде, як по вечері всі свічечки на ній засвітять! Розкіш одна...

Нараз відзиваються пси, і в сінях чути шування ніг. Входить дівчинка, обкручена великою маминою хусткою, бо надворі мороз, і каже: "Просили вас татуньо й мамуня, і я вас прошу на коляду". Проговоривши ті слова, подає миску з дарунками, між якими бувають горіхи, мед, медівники, на що яку хату стати.

"А чия ти, доню? — питають її, вона каже, й записують на листочку паперу. — Подякуй мамуні і проси тату — "ня, щоби на другий день свят прийшли до нас на вечерю".

Та ще вона не зачинила за собою дверей, як увійшов хлопець. Так само кланяється і

просить на коляду. За ним другий, третій, десятій. Хлопці й дівчата сиплять-ся, як з мішка. А всі такі повновиді, веселі, здебільшого багацькі діти.

Перейшли.

Тепер батько бере тарілку з просфорою, помащеною медом, всі підходять до нього, діляться нею і бажають собі усього добра.

І про челядь на забувають. Батько й мати виходять до кухні, де накритий стіл до челядної вечері, і так само обмінюються бажаннями. З усіма, хто там є. Не дай Боже, обминути кого!

Що лиш тоді вертаються до їдальні, до пісного борщу з ушками, до риби студженої і смаженої, до голубців з грибками, до пиріжків з капустою і з сушеними сливками, до сушені, що її подекуди зовуть "узваром", і до куті на-зимно. Страв повинно бути дванадцять, і як почислити все, що на стіл подадуть, то стільки й буває, бо Бог ласкав, не відмовляє родючої сили нашої землі.

"А квокати не будете?" — питається мама дітей.

Дітям того двічі й казати не треба. Вже вони під столом, у сні. А там горіхи, ліскові й волоські, і цукерки в таких гарних папірцях, що аж їх обдирати жаль. Знаходять, тішаються, обмінюються ними, поки у вікні не появляться хлопці зі звіздою й поки крізь шибки не залунає коляда. Проспівали, й тато дає їм рукою знак, щоб ішли До кухні, де їх обдарують. Пішли, а на їх місце надтягнули ДРУГІ, й треті, четверті, бо це їх свято, свято коляди. Як село довге й широке, скрізь вона лунає, а вітер її звуки несе і зв'язує з такими самими колядами по інших селах, по щлім краю, по всіх отих широких просторах, де живе наш народ. Коляда, золотий, небесний обруч, один із тих нечисленних, що тримає вкупі все, що своє, рідне, власне, святе...

Гаснуть свічечки на ялинці, і догоряють свічки в ліхтарях на столі, мама останки страви виносить до другої кімнати для духів, а челядь з кухні недощжену страву вгортає до путні й кладе в саду для вовків. Зорі меркнуть, вітер шумить і білим снігом обтулює дерева, хати та заду стежки й дороги. Село спить...

СЕЛО В ГОСТЯХ

Другий день свят.

Село має прийти на приходство в гостину.

Не ціле, — ті господарі, що на Святий вечір прислали дарунки, яблука, мед, медівники тощо, — душ двадцять кілька. Але де їх посадити? Хата мала. Ще найбільша кухня.

В кухні стоїть велика шафарня з переділками на муку й на крупи, до неї присувають столи і столики з покоїв, накривають обрусами, ставлять свічки в ліхтарях, тарілки й увесь потрібний посуд. Гості сидітимуть на стільцях і ослонах. Місце для всіх.

Страви вже давно готові. Сусідки помагали варити, мама лиш доглядали, щоб буяй смачні. Небагато цих страв: борщ, зі схабом гижки і кутя. Тут не в їжі діло, а в тім, щоб бути на вечері.

Горівки не дадуть, бо не годиться. Ще перед святами привіз Мартин чвертівку бережанського пива. Вип'ють по дві, три склянки, в голову не піде. Борщ у величезнім,

залізнім баняку під покривою докипає на кухні. Гижки і кутя в комірці, на зимнім. Мама ще раз кидає оком на стіл, чи все в порядку. "А про хліб ми забули! — кличе. — От, бачите! І солі також нема".

Доська крає хліб, один і другий бохонець, та кладе тарілки з сіллю. Зітхає. "Боже, коли то вона віддасться за Семка і коли Семко прийде на таку вечерю?.." А Семко якраз убігає в хату. "Ідуть, ідуть! — кличе. — Вже вийшли з церкви!"

Доська до нього: "Чось так кричиш, буцім по-людськи говорити не вмієш! От краще від пива чіп відбий, бо люди пити схочуть, а ти щойно зачнеш з бочкою возитися".

Вона хоч ще не віддалася, а вже гримає на нього, як на свого чоловіка. Хай привикає... Але Семко не гнівається за те. Таку вже вдачу має, що любить гнів у сміх обертати. "Дякую тобі, — каже, — щось ми пригадала, бо я так на тебе задивився, що й про пиво забув".

А все ж таки бочівку з пивом прикотив, підніс, поклав у ріжку на ослоні і підпер двома полінами.

— Та-ак! Але чіп відіб'ю аж за вечерю, щоб ліпше шумувало.

— Як собі хочеш. То вже твоя справа.

— Кажеш?

Я при вікні торчу, з ногами на ослоні. Вікно подвійне, в кухні тепло, морозу сильного нема, шибки чисті, як у літі. Так гарно. Не біло, а синьо, буцім хтось сніг синькою приправив. І ясно так, що аж до церкви видно. Видно, як тато сходять з гори, як дяк Янчинський підтримує їх під руку, бо стежка сильно вишморгана й не тяжко посовгну-тися. А за ними гурт господарів сходить. Сніжок політує й сідає на шапках, на чорних комірах від кожухів.

Пастух відчинив браму — увійшли.

Бог предвічний нам народився, Прийшов днесь, со небес, Щоби вздрів люд свій весь І утішився.

Янчинського голос напереді, господарі за ним потягають унісоно, тільки Зарічний басом гуде. Бас має такий, як ніхто. Глибокий, низький, мов із-під землі. Жінка каже, що він реве, як віл, але що жінка знає?

Ознаймив се ангел Божий, Нацеред звіздарям, А вчора пастирям І земним звірям.

А найбільший багач у селі, Кирикучка, має знов свій спосіб співання. Гукне з початку строфи, потім змовкне, а при кінці знов голосом потисне. І люди хвалять, що ніхто такого духу й такої сили в грудях не має, як він.

Слава Боїу заспіваймо, Честь Сину Божому І Пану нашому Поклін віддаймо.

Батько двері від сіней відчиняє. "А прошу, панове господарі, увійдіть, будь ласка!"

В кухні біло стає від нових кожухів і зимно, бо знадвору прийшли. Хвилина кашлю, коротка мовчанка, а там один із господарів починає вінчувати. Бажає батькові, мамі і цілій хаті щастя, здоров'я і всього добра від Різдва До Воскресення, від Воскресення до Вознесення, від Вознесення до сто літ, поки їм пан Біг призначив вік, у небі стояти, коруну тримати, всім нам посполу честь і хвала сему дому.

Батько дякує і просить розгоститися. "Тісно тут-бо, тісно, та що робити! Як

прийдуть кращі часи, то, може, й для нас більше місця знайдеться, а тепер дякуймо Богові милосердному й за те, що є. Пане Янчинський, — звертається до реєнта, — допоможіть мені пошанувати гостей".

1 Янчинський помагає. В першу чергу визначає місця, де хто має сидіти. Це найважливіше, бо треба знати і вік кожного, і становище, яке хто в громаді займає, і його маєтковий стан. Не можна ж посадити начальника нижче присяжного, а багачеві казати сидіти далше від його бідного сусіда. Янчинський вже п'ятнадцять літ в Поручині дякує, і ніхто так сільських "царамоній" не знає, як він.

Визначив місця, дав знак рукою, всі встали.

"Роздество твоє, Христе Боже наш, возсія мірові світ разума", — відспівав своїм високим, трохи вже здертим голосом батько, поблагословив стіл, їдять борщ. Мовчки їдять, не поспішаючись, щоби хто не погадав собі, що голодні. На кожную ложку дують, бо гаряче нездорово їсти.

Що лиш після борщу, як з'їли схаб із часником і заки взялися до гижок, почалася розмова. Зразу несміла, бо треба вважати, щоб не вирватися з яким дурним словом, а там щораз живіша та голосніша. Про погоду балакають, хвалять, що нема таких сильних морозів, як три роки тому, нарікають на низькі ціни пшениці і на високі податки.

"А ви хотіли би, щоби податки були низькі, а ціни на збіжжя високі?" — відзивається котрийсь, і всі сміються. Як сміється Курикучка, то лавка під ним тріщить, а як Яцко Стельмах розсміється, то всі зуби йому видно, — білі, як сир. Семко біля бочівки з пивом порається. Відбив чіп, але заки заложив піпу, пиво вдарило вгору. "Замикайте двері, бо втікне!" — жартує реєнт, і всі знову сміються. А він розказує, як то раз у дворі, як посесор толоку справляв, чіп скочив і гуменного в голову тарахнув. "З такою ґулею ходив, як яйце".

Семко наливає пиво в склянки. Склянки тонкі. Коваль не привик до тонкого скла, потиснув, і склянка тільки — хрусть! Пиво на дідух потекло. "Ов-ов-ов, — падькає коваль, — куди хлопів до такої делікатної склянки". Подали ковалеві другу склянку, вже грубшу, таку від муштарди. "Та ви ще й тої не роздушіть, — остерігає реєнт, — бо третьої вам не дамо, і без пива додому підете. А пиво, знайте, добре, як мало коли. Дивіться, яка піна, не піна, а сметана".

Хвалять бережанський бровар. Чеського броварника граф прийняв, а чехи вміють пиво варити. Граф сам пива не п'є, лише дорогі вина, але він любить, щоби в його маєтках усе було найкраще.

— Так, так, — відзивається вїйт. — Не мають кривди його люди, не мають. Лісничий послужить літ кільканадцять і купує собі або кам'яницю у Львові, або село. Кажуть, що раз йому хтось доповідав, як то у нього служба багатиться, а він і каже: краще найбагатяться, ніж мали би сходити на дідів.

— А раз як йому радили, щоби одного лісничого відправив, бо він вже забагато накрив та розбагатів, то граф на те: "цей вже має досить, може, більше й красти не схоче, а як прийму нового, голодного, то заки насититься, скільки він накраде!"

— А бідний христенин як яку там патичину з лісу притягне, то злісний до суду подає.

— Або на місці стріляє.

— Як тойдє в Урмані було.

Не на графа нарікають, а лиш на його челядь, на графських посіпаків, бо то не така біда з панами, як з підпанками, кажуть...

Кутю подали. Кутя добра, з медом і з родзинками. Але не всі її люблять. Християнин волить дриглі.

— А не знати, як будуть сего року пчоли роїтися? — відізався Антін з кінця, бо він мав пасіку невелику.

— Киньте кутю на стелю, то будемо знати.

Антін кинув. Кутя густо до сволоків поприлипала, купками.

— 1 рої будуть добрі, і копи густо будуть стояти, — казав Кирикучка, але по очах видно було, що він у ніяку ворожбу не вірить, буде, як Бог дасть і — тільки.

По куті батько дякує гостям, що не забули про нього, і просить не забувати й надаліше.

— А про кого ж ми й маємо пам'ятати, як не про нашого отця духовного, — відповідають. Просять не гніватися, як не вгодили чим, бо то різно буває, і люди не такі, як треба.

Батько також просить, щоби вибачили йому за таку марну гостину, але самі бачать, яка тісна хата і які то наші багатства. Та, може, Бог дасть, що і в наше віконце загляне колись сонце. Будемо Бога взивати й руки прикладати. Поширимо просвіту, довідаємося з книжок, як другі народи живуть і що доброго в них, запровадимо в себе, бо хто не поступає, той лишається позаду.

— Авжеж, авжеж. Святу правду єгомось кажуть, — притакують.

А тоді вийт.

— Добре нам тут бути, і сиділося б до рання, але наші єгомость трудні, а завтра знов мають відправу. Підемо хіба.

— Підемо, підемо! — встають і прощаються. Виходять. Пастух Василь замикає браму за ними. За брамою розходяться направо й наліво.

Сніг під чобітьми скрипить, вітер загладжує сліди. Моргають зорі — мороз бере.

— Бердо-о! — чути голос нічного сторожа під церквою на горі.

ЗИМОВИЙ РАНОК НА СЕЛІ

"Зимовий ранок на селі" — це була тема, що її завдав нам у четвертому класі, зимою, професор польської мови Алойзій Штайнер. Мені вона дуже подобалася, бо я любив село в кожній порі року, а зимою зокрема. Рішився я опрацювати цю тему віршем, і то в трьох сонетах.

Чому саме в такій формі? — спитаєте. А тому, що Міцкевичеві "Кримські сонети" вмів я напам'ять, і сонети вважав верхом поетичної форми. Це одне, а друге — хлопці в четвертому гімназійному класі люблять пориватися з мотикою на сонце: це, звичайно, час найменшої самокритики. Польської мови вчили нас добре, я володів нею

знаменито, чому ж тоді не спробувати сонетів?

По довгих зусиллях два з них були готовь Але до третього вплив я соціальний мотив про хлопську біду зимою, про голод і студінь, і цього третього сонета ніяк не міг зв'язати з двома попередніми. Він був інший і куди гірший від тамгих. Завтра мали ми віддати зшитки, а нині пішов я до Яричевського. Він прочитав мені свою працю, переписану каліграфічним письмом начисто, кільканадцять чотцюстрічкових строф, гладких, легких, дзвінких, — кілька зимових образків, кілька вдатних порівнянь і при іменниках самі влучно підібрані прикметники. У цих віршах розказував Яричевський, як то село будиться зі сну серед снігів і мряки, як позіхає димами зі стріх і коминів, як зиркає огнями, що розпалюють господині, щоб варити обід, як худоба ревом дає про себе знати і як з воріт виїжджають сани по дрова до лісу або до міста на торг. Нараз "тра-а-ах!", лунає постріл, — знак, що в графських лісах починаються лови.

Я уважно прочитав цей вірш і похвалив за нього автора, хоч не любив, коли мене хвалили, і не вмів хвалити інших, бо хто я такий, щоб мав право когось хвалити? Але своїх сонетів уже не скінчив, тільки завдання написав прозою.

Минуло яких десять днів, професор Штайнер приносить справлені зошити й каже:

— З тої пори, як мені в Дрогобичі польські завдання писав Іван Франко, я такої гарної праці, як оця, ще не мав*.

Клас зацікавився, бо професор Штайнер не любив нікого хвалити, він дуже гостро оцінював домашні праці своїх учнів, і загалом, вдоволити цього гіркого і не-довірчого чоловіка було нелегко.

Хто ж це так догодив йому, що він його хвалить, і то так дуже? Над класом повис великий знак питання.

— Найкраще завдання написав Яричевський, — заспокоїв нашу цікавість професор. — І то написав його віршами, — говорив далі, — такими гарними віршами, що я їх вам відчитаю.

Клас напав наглий кашель, такий прикметний для вияву окритого глуму й критичної іронії, бо в класі було декілька товаришів, що недолюбливали Яричевського.

Професор Штайнер знав дуже добре польську граматику та історію літератури з біографіями письменників і

Раз проф. Штайнер закликав мене до свого мешкання і показав мені два зшитки в бронзових обкладинках: були це завдання, які йому писав своїм характеристичним письмом наш великий письменник. Жаль, Що ніхто з нашого громадянства не добув їх тоді і не зберіг.

змістами їхніх творів. Знав, де, коли й що про них понаписувано, він брався навіть докінчувати недописану драму Словацького, але не мав дару слова й читав так якось дивно, що весь приваб читаного твору під тиском його вимови кудись дівався. А все ж таки вже по першій строфі вірша Яричевського кашель у класі ущух, бо навіть найбільші вороги Яричевського мусили признати, що вірш був гарний і написаний бездоганно.

З тої пори Яричевський став відомий не тільки в гімназії, але і в цілім місті, як

признаний поет. Він ще вище носив голову і ще тяжче ходив, буцім йому нелегко було носити в голові таку безліч ямбів і трохеїв.

— Ось воно як! — казав до мене. — Хай знають, як мені легко було б стати їхнім поетом, але я все-таки писатиму для своїх і по-своmu.

Слова дотримав і тільки раз спроневірився рідній літературі. Тоді, як був на студіях у Відні і тяжко бори́кався з бідом, написав по-польськи сенсаційну повість "Дзіка Ружичка". Друкував її у Відні місячними зшитками, і з гонорарів за ті зшитки він деякий час жив, хоч ці гонорари були непристойно низькі*.

Тоді як Яричевський був відомим поетом у цілих Бережанах, від Посухови до Лісник і від Хаток до Сівка, на мене дивилися, як на "многонадійного маляра" в майбутності. Але вірші я також писав, тільки не в окремій альбомі, лише на маріінесах книжок і зошитів, де вони й пропадали так само скоро й непомітно, як скоро й непомітно являлися з-під мого пера.

А все ж таки мене куди більше манило до себе малярство.

Гарна лінія профілю людської голови, граціозний рух kota, молодий жеребець у бігу захоплювали мене. Шовковий шум трави, розгойдані вітром берези, розігріті пні ялиць в гаряче літнє полудне — жили й розмовляли зі мною своєю таємною мовою. На краєвид міг я години дивитися, забуваючи про всіх і вся, хоч у цьому краєвиді нічого незвичайного й не було б, ні гір, ні водопадів, ні руїн старосвітських замків. Вузькі смуги селянських нив, перекроєні польовою доріжкою, місток над річкою,

Це він сам мені розказував і навіть показував один зшиток тієї "Дзікої Ружички".

що ледве слизить, самотній корчик, що ним вітер хитає, а там далеко десь темний вал хмар, за які скотилося сонце, — такий собі звичайний, незамітний краєвид був не раз предметом моєї малярської насолоди. Краски приваблювали мене не тільки в своїх гармонійних зіставленнях, у численних відтінках і переливах, але й кожна зокрема, сама собою. Фіолетова викликувала усмішку на вустах, зелена втишала нерви, синя настроювала до мрій.

НАШ КАТЕХИТ

Заступником директора Куровського був наш катехит, отець Михайло Соневицький, широко й далеко відомий педагог та опікун молоді. Високий, огрядний, повновидий, все гладко виголений і гарно та чисто одягнений, належав до тих нечисленних людей, що без них, здавалося, не лише Бережани, але й цілий світ не міг би існувати. Такої гадки були по крайній мірі ми, його учні. Без нього сумно було б і в гімназії, й у місті, без нього всі ми почувалися б сиротами, бо не було б до кого звернутися за допомогою і порадою. Часто-густо навіть звертатися не треба було, бо отець совітник Бог знає звідки знав про кожний прикрий випадок, про кожну халепу, в яку попав його ученик, і рятував його, не чекаючи, аж він прийде й попросить. А як прийшов, то отець совітник зустрічав його словами: "Знаю, знаю, не потребуєш мені казати, брате". І якщо петент із власної вини попав у біду, то починалася коротка, але дуже переконлива наука, а якщо провина була не малої міри, то наука переходила в догану, висловлену голосом грізним й сердитим, — таким, що "душа виновників в п'яти втікала".

Але нараз голос цей змінявся, з грізного ставав лагідним і спочутливим.

"Уважай же, щоб мені того більше не було, моцюмпане".

Це "моцюмпане" попадалося рідко, але все ж таки попадалося, як залишок з якихось-то давніх, дуже давніх часів.

Скільки літ мав отець Соневицький, того ніхто з нас не вмів би сказати й про те, мабуть, ніхто й не думав. Як сокира відскакує від твердого дуба, так, здавалося, час відскакував від нього. Літа не імалися його. Лице гладке, очі ясні, хід жвавий, рухи живі, невже ж так виглядає старий чоловік? А все ж таки отець Соневицький був катехи-том мого батька — молодим, значить, за моїх часів не міг бути. Але старістю своєю не хвалився, і я не пригадую собі, щоб він коли покликувався на неї. Навпаки, здавалося, що він хоче бути і є вічно молодим і що саме тому молодь розуміє його, а він її. Бувало, як розсердиться у класі, як крикне, стукне ногою і кулаком вдарить об катедру, то клас завмирав й деревів. Так ми собі уявляли розсердженого Зевеса .

Але сердитість тая ніколи не тривала довго. Хвилина — і кров відпливала з його обличчя, очі лагідніли, на вустах являлася добряча, вибачлива усмішка. Ще трохи — й отець совітник розказував щось із своєї багатой життєвої практики, часто-густо так дотепно, що клас сміявся сердечно, забуваючи про ту тривогу, що її перед хвилиною переживав.

Отець катехит мав звичайно останні дві години. Коли ж він в годині восьмій ішов з церкви не на снідання до хати, а до гімназії, то це був знак, що директор виїхав кудись або занедужав і він буде його заступати. Пословиця "як kota нема, то миші гуляють" не мала тоді ніякого примінення. Життя в гімназії йшло, як швейцарський точний годинник; заступника слухали так само, як і самого директора, хоч і вчителі й ученики добре знали, що він, хоч би навіть хтось провинився, директорові того не скаже. Катехит Соневицький по своїй природі був не прокуратор, лиш оборонець. Не тільки він і директор, але й їхні родини жили з собою у щирій приязні. З деякими професорами наш катехит дружив, з іншими жив у добрій злагоді. Не пригадую собі, щоби з ким ворогував. Тому-то як просив за котрогось із своїх учеників, то мало хто йому відмовляв.

Був тільки один, а саме професор Шліцер, котрого навіть Соневицький, мабуть, ніколи не просив, а директор також ні. Знали, що він того не любить і що ніяка просьба не допоможе, лиш скорше зашкодить. Був це "кам'яний професор". Учив знаменито, вимагав багато, не всміхнувся ніколи, хіба іронічно, жартів не знав.

Тяжко було знайти так неподібних до себе людей, і з вигляду, і з вдачі, як він і Соневицький. Два світи, ДО* інші породи. Шліцер, як той кіт, ходив одинцем, Соневицького все бачили в товаристві — як не старших, то учеників. Не раз кілька провадило його. Розмовляв з ними свobodно, жартував і, жартуючи, вчив, — вчив найвищої науки, науки життя. Не було в тій науці ані якоїсь окремої системи, ні програми, не було охоти виховувати ідеалістів ані позитивістів. Виховник хотів бачити тільки здорове морально й фізично покоління, яке вміло б собі в світі дати раду в тих, як звичайно кажеться, тяжких часах.

Великою нашою хобою вважав він брак товариської оглади і недостачу так званих форм. Це, на його гадку, відбирало нашому молодому чоловікові певність себе і, в порівнянні з сусідською молоддю, провадило до небажаного й шкідливого почуття меншевартості. Від цього почуття до національної байдужності, або й до апостазії, було вже недалеко. Тому-то при кожній нагоді звертав він увагу на товариські форми.

Пригадую собі, якось одного разу розказував нам, як то він одного молодого чоловіка возив свататись. Панночка була гарна, добра, освічена і з доброго роду. Так що ж! Попросили до обіду, а кандидат на мужа як став сьорбати борщ, їсти ножем рибу та ніж до вуст пхати, то нічого з того сватання не вийшло.

"Мною аж підкидало на кріслі, — скінчив отець совітник. — Печеніг і — годі! Коли б я знав, що він такий, був би з ним не їхав. Шукай собі такого свата, як ти сам. Пощо мені сорому набиратися?"

Оповідання було живе, як новела, ілюстроване рухами й показом, як то жених не вмів собі дати ради з волоським макаронем, як дув на чорну каву й скільки хліба накришив при своїх тарелях. Ми слухали й сміялися сердечно. І, мабуть, ні один із нас тих гріхів, що герой оповідання, не поповнив уже в своїм житті.

Наш катехит був великим ворогом нікотину. Тютюн Уважав за один із найбільших гріхів молоді й причиною не одного лиха. Знав, що курити вчаться, звичайно, молоді хлопці, часто-густо вже навіть у першому гімназійному класі. Тому-то й розказував нам, як то такий молодий курець з папіроскою в руці заснув. Папіроска висунулася на Постіль, постіль затлілася, а що в тім віці хлопці мають звичайно твердий сон, так і наш безталанник збудився що лиш тоді, як усе ліжко стояло в огні. Якось цю пожежу вгасили, але передчасний курець мусив кинути школу й їхати додому, бо батьки його були бідні й не могли йому купити ні нового вбрання, ні книжок, а вчителі також не дуже-то добрим оком дивилися на нього.

І це оповідання було настільки живе й пластичне, що не одного відстрашило від куріння.

Перед їздою на Великодні свята розказував нам отець Соневицький, як то раз їхали "такі, вважаєш, шкубенти" на возі й позакурювали собі дзигара, буцім якісь пани. Котрийсь кинув "з вервою" недокурок, але попав не поза драбину, а на віз. Запалилася солома, а що в полі не було чим огня гасити, то віз згорів, мов ватра. Добре, що коні повипрягали.

"Можна собі подумати, як тих хлопців батько й мати вітали. Я в їх шкурі не хотів би бути і нікому того не бажаю".

Таких оповідань було в нашого катехита, наче снопів у жнива в stodolі. Для першого та другого класу були вони простенькі, як про пожежі від папіросок і т. д. У вищих класах гімназії чули ми складніші історії, підкріплені датами подій та іменами дійових осіб.

Найчастіше повторювався мотив про чоловіка, що зійшов на пана. Селянський син, батьки витратилися, щоб його вивести в люди, а він уже в п'ятому класі сти-дався своїм мами в кожусі, втікав від неї в місті, але за возом, осторонь від людей, витягав від тої

мамуні останній гріш на різні, буцімто шкільні потреби, яких у ніякій школі ніколи не було. У сьомому класі знайшов собі панночку, що сміялася з нашої мови, а його називала дурним Грицем. Але все ж таки як скінчив університет, віддалася за цього дурного Гриця й перетягнула його на свій бік. Відрікся своїх батьків, віри, народу й до рідного села навіть не показався ніколи.

Кінчаючи це сумне оповідання, наш катехит підносив голос, кричав і тупотів ногами так сердито, немовби цей грішник сидів між нами в класі.

"Виродок, а не чоловік! На такого навіть плюнути не варто!"

1, помовчавши хвилину та заспокоївшись дещо, говорив спокійніше:

"А подумаймо лиш, як витрачується наше село, посилаючи своїх синів до середніх і високих шкіл. А що воно має за це? І чи багато є таких селянських синів, що турбуються пізніш тим гніздом, з якого вийшли? У деяких німецьких землях є звичай, що на кірмеш якогось села, буцім у нас на празник, приїжджають усі інтелігенти, що з нього вийшли, разом із своїми жінками й дітьми. Святкують його спільно. А бувають між ними люди з високими титулами, імена славні й відомі в світі. Вони того не показують по собі. Донька ексцеленції танцює з сільським парубком, бо це її свояк, бо це односельчанин. А в нас? Ви знаєте, як у нас? Не потребую вам казати..."

Отець катехит витягнув хусточку з кишені й обтирав краплистий піт з лица.

Але, може, спитається хтось:

"Коли ж учив отець Соневицький, якщо він вигранував час на такі оповідання?"

Відповім, що наука на тім не тратила, бо його оповідання не псували плану науки, були тільки інтермецца-ми, вплетеними вряди-годи в сторінки поважного наукового підручника.

Наш катехит особливу увагу присвячував катехизмові й літурії. Богослужби, воскресили канон, тропарі, кондаки, церковні книги — усе те треба було знати добре, бо здавали учні ці предмети так званими "партіями". Партія, звичайно з чотирьох учнів, виходила з лавок перед ка-тедру, щоб ніхто не підповідав і не підсував книжки, і по черзі відповідав кожний на задане питання. Отець Соневицький хотів, щоб його вихованці розуміли те, що співається в церкві, щоб на селі кожний з них міг співати на крилосі, щоб пізнав і відчував красу нашого обряду та щоб прив'язання до церкви в'язало його з народом.

Крім релігії, в гімназії вчив ще отець катехит у двох нижчих класах української мови.

Був це предмет услівно обов'язковий, себто хто записався на нього, повинен був пильно на години ходити й Учитися, бо як ні, то міг дістати гіршу ноту з пильності.

Записувалися греко-католики, з поляків зголошувався іноді якийсь, один або двох, а з жидів не пригадую собі ні одного.

На науку призначували останню годину рано або пополудні, тоді, як учні були вже перетомлені наукою. Поляки й жиди йшли на обід, а ми ще мусили одну годину сидіти в класі. Вони нам "моркву стругали", ось, мовляв, ми вже собі йдемо, а ви ще мусите годину сидіти, за кару, що ви русини. Тодішні підручники до науки рідної мови були не

найкращі. Всякі уступи з історії, природи, описи чужих країв та виїмки з творів рідної літератури віршем і прозою. Читали ми їх, дещо пояснював нам учитель, а кращі поезії виучували напам'ять і декламували.

Катехит отець Соневицький україністом не був, учив по власній уподобі, але мав такі твори, що ними щиро переймався, як Шашкевича "Цвітка дрібная", "Бандурист", "Псалми Русланові" або Шевченкові "Думи мої, думи мої, лихо мені з вами!" Умів їх напам'ять і силкувався декламувати з чуттям та експресією, що йому не все вдавалося, бо легко попадав у тон воскресного канону або страсних екзорт.

Зате знав він особисто деяких письменників, як ось Миколу Устияновича, Антона Могильницького⁵⁸, Дениса з-над Серету⁵⁹, та розказував нам деякі події з їхнього життя, що нас немало цікавило й заохочувало до уваги й науки, тим більше, що наш катехит і тут умів блиснути своїм дотепом і гумором. Таким чином помагав нам перенестися в часи Маркіяна Шашкевича і в події сорок восьмого року⁶⁰. Від нього чули ми про перемиського крило-шанина Івана Могильницького⁶¹ і про тамошнього владику Івана Снігурського⁶², про Йосифа Левицького⁶³, котрого "Дзвін" у Шклі розбився⁶⁴, Йосифа Лозинського⁶⁵, що 1846 р. вдав "Граматику руської мови", і про голову Руської ради Григорія Яхимовича⁶⁶. Від отця Соневицького довідалися ми про з'їзд руських учених 1848 р., про батальйон "Руських Стрільців", про бомбардування Львова і про полк наших добровольців 1849 р.⁶⁷

Увесь цей історичний матеріал подавав нам катехит не у формі викладів, а принагідно як спомини із давніх часів. Деякі з тих споминів, як, приміром, про бомбардування Львова, залишилися мені в пам'яті донині, тим більше, що моя бабуня розказувала дуже живо про цю саму подію. Вона приїхала до Львова й примірювала сукню у кравця, як нараз луснув постріл і куля попала в бочку з водою, Ш^о стояла в сінях. Так само донині пам'ятаю оповідання отця Соневицького, як то пізніший крилошанин і парох Ли-пиці, а тодішній молодий ученик гімназії отець Макоганський, стояв на варті на розі бережанського ратуша зі здоровезною палюгою замість кріса.

Завдяки таким картинкам, що їх отець катехит вмів живо малювати, години нашої мови минали нам не раз навіть скоренько, й ми не жаліли, що разом із товаришами поляками й жидами не пішли на обід, тільки залишились у класі ще на одну годину "за кару, що родилися русинами".

Від нашого катехита, пізнішого шамбеляна, довідалися ми, яку то долю й недолю переходила наука нашої мови в середніх школах у Галичині. Він розказав нам, як наші предки в петиції з 19.IV.1848 р. до цісаря Фердинанда⁶⁸ просили, щоб у вищих (середніх) школах нашої мові "призволено таке розширення, яке єсть одвітним рускій людності".

У відповіді на це прохання було сказано, що наша мова в своєму теперішньому розвою ще не годиться до викладів і тому спершу мусить бути креована катедра при університеті, щоб молодь могла навчитися своєї мови.

А поки що міністерство просвіти у вересні того самого року (1848) завело мову польську в усіх гімназіях Галичини й у львівській академії. А найдавніше, що сталося,

це на внесок намісника Вацлава Залеського⁶⁹ (Вацлава з Одеська), того самого, що так пильно збирав наші етнографічні матеріали та який на привітальне слово нашого посла Івана Жуківського відповів, що він родився на цій землі, що ця мова була першою, якою він у дитинстві довгий час балакав, та що він "русинам не дасть зробити кривди".

Русини, зневірені в намісника, вислали депутацію до цісаря до Ольмінцу, яка домогалася поділу Галичини на руську й польську і заведення руської мови в усіх школах руської частини краю.

На це прохання прийшов дозвіл учити тією мовою лише релігії, а всі інші предмети німецькою мовою. Відтак запроваджено руську мову як обов'язковий предмет навчання для всіх учнів русинів і поляків Східної Галичини. Тривало це до 1857 р. Тоді-то з обов'язкової стала наша Мова "взглядно обов'язковою", себто кожний ученик міг вибрати собі мову, якої хоче вчитися: руську або польську. Десять літ пізніше (1868) всі мусили вчитися польської Мови, а руської тільки той, хто хотів.

І з обрядом нашим у гімназіях східної частини краю також різно бувало. Якийсь час учні греко-католики мусили перше вислухати відправи в костелі, а що лиш тоді могли йти на службу Божу в церкві.

Для нас були це події давно минулих днів, а для шам-беляна в отсих подіях окривалися спомини свіжі й болючі, мов незагоєні рани. Він не роздряпував їх, говорив стримано й якомога спокійно, буцімто воно так і мало бути, але ми чули, як під тим спокійним плесом хвилювало й бурлило почуття кривди й облуди. А відчували ми це тим живіше, що шамбелян, про що вже була згадка, мав незвичайно бистру пам'ять, він ніколи не помилився ані в датах, ані в прізвищах чи іменах дійових осіб. Після конференції він без нотеса кожному своєму учневі міг сказати, з якого предмету він "виказаний" і з якого йому грозить зла нота.

Коли ж дехто з моїх товаришів нарікав, що не має пам'яті, то шамбелян сердився: "Не маєш, бо не хочеш мати. Пам'ять треба вправляти, як вправляється у грі на скрипці або на фортепіано. А може, ти дитиною пив алкоголь або куриш папіроски? Стрібуй, давай псюкові горівку а побачиш, який з нього виросте песячий ідіот! Навіть не признавайся, небоже, що ти безпам'ятний, бо це нам, як народові, не приносить честі. Та воно бачите так: щоби щось тямити, треба в першу чергу хотіти зятямити, коли ж ти дивишся у книжку або на професора, як він викладає, а думками лихий зна куди блукаєш, то певно, що ані з книжки, ані з викладу не скористаєш. А потім виправдуєш себе, що ти пам'яті не маєш. От воно як, моцюмпане!"

Поганіше було з граматиною, хоч підручник доктора Михайла Осадци (з 1876 р.) у переробці О. Лепкого⁷⁰ та Й. Онишкевича був куди кращий від усіх так званих виписів. Але при науці граматики не було нагоди до споминів та оповідань отця катехита, треба було правил мови вивчитися напам'ять, і на тому край. Нелегко приходило-ся нам засвоювати собі правила етимологічного правопису, де писати "йор", "йори", "ять", де "і" з коромислом, а де "о" під дашком, "щоб не затекло". Але що правила ті були добре оформлені, то вже у третьому класі писали ми доволі правильно, а деякі з нас майже без похибок. Най-важніше — зналося, як треба було писати.

А все ж таки фонетику вважали ми своїм і то більше поступовим правописом і радо читали "Правду" й ті нечисленні тоді книжки, що були друковані фонетично. І ось у четвертому класі каже раз до мене Яричевський: "Пощо нам тих "йорів" та "ятів", напишім завдання фонетикою". І ми написали.

Минуло яких два тижні, приносить отець катехит справлені зшитки до класу й каже: "Такі добрі ученики, все мають з руської мови відзначаючи ноту, і ось їм до голови стрілила фонетика".

Ми, себто я і Яричевський, схилили голови якмога низько, бо боялися, що отець катехит стане гніватися на нас. Але він говорив далше спокійно:

"Усі культурні народи, німці, французи й англійці, пишуть етимологічно, і навіть їм на гадку не прийде фо-нетизувати свій правопис, тільки лінивий русин не хоче вивчитися тих декілька знаків, без яких ніяк не можна граматично писати... Візьміть же, — звернувся до нас, — і переписіть свої завдання так, як Бог приказав, і на другий раз не робіть мені таких дурниць".

Ясно, що ми не противились, бо й не думали починати боротьбу за фонетику, тільки з хлоп'ячої цікавості затіяли таку штуку. Кажуть, що в декілька літ пізніше, коли запровадили в школах фонетичний правопис, то двох "твердих" написали завдання етимологією. Отець катехит викричався на них, бо казав, що то не такі дурні, як вони, лише мудрі люди у Львові та Відні зреформували правопис, і тим новим, фонетичним правописом, а не пере-старілою етимологією слід писати.

"Попові дзвонять, попадаю з села гонять". Ці слова як не можна краще очеркували безталанну долю вдів і сиріт по наших священиках.

Доволі рідко складалося так, що вдовиця мала трохи призбираного гроша, попродала зайвий живий та мертвий інвентар, купила собі таки в тім самім селі, де був паро-хом її муж, кілька моргів поля, побудувалася й жила там аж до смерті. Поле давало хліб, корови молоко, пасіка Мед, город ярину, сад овочі — біди й недостатку не знала. У неділі й свята ходила до церкви, два-три рази в рік

Б. Лепкий, т. 1

673

влаштовувала поминки по покійнім, нарід поважав її й називав "старою їмостею", щоб відрізнити від нової, "молодої".

Але, як кажу, бувало це мало коли — виїмково; звичайно вдовиця, якщо мала вже діти на своїх становищах, то їхала до котрогось сина або до доньки, а як залишилася з дрібними сиротами, то треба було розпрощатися з селом та перенестися до найближчого міста, де була гімназія, щоби цей дріб виховати й вивести в люди. Продавалося тоді бричку й залубні наслідникові, а вози, плуги й борони як не йому, то селянам, випродувалося худобу й коні і з одною коровою та якою там свинкою переїздилося до міста на новосілля. Добре, якщо можна було купити на передмісті якусь дряхлу хатину з ошкленням ганочком і з кількома деревцями коло плота, все-таки зналося, що є свій власний дах над головою, а як ні, то наймалося щонайдешевше мешкання десь на відшибі від міського гамору й руху та починалося новий етап життя.

Вдові по священику, коли приходилось покидати село та йти до міста, не було так легко. На селі було все своє, а в місті не лише на харчі витрачувалося багацько, але й на одяги. На селі, при хаті, можна було будь-що накинути на себе, а в місті все-таки треба було якось одягнутись, щоби люди на язика не брали. Місто селу не рівня! То тільки так здалеку здається, що в місті краще жити.

І їмость навіть не зчулася, коли кінчилася та невеличка готівка, яку вона привезла із собою по ліквідації свого сільського господарства. Жий з чого хочеш! Вдовина платня була смішно, а краще сказати, сумно мала. От на дрібні видатки, та й тільки! А тут жий та ще й діти посилай до школи. І книжку купи, і зшиток, і чобіт підзолуй, чи мало ще чого треба тим дітиськам? А вони навіть не питаються, звідки мама гроші на них бере. Літом по горах спинаються, зимою по льоду совгаються, вони ж на те й діти.

І зажурена їмость кивалася, як верба над потоком. Що там ще можна було із золота продати, продавала, але й того не надовго ставало, залишався останній рятунок — гімназистів на станцію брати. Жили з того другі, проживе й вона. З олівцем у руці можна якось на своє вийти. Щоб тільки добрих хлопців дістати, не дуже бідних і не дуже збиточних, та ще таких, щоб вчилися не найгірше, бо як

їм будуть двійки грозити, то батьки на інші станції перенесуть.

І тут то вже ціла надія на отця шамбеляна. Ніхто так не знав вдовиної біди і ніхто так не вмів порятувати вдовицю в її горю, як він. І учеників добрих післав, і на конференціях обстоював за ними, і самої станції перед господарями клас боронив, словом, бідній удові не дав кривди зробити. "Це моя своячка, вважайте", — казав, якщо інших аргументів було замало.

І не тільки те. Як сирота дівчина піросла, шамбелян часто-густо висватав її за питомця або за якогось іншого молодого надійного чоловіка. А робив це так, що ніхто й не догадався, аж його задум здійснився. "Бо то, вважаєш, тільки сир відкладаний добрий. Маєш женитися, то женися мені зараз, не чекай, аж люди розіб'ють, бо вони на те такі ласі, як каня на дощ. А якщо тобі важко розпрощатися з кавалерським станом, то йди, небоже, в штов-бур, як салата в жидівськiм городі. Терціум нон датур, моцюмпане!"*

Скільки доброго шамбелян нашим вдовам і сиротам зробив, того, мабуть, і на волівій шкурі не списав би, але щоби він кому пошкодив, такого ніхто з нас не чував. Ніколи!

Зокрема, піклувався отець шамбелян бережанською бурсою. Вона завдячувала свій початок одному з тамошніх гімназійних учителів, Іванові Волчукові.

Був це шкільний товариш мого батька. Селянський чи дяківський син, скінчив гімназію в Бережанах, а потім філософію у Львові й дістав суплентуру там, де сам до гімназії ходив. Пригадав собі, як то він тут колись бідував, і щоби його учні такої біди не терпіли, хотів зібрати гроші й побудувати для них бурсу, хоч не таку велику й пишну, як мали поляки (бурса ім. Якубовського), а все ж таки свій власний кут, до якого могли би ховатися перед крайньою бідною.

І ходив Іван Волчук по всіх бережанських інтелігентських та міщанських хатах,

об'їхав усі приход-ства й при кожній нагоді, на празниках, іменинах і весіллях, підходив до кожного свого чоловіка із своїм настирливим: "Дай! Дай на нашу бурсу в Бережанах".

Третього не дано, мосьпане (лат.). — Ред.

1 люди давали. Та доля не дала Іванові Волчукові скінчити свого доброго діла. Внаслідок студентських і суплентських гараздів помер ненадійно на сухоти. По смерті Івана Волчука продовжав його добрий почин професор Юліан Насальський⁷¹, чоловічок маленький і мар-ненький, але щирий і ревний, як тоді казалось, чоловіколюб і патріот, відомий також як видавець і редактор "Бібліотеки для молоді", так званої Бібліотеки На-сальського. Він не тільки принагідно збирав, де лише міг, датки на бурсу, але як прийшли святочні ферії та великі вакації, то обходив і об'їздив бережанський і сусідні повіти й настирливо витягав від людей гроші на "бурсу для нашої бідної шкільної молоді". Люди давали що могли, дещо добув отець шамбелян і другі впливові патріоти від ради міста й від повіту, так що незабаром Бережани могли повеличатися своєю бурсою. Купили для неї гарний дімок на Олімпі, напроти гр[еко]-кат[олицького] приходства (шість кімнат, дві кухні, сіни напростріл і невеличкий город), бережанські столярі поробили столи, крісла, ліжка й декілька шаф, і бурса почала жити й розвиватися, не дивлячись на всілякі колоди-перешкоди, які їй чужі і свої добродії часто-густо підкочували під її низькі пороги.

(Проф[есора] Юліана Насальського "в нагороду" за його безкористовний труд перенесли до Коломиї).

Отець шамбелян, як катехит і опікун гімназійної молоді, відвідував бурсу щоднини — літом по п'ятій, а осінніми й зимовими місяцями по четвертій годині з полудня. Виходив разом із олімпійцями, тобто з учнями, що мешкали на Олімпі, з гімназії в ринку й, розмовляючи з ними по дорозі, доходив до бурси. Тут обійшов усі кімнати, кинув оком на всі столи й ліжка, на вікна, двері й підлоги, а тоді й починав розмову на теми науки й школи. Якщо котрий із бурсаків не провинився того дня чимсь незвичайним, то розмови проходили мирно, залишаючи по собі спомин про доброго опікуна молоді, а як ні, то ставали грізними, бо відбувалися не прилюдно в школі, а в замкненім бурсовім крузі. Шамбелян наганяв винувникові такого страху, що він, мабуть, тим самим гріхом не провинився вже більш ніколи. Шамбелян як кричав, то голос його, як Зевсові громи, гуготів над цілим Олімпом. "Викину з бурси, прожену з гімназії, щоби тут навіть духом такого грішника не пахло!.. Моцюмпане!"

Бурса зі страху мліла, але за якої там чверть годинки небо над нею випогоджувалося, отець шамбелян обтирав спочене лице білою хустинкою з нагрудної кишені й розказував щось цікаве, а то й смішне.

Звичайно, один із професорів українців мешкав у бурсі й провадив її, але отець шамбелян, незважаючи на те, відвідував її щоднини, літом і зимою, в дощ і в погоду. Мала наша бережанська бурса свої злі й добрі прикмети, свою, як бережанці казали, "ліхт і шаттензайту"*⁷², але якщо вона не одному нашому хлопцеві допомогла скінчити гімназію й вийти в люди, так у цьому немала пайка заслуги отця шамбеляна, як

довголітнього й повсякденного її опікуна й добродія.

НОВИЙ РІК

Приходство в Поручині (дві милі від Бережан), куди мій батько перенісся з Кругульця (на Поділлі), заки я ще став ходити до школи, було найстарше не лиш у деканаті, але, мабуть, у цілій єпархії.

Ганок на карбованих стовпах, дебели двері, густо цвяховані, з таким штуцерним замком, що чужий чоловік не вмів його ні відчинити, ні замкнути, дерев'яні стелі з грубезними сволоками і двері з покою до покою на чопях, колені, не гибльовані і без клямок, тільки з затичками, врешті, малі вікна й височезні пороги — все воно нагадувало ті часи, коли люди казали собі, що хата є не лиш до мешкання, але й до оборони життя і маєтку.

В хаті тій були три невеличкі кімнатки, кухня, передпокій при ґанку й сінки при кухні. Тільки всього. Від в'їзду стояла вона на високій підмурівці, а від городу мала вікна так низько над землею, що пси заглядали крізь них До середини й облизувалися, як застали нас при обіді. Літом поручинське приходство виглядало, немов якась хатка з казки, бо по стінах, від землі аж до стріхи, спиналися чайні рожі, густо обсіпані цвітом, а долом стелилися РУґа й васильок.

Світлу і темну сторону (нім.). — Ред.

677

Але зимою не було тут так гарно. Хату, мов у кожух, вбирали в грубу загату, бо без того годі було би перетривати морози.

Чудовий квітник і довга стежка від хати до саду, обсаджена винничками, спочивали під білою скатерткою снігу. Як повіяли вітри з-над великого бережанського ставу, хата тріщала й постогнувала, неначе нарікала на свою старість. Тільки комин сидів на високій стрісі й пускав дим під небо.

Тихо й спокійно плило щоденно життя в поручинськім приходстві.

Восени й зимою батько щодня правив службу Божу, а по службі Божій ішов на поминки до котрогось із селян, де пересиджував на розмові аж до вечора. Село не мало школи, письменних людей можна було почислити на пальцях, загалом культура в тім глухім куті нагадувала XVII століття, тому-то батько вважав ті розмови на всілякі теми з нагоди поминок одним із кращих засобів освідо-млювання села. На каву приїздив чи приходив додому, бо кава на приходстві куди важніша навіть від обіду.

По каві короткий відпочинок, а коли засвітили лампу, являвся дяк Янчинський на господарську нараду й здавав звіт про все, що діялося в селі. Та ще він не вийшов, як приходили "люди", то найняти службу Божу, то до "отця духовного" за порадою, то прямо побалакати собі.

Батько був молодий, "працю над народом" уважав своїм святим обов'язком і не думав про те, як би то позбутися нецікавих гостей якнайскорше, лиш просив їх сідати й починав розмову.

Такий спокійний та одноманітний спосіб життя змінювався перед Різдом.

Починалися святочні порядки. Білили стіни, лугом зливали підлоги й дерев'яні

стелі, батько їхав до Бережан, буцімто по "справунки", а на ділі, щоби того всього не бачити. Це вже належало до мами.

Свята минали як сон, і то короткий сон, бо всього мали ми шість днів, вільних від шкільної науки. День перед Святвечором і день по святах ішли на їзду так, що на самі свята залишалось всього чотири дні. І що це чотири дні?

Ще ти не розглянувся добре по хаті й по обійстю, ще не насанкувався й не наковзався на потоці, а вже збирай свої манатки і вертайся, звідки приїхав. Ціла потіха, що за кілька днів Новий рік. Батькові іменини.

Було це в нас велике родинне свято. Приїздили сусіди й гості з Бережан, пані й панове, душ двадцять кілька. Де й як вони містилися в поручинській тісній хаті, в отсих трьох невеличких кімнатах — того я собі нині навіть уявити не можу. Але якось містилися а навіть знаходили ще й місце на столик до віста або тарока для старших панів, що без карт не знали забави. А раз, пригадую собі, бережанці привезли з собою гімназійну оркестру й молодь танцювала наперекір дідчій тісноті і на злість витоптаній підлозі, що, мабуть, пам'ятала ще ті часи, коли війська Хмельницького переходили під Зборів⁷². Гостинність розпирала стіни — та й годі.

Для мене на татових іменинах був один прикрий момент. Я мусив ще перед святами скласти коротке повінчування, інструктор поправив його, вислухав, коли я навчився напам'ять, а в Поручині треба було знайти таку хвилину, коли батько був сам, і виголосити цей еляборат. Не раз цілу годину снувався я за батьком, як тінь, поки не припер його десь у кутку та не збувся цього конкретного та нелегкого обов'язку. Потім уже й дихалося легше, тим більше, що гостей було багато, деякі мало коли й зустрічалися з собою й користали з нагоди, щоб набалакатися за всі часи, а на мене не звертали уваги, не казали декламувати "Белізарія" ані "Дай води, Аллаг, бо пропадаєм" і не задавали мені, як на діточу голову, досить важких питань. Бігав я з наказами від мами до кухні, а за кілька годин треба буде вертатися до Бережан, бо завтра школа, й це мене так тривожило, що все, чого я не торкнувся, з рук мені летіло, все одно, чи був це ніж, вилки чи склянка. Один такий поворот з батькових іменин, коли я був у гімназії, закінчився навіть досить трагічно.

Ще під час вечері зашився я поміж хутра на ліжку в передпокою і кріпко заснув. Гадав собі, що чей же не будуть розісланого хлопчиська насилу в мороз відвозити до Бережан, зачекають до завтра.

Та куди там! Дядько Кузеля із Звіринця, що приїхав був сам-один прегарними молодими кіньми, переконав Мого батька й маму, що найкраще буде, як я з ним поїду. Залубеньки на дві особи, нова бараниця, коні, як птахи, перелетять ті дві милі за одну годину. Збудили мене, й як я не просився, як не випрошувався, мусив одягнутися й їхати з дядьком. У залубеньках сиділо нас двох, а поміж нами торчала дубельтівка, бо дядько був лісничий і без рушниць в дорогу не пускався.

Коні дійсно як птахи перелетіли то дорогою, то оболоннями тих кілька кілометрів між Поручином і Гиновичами. В Гиновичах треба було в'їхати в браму і попри гуральню шульнуги на став, а тоді поперек ставу до Бережан.

До гуральні з'їздилося з дуже прикрої гори. Ніч була ясна, й дядько нараз побачив, що брама була чомусь-то зачинена. Молодих коней годі було в половині гори в такім скорім бігу стримати, й тому дядько, щоб вони не увігналися в браму й не наробили каліцтва, повернув нараз направо, й залубні шульнули з берега на замерзлий став. Але берег був у тому місці зависокий і застрімкий. Коні з дишлем і орчиками відірвалися від залубень і полетіли на став, а залубні перевернулися з нами раз і другий та накрили нас собою. Я почув сильний удар у карк і втратив пам'ять. Коли прийшов до себе, побачив дядька, що обтулював мене бараницею і казав, щоб я сидів тихо й нічого не боявся, бо він піде шукати коней. Що лиш тоді зрозумів я, що мене рушниця так сильно вдарила, і пробував повернути головою, але не міг. Так само боліли мене руки й ноги, й ціле тіло. Довго дядько гукав і свистав на коні, врешті, зловив їх якось, припровадив, налаштував залубні, і незабаром були ми в діда, на бережанськім приходстві.

А ранком лікарі, перев'язка, ліки.

Два місяці нездужав я тяжко й не ходив до школи. Але року не втратив, навіть не казали мені здавати того, що опустив...

З тої пори я на всяку рушницю дивився кривим оком.

ЙОРДАН У БЕРЕЖАНАХ

В Бережанах, на Йордан, святити воду або на ставі, або в кам'янім басейні при криниці в Ринку.

Як не було морозу і вітру, що людей із ніг валив, то йшли на став. Там стояв з грубого льоду вирубаний великий хрест, обтиканий смереками та ялинками, біля нього й святити воду.

Але це мало коли бувало, бо якраз під Йордан приходили найтріскусіші морози, а вітри на ставі майже ніколи не вгавали.

Так тоді водосвяття відбувалося звичайно в Ринку.

Процесії з усіх церков і костьолів, з хоругвами, хрестами й образами, околювали великим кругом криницю, гімназійна молодь густою лавою підпирала ратуш, а напроти неї, у відступі яких двадцятьох метрів, уставлялась сотня 55 п[олку] піхоти під командою старшин, часто-густо українців.

Кожний вояк мав на лискучім параднім чаку вітку зеленої смерічки. Ми, гімназійники нижчих класів, очей із них не зводили. І страшно було нам, і цікаво. Страшно, бо знали ми, що будуть давати сальву, а цікаво, як вони стрілять — чи рівно, мов один, чи, може, дехто вирветься. Такі спізнені постріли дуже поганили враження. Та оцих "нахціглерів" ми заздалегідь виправдували, бо руки від морозу деревіють. І нам зимно, аж млісно, але ми все-таки попідносили коміри з кроликів та зайців, коли не з баранців або з кангурів, і вилускуємо на цілий ринок чобітьми й черевиками, щоби запари в ноги не зайшли, а вони стоять у своїх звичайних сукняних плащах, мов заворожені, і навіть не ворухнуться.

А тим часом коло криниці, поки жив мій дід, то він, як парох і декан бережанський, а по його смерті наш катехит, Соневицький, довершує святого чину водосвяття. Пускає хрест на воду... хор... команда... і грімка сальва стрясає мурами бережанського Ринку.

Де які птахи були, ворони, круки, галки, голуби зриваються і, стривожені, кружляють понад нашими головами, думаючи, що це постріли на них, аж заспокоєні відлітають до своїх гнізд на Дахах і на вежах.

Славний 55-ий полк стріляв добре. Ні один не вирвався, не спізнився. Старшини вдоволені, бо знають, що це їм на славу.

Народ біжить до освяченої води. Набирають її у збанки й несуть до своїх домів, бо це йорданська вода, що має особливу силу. В хатах чекають на неї, бо поки її не нап'єшся, нічого до уст взяти не можеш.

Наш катехит з хором не йде, а, казав би ти, летить до гімназії, щоб покропити шкільні зали. "Явився еси днесь вселенній", — грімко лунає на цілі Бережани.

Водосвяття скінчене. Старшини й представники влади, в одностроях, із золотими комірами та з блискучими шпадами, йдуть вулицею Райською на гору, на так званий Олімп, де дідो гостить їх і духовенство святочним обідом, що триває довго-довго, аж поза північ.

А на другий день, по годині четвертій, коли скінчилася полуднева наука, катехит Соневицький з дванадцяткою щонайкращих співаків починає обходити мешкання директора, професорів, станції учнів і дома своїх знайомих та кропити їх йорданською водою.

Не знаю, чи в інших містах був цей традиційний звичай, але в Бережанах годі було уявиш собі зими без нього.

Паде сніжок, мороз хрупотить під ногами, декілька ламп на кривобедрих стовпах майоріють, як привиди, крізь вечірній синявий туман, а вулицями міста посувається дивний похід. Напереді огрядна стаття священика, а за ним гурт молоді. Два хлопці з першого класу несуть: один посуд із водою і кропилом, це кропильник, а другий спітрахиль і требник, це церемонієр. Отець катехит іде святити. На нього вже чекають. Господар або господиня хати виходить на поріг, вітає і запрошує в хату. За хвилину лунає там: "Явився еси днесь вселенній". Проспівали, отець катехит побажав "дому сему і всім живущим в нем" усього блага. Еггітрахиль віддав церемонієрові, а кропило кропильникові і... дальше, дальше, бо ще багато хат і чимало родин чекає на нього.

В деяких затримують бажаного гостя. Там уже заздалегідь накритий стіл і зготовлена вечеря. Хор радо покріпить свої горла і ноги, бо наспівався і находився чимало. Гостять щедро й сердечно, бо гостинність була ще одною із суттєвих прикмет нашого побуту, а часи, хоч на них все люди нарікають, були тоді також не найгірші.

Коло десятої години отець катехит повертається до диригента: "Брате, брате, вважаєш, треба нам іти, бо завтра знову праця".

Не дуже-то радо, а все ж таки братія дякує господарям за хліб і сіль і виходить. Домашні панночки відпровождають гостей з ліхтаркою до брами.

Та ясніше від свічки в ліхтарці світяться їх очі.

Свіжий сніг білим пухом присипав вулички тихого міста. Воно вже коли не вснуло, то засипляє. Хор відпровождає отця катехита до його мешкання.

— Доброї ночі вам, панове!

— Добраніч отцю катехитові.

— А тільки, вважаєте, не вступати мені ані "на сходки", ані "до Швадрона", лиш просто йти до хати.

— Простісько, — впевняють його і розходяться.

Сніжок дальше паде. Нависає на дахах, білими шапками накриває ліхтарні та пестливо тулиться до стін дімків з ґаночками на дерев'яних і кам'яних колонах, як дімки старого Києва, коли ще спудеї ходили з кантами та віншуваннями по домах тамошніх достойників і багатіїв.

ШЕВЧЕНКОВЕ СВЯТО В ГІМНАЗІЇ

Коли в Бережанах відбулися перші прилюдні Шевченківські вечорниці, того нині сказати не можу. Але пригадую собі, що ходив я до народної школи, як у Бережанах збудували новий суд з просторим залом для судових розправ. Зала була вже готова, але решту будинку що лиш викінчували і окружного суду ще не відчиняли. Бережанські українці скористали з того й дістали дозвіл улаштувати в тому залі концерт. Концерт мав великий успіх, приїхало багато гостей із околиці, а з місцевих земляків, мабуть, не бракувало нікого. З програми найбільше вбився мені в тямку солоспів О. Рибак, феноменального баса-Донині пам'ятаю, як він співав Шуберта "Ерлькеніг" та "Іх комме фон гебірге гер".

Але чи був це вечір в честь Шевченка, цього не згадав. Так само не знаю, чи хор О. Вітошинського з Денисова приїздив до Бережан на Шевченкове свято, чи з окремими своїми концертами. З того часу минуло півстоліття, було коли забути. Зате добре пригадую собі, як ми по станціях влаштовували тайні сходини з приводу Шевченкових роковин. Зачинені двері, заслонені вікна, на брамі один з товаришів на варті, а в невеликій кімнатці кількох нас, хлопців з нижчої гімназії і з того самого класу в святочнім настрою. Один говорить про життя Шевченка, другий про його твори, двох, трьох декламує. Обов'язково "Кавказ", виїмки з "Посланія" та "До Основ'яненка". Заповіту не співаємо, лиш унісонно виголошуємо його, як молитву. В промовах більше доброї волі, ніж мудрого змісту, бо що ми тоді в третьому або четвертому класі могли сказати про Шевченка? Ш в школі багато не чули, ні поза школою не було що прочитати. Пересівали крізь решето те, що було у вступі до Шевченкових поезій (видання Сушкевича) та в лейпцігськім "Кобзарі". Декламації, виголошені майже шепотом, також не могли нікого пірвати ані розпалити. А все ж таки оті хлоп'ячі, буцім конспіраційні вечорниці зворушували нас і настроювали на вищу ноту. Ніхто не смів про них знати, учасники почувалися зв'язаними тайною, над ними витав дух великого поета. Як виглядали такі сходини наших старших товаришів, з VI та VII класу, не знаю, бо вони про це нам не казали, а коли ми дійшли до VI класу, то вже не потребували влаштовувати тайних вечорниць, бо дістали дозвіл прилюдно святкувати Шевченкові роковини в нашій гімназії. Не було це таке легке діло, як хтось міг би думати. Доброго нашого директора Матеуша Ку-ровського вже не було, а його наслідник нерадо дивився на таку новість, як концерт в честь Шевченка в його гімназії.

Делегації, що пішла просити дозволу, сказав, що дозволити не може та що треба

внести подання аж до ради шкільної у Львові. Може, гадав, що на тім наш задум і скінчиться. Але ми не зрадилися, написали подання, підписали комітет і в кілька тижнів пізніше дістали дозвіл. Радість була велика.

Вже не пригадую собі добре, чи в першій, чи що лиш у другій концерті брав я, як у нас казали, дуже живу участь. Ходив на наради, співав у хорі, нарисовував портрет Шевченка і декламував: "Думи мої, думи мої, лихо мені з вами".

Портрет вимагає окремого пояснення.

Наші товариші, поляки, мали дуже гарне погруддя Міцкевича. Воно стояло в канцелярії директора. На концерт у честь найбільшого польського поета уставляли його на естраді в лівій ріжку залу, між лаврами, пальмами та дубовими гілками.

Такого Шевченкового погруддя в нас не було. Був гіпсовий відлив, але маленький, з великими вусами та високою шапкою, і взагалі ніякого більшого портрету Шевченка в Бережанах не можна було дістати. Що тут робити?

І тоді взяв я світлину з погруддя нашого поета, вирізьбленого Барончом⁷³, побільшив її до розмірів нормальної людини, дав чорне тло, а коли ми цей рисунок уставили глибоко між пальмами й квітами, вийшла ілюзія справжньої різьби.

До самої програми комітет поставився дуже поважно. Написав аж до Лисенка, і цей прислав свою кантату "Б'ють пороги" з фортепіановим витягом. Хто цей фор-тепіановий витяг розробив для нашої студентської оркестри, не тямлю. Зі Львова прислали нам "Завіщення" Вербицького⁷⁴. І до нього хтось опрацював супровід на оркестру. Оба ці, нині загальновідомі твори, мали перший раз залунати в Бережанах. Комітет хотів, щоби ці новини нашої музики випали якнайкраще. Скільки проб хору відбулося, скільки розмов і суперечок, як поодинокі місця слід виводити й кому яке соло доручити, того навіть казати не потреба. Оркестра вправляла й підготовлювалася окремо. Врешті і хор, і оркестра були готові. Тільки звести їх до купи, і кінець. Ага! Звести, але як? Це ж не фахові музики, лише — дилетанти. А композиції, особливо "Б'ють пороги", були таки дуже трудні. Та все ж таки, дякуючи знанню та завзяттю диригента й пильності та послухові співаків, якимсь воно "пішло". З іншими піснями та з декламаціями справа була куди легша.

Врешті вибрано день концерту, ген по роковинах Шевченка, коло Великодніх свят. В надвечір'я вбирали зал. Один клас їхав до лісу за сосниною на вінки, другий ходив по місту за диванами й килимами, що ними оббивали стіни й стелю над естрадою. Ще поза північ світилося в гімназії, і на цілий Ринок лунав стукіт молотків, що ними прибивали килими. Найбільшого дивана, того, з директорської канцелярії, ні раз не жалували. Він був най-вагітніший, і в нього вбивали найгрубші цвяхи. З іншими поводитися відповідно до хати, з якої їх позичено. "Уважно, уважно, бо це килим від Славці!" — кликав один. А другий відповідав: "Дивись, як дбає! Гадаєш, Славця дістане його в посагу?" Хлопці, хоч які втомлені, не тратили гумору. На те вони й хлопці, на те молоді, а Молодості нічим не заступиш. Врешті зелений довгий вуж із смєречини поповз попід стелю, вінки повисли на пустих стінах, килими прибиті, портрет поета стоїть між пальмами і вдає різьблене з мармуру погруддя. "Гарно!" — хвалять комітетові.

"А тепер відчиніть вікна і заметіть підлогу!" — кликав той, що всім порядкував. Хлопці кидаються з мітлами до роботи. Кошт, що дихати трудно. "Та що ви робите? Перше треба покрити дошки, не знаєте?" Ледве добилися до води в сінях у терціяна і позамітали зал.

"Та-ак! — хвалить голова комітету. — Можете йти спати, тільки не робіть криків по вулицях, бо ви вбирали зал на концерт Шевченка, розумієте мене?"

"Розуміємо", — відповідають і біжать восвояси.

А на другий день концерт.

У фотелях і кріслах сидять директор, професори й запрошені гості з міста. Молодь заповнює зал. Стоять густо-густо, що, казав би ти, й голки нема де пхнути. Навіть на шафи повилазили деякі і на вікна. А в залі тільки одні двері. Коли б так вогонь — Боже Ти наш, що тоді було би? Та пощо таке казати? Концерт проходить гарно. Таких аплявзів, такого грімкого "слава" ви не почуєте на ніякому концерті. Вони вам донині в ухах лунають.

Де я не промовляв і не декламував на Шевченкових святах — і в Кракові, і у Львові, і у Відні та в Берліні, і в Гусятині та в Борщеві, але ніде й ніколи не був такий схвилюваний і зворушений до глибини душі, як тоді, коли в Бережанах на гімназійному концерті в честь Шевченка виголошував його "Думи мої". І ніколи цей безсмертний твір не здавався мені таким гарним, як тоді.

НА ВЕЛИКДЕНЬ ДОДОМУ

Ще сніг зі Сторожиськ не сплив, ще Лисоня під білою габою лежала, ще навіть не всі птахи з теплих країв прилетіли, а вже ми спокою зі святами не мали. Хотілося, щоб були вони теплі та ясні а щоби прийшли якнайскоріше.

А тут, як на злість, час черепахою лізе.

Аж ось у п'ятницю, перед цвітною неділею, почалися екзорти, в понеділок пополудні сповідь, у вівторок Причастя, а по нім, — навіть не кажіть, що буде по нім, — радість, яка лиш раз у рік буває, радість для всіх, а для поповичів та для селянських синів, що в хаті від Різдва не були, тим більша.

Щоби лиш Золота Липа не розгулялася дуже, щоби можна було якось переїхати тую милю "приватної" дороги, від мурованки до Поручина, бо якщо весняна повинь забере мости, то пиши пропало!

Такі думки затемнювали перші ясні весняні дні і зливалися з настроями страсних проповідей, що їх нам читав наш катехит. Аж ось і понеділок — сповідь. Вже картки з гріхами понаписувані. Ще лиш треба їх кілька разів перечитати, бо в старій бережанській церкві, з її вузькими вікнами та з шибками, оправленими в олово, темно, а отець шамбелян не любить, щоб гріхи пиняво відчитувати, та ще, не дай Боже, похибки читаючи робити. Накричить і більшу покуту завдасть. На щастя, не один він сповідає. У всіх сповідальницях сидять священики, бережанські і з сусідніх сіл, з Лісник, Жукова й Потутор. Є перед ким виявити гріхи, є від кого розгрішення дістати. Але зате треба дуже вважати, щоб по сповіді не грішити і щоб завтра до поправки не йти. Через тії поправки може Причастя припізнитися, а з ним і від'їзд додому.

І хлопці старалися не грішити. Мовчки лягали спати, а як котрий і забалакав, то хіба про завтрішню їзду до хати.

Вставали скоріш, ніж звичайно, бо треба було зібратися до дороги. Зібравшись, не йшли, а бігли до церкви. А там уже перед порогом стояв отець шамбелян. Не дай Боже, щоби хто на службу Божу спізнився! Зараз пригадав такому наші національні гріхи: "забув", "не знав", "спізнився" і "помилився". Тільки чотири, але як ми покутуємо за них!

Священики відправили "тиху" службу Божу, й ученики від першого до восьмого класу клякали здовж цілої церкви, від царських врат аж до входових дверей. Причащав сам отець шамбелян. (Кожного по імені назвав і ніколи не помилився.)

По службі Божій виходили ми з церкви на ринок, а з ринку розходилися прискореним кроком по станціях. До Дідової хати, на Олімп, було таки доволі високо. Задиханий і потом облитий, біг я до брами. На скруті ставав і приглядався до слідів від коліс.

— Є, є! — скрикував радісно, побачивши свіжий слід нашого залізного воза. Оп'янілий з утіхи, вискакував на порожній віз, пробував, чи добре буде сидіти, а тоді хотів ще йти до стайні, щоб привітатися з кіньми і з Кирилом. Але тітка стояла вже на порозі й не пускала.

— Куди? Куди, паничу? Перше треба випити снідання. Коні не втечуть, а кава вистигає!

— Я тільки зазирну до стайні і зараз приходжу.

— Жодного "зазирну", ходи мені зараз, а то відішлю Кирила з кіньми і поїдеш з ложкою на піч. А втім — Кирила й так нема у стайні.

— А де ж він? — скрикував я тривожно.

— Пішов до міста. Таку, о! довгу "конотатку" привіз, — не зараз і вернеться.

— А як вернеться пізно?

— То переночує, бо під вечір я тебе не пущу. Знаєш, яка до Поручина дорога, — страшила мене тітка.

Пив я це снідання, як за кару, й навіть хрупкі булочки з пекарні Мерля мені не смакували. Але все ж таки випив якось тую каву, захопив кілька шматочків цукру й побіг до стайні.

Коні як почули мене, повідвертали голови від жолоба, і гнідий заіржав весело. Зате й дістав цукру, а карий не дістав, бо викидав його з лиска. А що там у Поручині чувати? Чи всі здорові? Чи дістаєте ще овес три рази на добу, і чи сіно ще є? А з худоби чи що прибуло? Питанням не було кінця. Коні форкали радісно і притакували головами. "Бідні коники, бідні!" — поплескував я їх по шиях і жалував, що такі заболочені прийшли. "Добре, що вам Кирило хоч боки та шиї скрутлями витер і дергами вас понакривав. Але де він є, чому не приходить цей Кирило? Справді, чому він не приходить?!"

1 я притьмом біг на хвіртку.

На хвіртці очі свої видивлював, а Кирила побачити не міг. Так простояв, поки мене не закликали на вчасний обід.

— Видно, тобі нудно в діда і в нас, коли ти так спішишся додому, — дорікала мені тітка. Я не знав, що відповісти. Хвилину мовчав, задавлений у тарілку, а тоді виправдувався, що в діда і в тіток мені дуже добре, але я хочу трохи поїхати до хати, бо вже давно там не був.

Обід складався тільки з двох страв, і то пісних, на олію, але мені здавалося, що він триває так довго, як на празник або на іменини. Терпцю не ставало, поки не прийшов Кирило, двигаючи повну кобелю всякого добра.

— Кирило! Борзо, борзо, бо дуже спізнимось! Ще нам скажуть тут ночувати!

— Борзьо, борзьо! — покривлявся мені Кирило. — А хто пообідає за мене?

Дали Кирилові обід, та заки він його з'їв, заки напоїв і запряг коні, минуло полудне. Я за той час попрощався з усіми, одягнувся і витарабанився на віз.

Дідо всунув мені в руку кілька шусток на писанки, перехрестив коні, і віз покотився в долину.

Я дуже любив Бережани, але тії на горі, з Олімпом, Руриськами і Раєм, а не ці в долині, де були крамниці, де відбувалися ярмарки і де в ратуші, серед Ринку, містилася наша гімназія. Бр-р! Я навіть не дивився в цей бік. Не цікаво. Зате, коли ми виїхали за рогачку і коли я з горбка глянув поза себе, то побачив такий чудовий краєвид, що ока від нього не міг відірвати.

Велетенський став мерехтів усіми переливами срібла і кобальту, відбиваючи в собі і весняне неспокійне небо, і береги, свіжою зеленню вкриті. На одному березі довгим шнурком розтягнувся Лапшин, на другому Гиновичі; з третього боку широка й висока гребля відцілювала став від Бережан, а четвертий бік губився в шуварах, тепличинах і у вільшині. Здовж греблі стоять рядком величезні, старезні дерева, буцім сторожі, щоби став не перервав греблі та не залив міста, як це вже раз і сталося колись, бо став був коди вище від міста, так, що тільки вежі ратуша, церкви і костелів знімаються понад його плесо.

Верхи цих веж весна вже обмила дощами, висушила вітрами, а тепер їх сонце позолочувало своїм промінням. Як же вони блистять, мовби на них хтось велетенські свічки позапалював, мовби там хтось попришпилював зорі. Моє захоплення краєвцдом Бережан перебив Кирило.

— Не знати, паничу, чи Василь виїхав уже другими кіньми до жуківського мосту.

— А нащо нам його?

— Як то нащо? Підбичувати мусить. Одною парою не переїдемо ні ліска, ні Глинки. Там така розкаль, що хай Бог криє.

— А якось їздять люди.

— їздять, але як! Суголовками об'їжджають або озимину псують. Коні в них малі та шпаркі, як мишенята, а вози на дерев'яних осях. Та й то колись тут як якийсь застряг у ліску, то півднини бовтався, поки не над'їхали люди та й не підбичували.

На наше щастя, перед жуківським мостом, на муро-ванці, стояв Василь з другою парою коней. Припрягли і з'їхали в болото.

Кирило правду казав. Це була така розкаль, якої я ще не бачив. Віз поринав по самі

осі в болоті. Люди городами ходили та загумінками.

Минула година, заки ми переїхали село й опинилися перед невеличким дубовим ліском.

Я все того ліска боявся, бо звичайно верталися ми з Бережан пізно вночі, дорога була навіть літом і в погоду препогана, повна ям та грубезних корінюк, що мов величезні гадюки повилазили з нір й повзли через дорогу.

Лісок мав два дуже прикрі горби, а посередині яр, куди стікала з усіх сторін вода. Направо й наліво росла не густа, але стара дубина. Там було темно, і я все боявся, що з тієї темряви вискочать як не вовки, то розбійники.

І тепер, коли Кирило й Василь перед тим ліском стали, щоби коні висапалися трохи, то, незважаючи на те, що було ще ясно, я волів дивитись поза себе, на Жуків і Шумляни, ніж на цей непевний лісок.

— Кириле, а чому ми не їдемо? — питався я.

— Спитайтеся, паничу, коней. Бачите, як боками роблять. А такі стали, якби їх хто намилив. Це не дорога, а лихий зна що. Бодай би кращими не їздили! — закликав не знати кому.

Василь добув разовий хліб, часник і сіль. їли. Я також. Хліб мені смакував, як не знати що. Це я і сказав їм.

— Бо то свій, а не з чужого поля і не з чужої печі, — повчав мене Василь. — У місті тільки булки, а разового хліба там не вміють пекти.

— Разовий хліб здоровий. Він навіть зуби чистить, і тому-то нас, хлопів, зуби менше болять, ніж вас, — додав Кирило.

А Василь:

— Часник також річ добра. Прикро пахне, то правда, але хороша того паху не любить і втікає. Та ще й голоду ніщо так скоро не заспокоїть, як часник. О, прошу, — і він подав мені два здорові зубці.

Я їв і хвалив, хоч часник був такий гострий, що мені аж в носі крутило і в очах свічки горіли.

— А тепер закуримо собі, — сказав Кирило, добуваючи капшук з тютюном і паперцями.

Скрутив папіроску і подав Василеві.

— А, може, ви, паничу, також? — звернулися оба до мене.

— Не курю, — відповів я таким тоном, буцімто мені не одинадцять літ, а вісімнадцять, якщо не більш.

Сутеніло, коли ми рушили з місця. Коні стогнали, віз тріщав, посторонки натягалися, мов струни.

— Вйо, вйо, вйо! — кричали оба парубки. Віз котився два-три кроки й став.

Василь, де берег був трохи вищий, зіскакував з коня і йшов. Потім скакав на котрогось із них і знову: "Вйо, вйо, вйо!"

Так викараскалися ми врешті на горб і стали. Перед нами вилискувалося, як озеро, те багно, що було між горбами.

— А тепер що? — спитав Василь, чухаючися за вухом.

— Ми там потопимо коней.

— 1 себе, — додав Кирило. — Тому й повертай гайта.

— Але там жито, — кривився Василь.

— Хай буде і пшениця, — їдь!

Об'їхали ми багнюку і знов звернули на дорогу. Її знов така сама, коли не гірша розкаль, і ями такі, що віз пере-хилюється на боки, — ось-ось і перевернеться. Закусую зуби, щоб не кричати, і тільки постогную стиха.

А тут вже й темно стає... Господи, щоби скоріш додому! Доки життя, в таку дорогу під вечір не поїду, — кажу собі.

— А ви курячої сліпоти не маєте? — питаюся Кирила, бо доїжджаємо до Глинки, а там неважко загнатися в рів, коли не бачиш добре.

— Славити Бога, не маю, — заспокоює мене Кирило, і я бачу, що він правду каже, бо ідемо добре — хоч і довго; Щокілька кроків коні стають, щоб видихатись і набрати сили.

Так ми якось щасливо взяли цю Глинку і ще два-три горбки, а там вже й Біще — наліво, перед нами.

По хатах світиться ще. І в млині також ясно. Мабуть, пізні Івани пшеницю на паску мелять. Млин гуде й торохтить, буцім сердиться, що спокою не має. (Він раз зі злості жінку на колесо взяв, як віл на роги.)

Від млина до приходства вже недалеко. Але ще треба переїхати цей місток, що на нім чорний баран показується. Не дай Боже побачити його!

Боюся того барана, але очей від містка ніяк не відірву... Щось на нім сидить... Чорне, велике... Побачило нас... Жене, ланцом дзвонить, на віз вискочити береться.

О Боже! Це ж наш добряга Босий! Із припону зірвався, щоб нам вибігти назустріч. Дасть йому за це пастух Василь, о, дасть!.. Босий!

Від містка до нашої брами, може, ще з триста кроків. Але доїхати туди нелегко. Дорога крутиться понад потік. Потік виступив на дорогу, а болото з дороги спливає до потоку. А тут ще й верби з обох сторін: густо саджені, крислаті. Треба бути Кирилом, щоб переїхати тих кількасот кроків. І Кирило їх переїхав.

Щоправда, Василь-пастух поміг йому трохи, бо вийшов з ліхтарнею на браму. Ліхтарня велика, з грубою свічкою, освітила прикрий скрут на подвір'я.

1 так ми вже перед ґанком. А на ґанку крик: "Приїхали! Приїхали!"

Зіскакую з воза, вибігаю по сходах і паду просто в обійми тата й мами.

— Славити Бога, що ти вже тут, — тішиться мама. — А ми боялися, чи не сталося вам що злого. Ходи ж у хату.

Роздягаюся і розглядаюся довкола. Хата по бере-жанській така якась мала і низька. Дерев'яна стеля. Грубезні сволоки підтримують її. Двері такі, що тато мусить добре згинатися, переходячи з кімнати до кімнати. Але я не міняв би тієї хатини навіть за найкращу палату. Покоїв тільки три, та й ті маленькі. Перебігаю їх і біжу до кухні. Вітаюся з челяддю і з котами та псами.

— А ви, Василю, — звертаюся до пастуха, — не бийте Босого, що зірвався з припону, добре?

Василь обіцяє, а з покою чути голос мами: "Ходи ж бо вечеряти! Є мариновані селедці і печена картопля".

Біжу, а по дорозі стаю над ліжечком маленького брата. "Тс! Не буди його! — каже мама. — Він недавно заснув, хотів на тебе чекати".

За хвилину сиджу при столі та відповідаю на питання тата й мами про діда, тіток і — школу. Відповідаю, але чую, що язик буцім не мій, свічки на столі гуляють, годинник на стіні киває вказівкою на мене, як пальцем. Що піднесу повіки, то вони знову падуть. Позіхаю.

— Постеліть йому, бо він з ніг летить! — чую голос тата.

І мені стелять на канапі у великім покою.

БАБИ

Вночі з великого четверга на п'ятницю пекли у нас петенетові баби. Звали їх також тюлевими.

Що значило "петенетові" — того я ніяк і від нікого не міг довідатися. "Таке стояло у приписі, що залишився по покійній прабабці і — годі!" Назва "тюлева баба" була вже легше зрозуміла, але зате цілком несправедлива, бо невже ж можна було рівняти тісто тюлевої баби хоч би навіть з найдорожчим тюлем? Тюль ані не мав таких дрібосеньких дірок, ані не був такий еластичний, ані, врешті, не можна було його їсти. А тут усі гості казали, що до вина нема нічого кращого від петенетової чи там тюлевої баби.

А пекли їх (оті баби) тому в ніч із четверга на п'ятницю, бо були вони (оті баби), так сказати б, сильно нервові. Вистарчило, щоби хтось дверми легко рипнув або кріслом гуркнув, а вже така баба сіла й не хотіла встати.

Хоч знала, що псам її викинуть, а не встала.

У великодній четвер батько йшов до церкви, а парубки до вогню* й під дзвіницю, і в хаті ставало тихо, хоч маком сій. Тоді-то й починалося печення петенетових баб.

Починалася тая містерія доволі прозаїчно. "Дівки", себто служниці, приносили зі спижарні до кімнати бабуні Цілу балію покладків. Баб мало бути шість, так тоді відчисляли шість кіп покладків. А на підлозі чекало вже чисто вимитих шість масниць, своїх і позичених від сусідок. Одна між тими масничками була з металевим курком, таким, які бували при російських самоварах. (Як масло було готове, то тим курком випускалося маслянку.)

Отож до кожної з масниць вибивали по шістдесят Жовтків, пильно вважаючи, щоби не попав туди ані шма-

Ватра, яку палили за церквою.

точок білка, бо він міг би пошкодити бабі. Білки ці виносили в макітрах до кухні, а тоді "дівки" і їх помічниці з села сідали на долівці, притримували маснички колінами, і починалося биття жовтків.

Мама хвилину приглядалася тій роботі, а потім ішла до другої кімнати, відчиняла пожовклу стару кухарську книжку якоїсь "Єкатерини" і шукала рецепти на ще один

торт, який хотіла післязавтра, себто в суботу, спекти. Я сів коло мами і з насолодою приглядався, як ті дрібні пальці листували перетлілі листки "Єкатерини". А що цілий день набігався, бо найменше десять разів був під церквою, тож не довго того приглядання було, — заснув. Глухе, одноманітне хляпання, що добувалося із шістьох масничок, вколисувало мене до сну. У сні грали великодні дзвони й лунали гаївки.

Нараз хтось мене потягнув за рукав. Я стрепенувся і відкрив повіки. Наді мною стояла мама. Дрібний палець приклала до уст: "Тсс!" З її обличчя втікали останки гніву, а на його місці являлася добряча усмішка, що мені все нагадувала чомусь-то перші сонячні усмішки весни. "Тсс! Тихо! На пальцях іди!" — і тихенько, майже нечутно відчинила двері до "бабуниного покою".

Образ, який я побачив, був для мене, дитини, настільки сміховитий, що я мусив долонею затулити уста, щоб не розсміятися вголос. Усі шість дівчат спали при масничках. Кожна в іншій поставі, і кожна іншим голосом хропіла. Маснички кріпко притримували колінами. їм (масничкам) нічого не сталося, крім однієї, якраз тої найбільшої і найштудернішої, з курком, як при російським самоварі.

При цій масниці сиділа наша дівчина Доська, пізніше жінка Семка, якого звали бідним багатцем. Доська була доброю робітницею, але мала цей надзвичайний дар, що де-будь і коли-будь вміла засипляти. Пішлють її по муку на стрих — засне, доїть корови — засне, палить у печі і також засне. Так і тепер, мабуть, перша заснула, не хотя-чи відчинила курок, і з масниці витікли на підлогу всі шістдесят вже таки добре вбитих жовтків. Золотою річкою потекли вони по долівці аж до порога.

Доська мусила добити нову копу жовтків до своєї масниці, і мама вже не йшла до "Єкатерини", лиш сиділа доти, доки жовтки не були вбиті "аж до білого".

Тоді виливала їх до заздалегідь приладжених паперових форм, що стояли в кухні, на шафарні, себто на величезній скрині, в якій були перегородки на різні роди круп і муки. Перед тим, ясна річ, мама ще раз спробували, чи добре зачинені двері з кухні до сінок і з сінок на подвір'я, і баби — кисли. Як їх саджали в піч, як на пальцях виходили з кухні до покоїв, як пізніше виймали з печі, клали на подушках, щоб підстигли, того я вже не бачив, бо впав на перше ліжко, що стрів по дорозі, і збудився аж рано. Але знаю, гості казали, що петенетові баби не були в нас ще ніколи такі знамениті, як цього року.

ВЕЛИКОДНІЙ РАНОК

Дзвони від страстей висіли на дзвіниці без шнурів. Відпочивали.

Аж тепер знову чистими голосами відізвалися. Цілому світові радісну вість подали, що "Христос воскрес!"

І втішилися гаї-діброви: "Христос воскрес".

І зашуміли зеленим шумом дерева в лісі і грушка при стрісі: "Христос воскрес!"

І здивувало серни у лісі і птах на горісі: "Христос воскрес!"

Риби гуляють, бо й вони вже знають: "Христос воскрес!"

Бо й вони вже знають, чого дзвони грають: "Христос воскрес!"

Люди зі свяченим з-під церкви в село біжать. В неця-тах, вимитих і випарених

начисто, паска, ковбаска і "всякія сніди". Білий хрін з-поміж них визирає. Закрутить він вам у носі, закрутить! Нецята в полотенцях льняних, перетиканих. Жінки їх чоловікам на плечі завдають, бо в селі здавна звичай такий, що чоловік має свячене на плечах з-під церкви аж до самої хати нести, чоловік, а не хто.

Лиш щоб було що нести, — понесуть. Не бійсь!

І несе хлопчина невеличкий, літ може дванадцять, несе, аж під ним ноги тріщать, бо нецята важкі. Мама коло нього ступає. Підтримала б, коли б посовгнувся, щоб не було сміху.

Люди минають їх і дивуються, кажуть: "Ще надсадиться хлопчисько".

А мама: "Тогідь покійник ніс, а нині на нього черга, одинак. Навіть вам чути не хотів, щоби хто другий брав".

Хлопець, як молодий лошак, ногами викидає — гордиться...

До нас свяченого не несуть. Батько ще вчора під вечір паску освятив. У нас і в дворі — для челяді. Свячене розставлене на столі у великім покою. (Він малий, але більший від других, і тому його величають великим.) А в другім покою стіл стоїть накритий. На нім тарілка зі свяченим яйцем і на полумиску накраяне м'ясиво: шинка, ковбаси, порося. Нині обіду не варять. Тільки борщ. Але який! Такий борщ лиш раз у рік буває. Мама пильнує його, бо Доська як не пересолить, то переперчить. Міри в губі не має. Нараз від кухні: "Єгомость ідуть!"

Заки оглянулися, тато вже через ґанок у хату ввійшли.

Утомлені, але веселі, молоді такі, гарні. Скинули плащ і шапку, "Христос воскрес!" — кажуть до нас.

"Христос воскрес!" — відповідають мама; "Христос воскрес", — несміло кажу і я.

Ділимося свяченим яйцем.

"Щоб ти великий ріс, — кажуть мама до мене, — і щоби чемний був". А тато додають: "Щоби ти добре вчився", — та в голову цілують. А голова, що лиш учора милом мита. (Мило до очей напливало й гризло. Скільки плачу було!)

Сідаємо снідати.

Тато хвалять, що шинка дуже добра.

А мені до тортів спішно. Кажу це мамі до уха. А мама: "До уха при столі не говориться. Це нечемно. Як чого хочеш, то наголос кажи". — "Торта помадкового хочу". — "О, ні, ні. Хто не їсть м'яса, той і торта не дістане", — відповідають мама, а в голосі чути якусь таку рішучість, як мало коли. Насилу їм це м'ясо, а з тортів ока не спускаю.

"А тепер, — кажуть мама, — хіба до челяді підемо". Беруть таріль зі свяченим яйцем, і всі троє ідемо до кухні. Там чисто, прибрано: голубці зі шкаралущ висять у вікнах і, мов живі, тріпочуть крильцями з кольорового паперу. Кухня вибілена, дерев'яна стеля милом і рижовою щіткою витерта, за сволоком понатикані гіллячки з базьками, чи там з котиками, як у Поручині казали.

Челядь зібралася уся. Є фірман Кирило, що з Поділля, з Крегульця, тата й маму привіз, є пастух Василь, також ще звідтам, є парубок, великий Василь, що "від нього

пан Біг міру згубив", є Доська, що ніколи виспатися не може, є ще й друга дівчина, що "таку силу має, як хлоп".

І є бабуса безіменна. Бабуса і — тільки. Не хоче сказати, звідки вона і як зветься. Мороз її до нас в зимі під вечір пригнав. 1 — служить: зимою в печах палить, літом птицю пасе або хопту поле.

Всі вони нині вимиті й вичесані, біле шмаття на них. Дівчата вбрали щонайкраще вишивані сорочки та запаски. Чорною і червоною волічкою виведені рослинні узорі. Ніби тут квіти нараз зацвіли.

Тато й мама діляться з ними свяченим яйцем. Вінчу-ють їм, щоби скоро власну хату мали. Кирило дякує за всіх, бо він найсміливіший. "Дай Боже і єгомостеві, і їмості з роси та з води, щоб лихо їх хату минало, а щастя на лаві сідало, від Воскресення до Воскресення, на цілий рік, поки їм пан Біг назначив вік".

Доська наливає борщ до мисок. Відходимо, щоб не в'язалися нами.

Тато на чверть годинки лягають у великім покою з папіроскою у руці, щоб трохи відпочити.

"Єгомость трудні", — кажуть, посміхаючися, мама, беруть мене за руку й ведуть до середнього покою, там, де чекає вже на мене великий шматок помадкового торта.

Сонце підноситься вгору. Крізь невеличке вікно зазирає до нас, таке вдоволене, здорове.

Мама аж очі жмурять.

Нараз хата здригнулася: "Бебевх, бебевх, бебевх!" Ніби грім з ясного неба.

Це коваль Микола з моздірів за цвинтарем стріляє.

ГАЇВКИ

По свяченім — під церкву, на гаївки.

Кладкою через потік, подвір'ям Яцка Коханого в са-а садком під гору, під гору до дзвіниці.

Вона нині спокою не має. Всі дзвони на ній грають. Звичайно тільки дяк орудує ними, а нині кожний парубок пробує дзвонити.

Та це не так легко, як кому здається, бо дзвонів багато, а від кожного окремий шнур. Одними треба собі руки обкрутити, в другі, як у стремена, всунути ноги, підноситися й присідати, вважаючи, щоб не баламкати як-будь, лиш дійсно дзвонити. Як добре дзвониш, то дзвони говорять: "Христос воскрес, Христос воскрес" або "Рад світ увесь", "Рад світ увесь"; а як не вмієш, то щось таке виходить, буцім "шмантя, дрантя, шмантя, дрантя!", сором один, та й тільки! Як добре дзвониш, то люди хвалять, а як зле, то уха затикають і кличуть: "А скиньте того дзвонаря по драбині до нас. Ми ним подзвонимо".

Мене кортить також спробувати, але не смію, боюсь.

Стою під парканом і дивлюся на гаївки. Кругом церкви дівочий хоровод.

Побралися за руки, живим вінком церкву оперізують. По зеленій мураві чорні та жовті чобітки мигтять. То повагом ідуть, то підстрибують, як серни. Співають:

Пішли тії пани в кути, Що носили на нас пруті, Пішли тії пани спати, Що казали

нас кувати.

Жвава, радісна пісня. І як не радуватися, коли вже панщини нема. Нема ні гайдуків, ні мандаторів, що колись нарід на панський лан гнали й знущалися над ним.

З великої радості дівчата так скоро біжать, що аж в очах мигтять.

Утомилися. Відпочивають. Та не довгий цей відпочинок.

— Зайчика, зайчика! — кличе нараз котрась.

— Ні, Зельмана, — відзивається друга.

— Воротаря! — хочуть інші. Але таки на "Зайчику" стало.

Зробили колесо невелике, посередині "зайчик", вїтова Гандзуня. їй ще, може, й десять літ не минуло, але шпарка й цікава, очі такі великі, буцім у зайця.

Колесо розхитується вправо, вліво, вправо, вліво, співає:

Зайчику, зайчику,

Та сивесенький соколе,

Та милесенький голубе,

А нікуди зайчику перескочити,

А нікуди зайчику перейти.

Гандзуня кидає собою то в один бік, то в другий, хоче з колеса вийти, та її не пускають.

Тоді вона стає посередині, береться руками за підбо-ки, перекривлює голову й відповідає:

Скоком, боком перевернуся, Гребінчиком розчешуся, Та візьмуся за пілядоньки, Пошукаю си челядоньки.

Співаючи, показує, як то вона скоком, боком перевернеться, як розчешеться гребінчиком і як пошукає собі товаришки. Ще не скінчила цього, як одну з дівчат за руку вхопила: "Ти!"

Тепер тая дівчина стає посередині, й ігра починається наново.

Аж нараз: "Дзвіниця! Дивіться, дівчата, яка дзвіниця! Боже!"

І дівчата розскакуються. На них дійсно сунулася дзвіниця, збудована з парубків. На долині трьох, невисоких, але кремезних, їм на раменах двох трохи менших, а над ними ще один, найменший.

Ледве помітно сунулася ця жива дзвіниця, аж нараз затихалася і — впала.

Крик, вереск, писк! Хлопці охають, стогнуть, вдають, що потовклися. Може, котрий і вдарився трохи, та не так, щоби аж стогнати. Але яка ж би це була забава без крику й удавання! Дівчата розуміються на тім і сміються. Ні раз не спочивають з парубками, що, охаючи, качаються по мураві. Нараз зриваються на рівні ноги й до дівчат. "То ви такі? Смієтеся з нашого нещастя. Посмієтеся ще на кутні зуби, підождіть!"

Та дівчата не ждали. Побігли на другий бік церкви і збилися у дві лави, в два гурти.

Один гурт почав:

А що ж то за пан їде, А що ж він за дар везе?

А другий відповідав:

Веземо дитяточко, Молоде княжаточко.

І питався перший гурт, яке воно й чиє це княжатко, чи гарне і чи гарно вбране. А другий гурт відповідав, що воно ціле "в сріблі та в злоті", "в ткацькій роботі".

Парубки не сміли перебивати тої старосвітської гаїлки. Хоч не розуміли її змісту, але відчували, що в ній окривається щось днедавнього й небуденного, щось таке, що пошанувати годиться. Стежкою попри дзвіницю пішли на пустар, де молодий коваль Микола набивав порохом моздірі.

Дівчата, користаючи з того, що нема їм кому перебивати, почали "Зельмана".

Іде, їде Зельман, Іце, їде його брат, Зсльманова і братова, Ціла його родина.

Буцім тішаться, що їде цей пейсатий Зельман, бо відчинить їм за добрі гроші церкву і pozwoliть гаївки виводити...

Від князя Романа до Зельмана⁷⁵, — яка далека дорога! Та що це для пісні! Що для неї час і простір? Нема такої скоролетної птахи, як вона, ані довговічної такої. Найдавніше з недавнім в один вінок сплітає...

Через попові лози, Скакали бігцьом кози, То в гору, то в долину, То в ружу, то в калину...

"Ой, дівчата, віл, тікайте, віл!" — перервали криком жваву гаївку.

Кільканадцять парубків, зчепившись за руки, з головами в долину, як віл, що бити хоче, вискочили з-поза дзвіниці і до дівчат, і знов крик, і знов вереск, ще гірший, як за першим разом. Дівчата врозтіч, хлопці за ними, доганяють, поривають і пустити не хочуть.

"Пусти, бо вкушу!" — грозить одна, а друга обіцяє писанку щонайгарнішу: "Не віриш? За пазухою маю. Пусти, бо роздавиш. Вона неварена!"

А дзвоном байдуже і до дівчат, і до писанок, і до всього. Вони грають, не вгавають.

"Тень, телень, Великдень!"

А коваль Микола так з моздірів палить, що аж старі господині на колодах, під парканом, зі страху підскакують. "Як з канонів на війні!"

Ніби образ давно минулого відбився ген високо на хмарах, перетривав там довгі сотні літ і тепер, зрушений дзвонами, злетів на землю. І оце ти бачиш його зі святими гаями, з умичкою, з княжою дружиною, навіть з тим Зельманом поганим.

Вдивляєшся в цей рух, вслухаєшся в цей спів і чуєш, що ти з тою радістю і смутком, з тою гордою красою і соромною наругою одно нерозривне, що ти себе відділити й відокремити від нього ніяк не можеш. І — не відділиш.

ВІЛЬХА

Зозуля вискочила з годинника і крикнула три рази: "Ку-ку!"

"Що це?... Де я?..." Ніяк не міг збагнути.

Аж протер очі і глянув по хаті. "Бодай же мене! Це ж Поручин! Вчора я приїхав на Зелені Свята додому".

Хвилина невисловленої діточої радості, а тоді: "Вставай, бо шкода дорогого часу!"

Одягнувся і тихесенько, щоб не збудити кого, відчинив цвяховані двері від ґанку, збіг по витоптаних східцях, відхилив браму від подвір'я й опинився над потоком.

Потік був чистий, як сльоза. Ні один віз не переїхав ще нині через нього й ні одна

худобина не скаламутила його.

Село ще спало, лиш потік біг невпинно і шумів безнастанно, буцім щось розказував. Але що?

Я сів на пеньку над самою водою і слухав.

Потік ніс пахощі лісу, з якого випливав і розказував про його нічні дива, про лови пугачів на миші, про русалок, мавок і про поганого, злобного Чугайстра.

У хвилях виразно лунали то тривожні, безтямні крики, то невговкані реготи й сміхи... Тільки вслухайся добре, а Левно почуєш, якщо ти не глухий.

Я чув. Чув і бачив, буцім нинішню ніч перебув не в хаті, лиш у тому лісі.

Заслуханий і задуманий, похитнувся і мало не скотився в потік. Все ж таки ноги сполював у воді. "Бр-р! Яка зимна!"

Але це мені лиш так здавалося, бо коли я її зачерпнув пригорщами і підніс до лица, то була вона не зимна, тільки свіжа, така свіжа, як цей весняний ранок і як свіжо буває на душі зараз після пробуди.

Ще раз! Ще раз!.. Я не мився, лиш насолоджувався водою, так вона ніжно тулилася до моїх лиць, так їх гладила й пестила любовно, — не вода, а прямо подих усіх дерев у лісі й пахощі всіх квітів у лузі, — казка весняної ночі...

Ледве мене докликалися на снідання...

Під вечір привіз Кирило май з клібанії і шувар із ставу.

Зазеленілася брама, хата й усі господарські будинки.

В хаті запахло гірковими пахощами комишів.

Від брами до сходів простелено грубий килим шувару.

Скрізь торчали зелені вітки маю. Не жалували його. Є того добра повно в лісі, а стара хата хай хоч раз у рік причепуриться й відмолодіє.

Обидва парубки замітали подвір'я, а пастух Василь водою його кропив, щоб курява не йшла на свіжо вимиті вікна. 1 про моріг здовж паркану не забули. Навіть пір'я, що його гуси й качки погубили, повизбирували дочиста.

"Так, так, хлопці, — хвалив їх дяк Янчинський, — гарно мусить бути, по-господарськи!"

І якраз у ту хвилину від церкви, ген з гори, поплили звуки наших невеликих, але милозвучних дзвонів.

"Добре, пане Янчинський, якраз пора", — відповідає батько.

Янчинський в білій, вишиваній сорочці, в синіх штанах та чоботах легких, волосся в кружок, невеликий вус вдолину, виглядає як зразок нашого господаря. Збудований, мов статуя, лице наче вирізьблене, — красунь!

"Я вже казав паламареві дзвонити", — звертається до батька.

Всі ми, що були на подвір'ю й на ганку, поскидали хто капелюх, хто шапку, перехрестилися тричі й довгу хвилину перетривали в молитовній мовчанці.

Церква стояла за потоком, високо на горі, під лісом. Дерев'яна, з грубих брусів,

без підмуровання і без ґанку.

Входилося до неї по двох кам'яних сходах, відразу з цвинтаря.

Сходи з намогильних плит, написи на них час постирав.

Церква була тридільна. Не церква, а церковця, будована колись дуже давно, коли ще людей у селі було небагато. Старі люди казали, що в давнину росли тут величезні ліси.

Нині тільки старезні липи тримали її у своїх зелених обіймах.

Хорів у церкві не було. Дяк Янчинський стояв у кри-лосі і співав, вимахуючи руками. За ним в один голос потягали жінки й чоловіки.

Здалеку здавалося, що то не люди співають, лиш грає якийсь великий, дивний інструмент, поставлений між небом і землею.

На Зелені свята відправа тривала довго. Людей зібралося багато. У церкві було тісно й гаряче. Так гаряче, що дехто не витримав, задрімав, і що лиш дзвінок будив його з тієї дрімки. До них, на жаль, належав також я. Хоч як боровся зі сном, побороти його не міг. Але зате, як скінчилася відправа, як вийшов я із церкви й дихнув свіжим повітрям, то надух приходив до себе і летів стрімголов крізь загумінок, сад і обійстя Яцка Коханого до нашої хати на обід.

А на вечірню знову до церкви.

Вечірню я дуже любив. Та ще на селі, в старій, дерев'яній церковці.

Підвечір'я. Крізь маленькі шибки вливається притишене сонячне світло, перепущене крізь зелене мереживо липового листя.

На престолі горить лиш кілька свічок. Не ярко. А в церкві тихо. Тільки шепоти молитовні бринять, ніби в пасіці бджоли: "Сусе Христе! Матінко Пречиста!" (Дикий голуб туркотить у лісі.)

І нараз пісня: "Світе тихий...", така інша від усіх пісень у світі. І ти іншим стаєш. Хочеш чи ні, самі згинаються коліна: "Сусе Христе! Матінко Пречиста!"

По вечері виходимо на ґанок. Тато й мама сідають на лавці.

Я також хочу трохи присісти, бо цілий день вистоявся у церкві. Так молодший братчик не дає. Каже, щоби з ним танцювати. Ледве мама намовила його, щоби пішов до кухні, бо там ще є щось солодке з обіду. Пішов. На ґанку тихо стало.

Сутеніє. Небо як голубий, полинялий шовк. Сіріє і темніє зелена краска дерев. Затираються обриси дерев і будинків, бовваніють верби над потоком, а потік голосніше шумить.

"Чуєте? — каже мама. — Вільха".

Наслухуємо... Так... Може, на п'ятім або четвертім подвір'ю від нас лунають дівочі голоси. Деякі такі тоненькі, як шовкова нитка. Задалеко, щоб зловити слова, лиш шматки мелодії долітають до нас.

"Що таке вільха?" — питаюся мами. — "Обряд такий, старосвітський звичай. Вчора дівчата ходили до лісу й принесли звідтам деревце..." — "Вільху?" — "Ні, молоду берізку, але нині її називають вільхою..." — "І що?" — "І ходять з нею по всіх подвір'ях, де є дівчина відданиця". — "Але до нас не прийдуть, бо в нас такої дівчини нема". — "Як

то нема? А про Доську ти забув?" — "Правда. І що?" — "Як прийдуть, то побачиш що. А тепер слухай".

Пісня наближається до нас. Ніхто її не спиняє.

Навіть хлопці, що звичайно насміхаються з дівочих звичаїв і забав, якось мовчать. Невже ж і їх полонила краса старосвітської пісні?

"Ще одно подвір'я, і вільха буде в нас", — каже мама, що дуже любила народні пісні й сама їх гарно співала. Повертаюся вправо, звідки має надійти хоровод, і наслухую.

"Ідуть! Ідуть!"

Кільканадцять дівчат, тихо й без гамору, як тіні, всуваються на наше подвір'я. Доська мов з-під землі виросла. Дають їй вільху, стає на моріжку, дівчата вінком кругом неї, як на гаївці на Великдень. Вінок хитається, розколи-сується вправо, вліво, співають:

Ой хилився дуб на дуба, На крислату березу...

Слова звучать ясно, але мелодія лунає якось так притишено, таємно, буцім із далеких, дуже далеких світів надходить.

Зілля ж моє, василеньку, Зілля ж моє, василеньку! Садила-м тя, доглядала, Садила-м тя, доглядала. До схід сонця підливала, До схід сонця підливала.

1 жалується дівчина в пісні, що зілля те плекала для милого на весілля. Та замість у милого побачила його в неділю під церквою у нелюба "на шапочці". 1 журиться, як би то до нього приступити, зілля своє вихопити, бо з нелюбом важко жити...

Скінчили. І так, як непомітно появилися, так і зникли, мов привиди весняної ночі.

1 знову тишина. Лиш потік шумить і гаморять верби з собою. А там знову: "Ой хилився дуб на дуба, на крислату березу".

Чим далі відходить хоровод, тим тихіший його спів. Аж і мовкне кінець села. Буцім із лісу вийшла ця пісня й помандрувала в ліс, там, де Чугайстер Мавки полошить, де сова мишам жити не дає, де папороть у ніч перед Купалом цвіте.

^3 Б Лепкий, т 1

705

КРАСНОПУЩА

Від малої дитини мав я нагоду дивитися на деякі гарні образи. По подільських дворах і приходствах ходив німець-маляр Швугер, малюючи портрети, краєвиди й копії святих образів. Малював він також у мого діда в Крегульці, а коли дідо перенісся до Бережан, а парохію в Крегульці дістав мій батько, то Швугер зимою заходив до нас і також малював, а я годинами цілими сидів при нім, затаївши дух, і дивився. Деякі образи Швугера, особливо з його молодих літ, були справді гарні.

У діда виховувався Юрко Райзнер. Співав у церковнім хорі і підготовлявся на сільського вчителя, бо дідо був тоді інспектором шкільним і не одного вчителя виховав та примістив у школі. Але цей Юрко виявляв такий малярський хист, що спів покинув і на вчителя не вчився, тільки дякуючи Швугерові став малярем. По нім лишилося було в нашій родині декілька його справді дуже гарних праць. Але Юрко залюбився, оженився, прийшли діти, треба було заробляти, а що найпевніші заробітки знаходили

тодішні наші малярі в церквах, то став він церковним малярем і на ширшу воду не виплив.

Учнем нашої гімназії бачив я не раз у палатці графа Потоцького в Раю, образи маляра Григлевського, Матей-кового⁷⁶ "Віта Ствоша" (Файт Штосса), родинні портрети Потоцьких та декілька цінних творів фламандських малярів.

Але найбільше тягнув мене до себе величавий іконо-
стас у василіанському монастирі⁷⁷ в Краснопущі. Був це
наш найближчий монастир, і до нього ми, ученики
нижчої гімназії в Бережанах, ходили на святого Івана на
відпуст. ¹

З Бережан до Краснопущі було мало що не три милі, майже так само, як із Поручина. Їхалося гостинцем У напрямі Золочева, попри Жуків, Урмань, Розгадів, до Пліхова, там переїздилося греблю і дряхлий місток, а тоді селом і вузьенькою доріжкою доїздилося до монастиря. Хто їхав туди, на нудний краєвид нарікати не міг. Куди там! Це один із кращих шматків нашої батьківщини. Високі горби, глибокі яри, густі дубові ліси, стави, як озера, села на пригірках зі старосвітськими церквами і з чистенькими

селянськими загородами — чого ще більше прохожий чи переїжджий від краєвиду забагато може! ¹ біда не кидалася тут у вічі. Жито, пшениця, картопля, кукурудза, а до того гриби та ягоди в лісі, риба в ставах і ріках, а часом і пакосний дик, застуканий у шкоді, — якось люди жили і за Божою допомогою давали собі раду. У лахмітті мало кого бачилося, курман, куртина, зимою кожух, літом чисто випране білля, — усякий хотів по-людськи виглядати.

Я дуже любив цю дорогу і, як тільки мав нагоду, радо їхав до Краснопущі.

Але з Поручина пішки було туди багато ближче. Щоб тільки дібратися до лісу, а тоді вже лісом, лісом ішлося так довго, поки нараз перед тобою не відкрилася широка, спади́ста долина, з трьох боків окружена лісистими горбами. З середини тієї просторої долини підіймалася вгору величава трьохбанна дерев'яна церква, а за нею мурований, одноповерховий Василіанський монастир.

Око, що довгий час не бачило нічого, крім густих пнів та зеленого мережива листя, нараз здивовано гляділо на чудовий краєвид і на єдину в нас таку величаву будівлю, як краснопущецька церква з половини XVII століття. Не знаю її вимірів, та думаю, що всі інші дерев'яні церкви, що їх я бачив, були куди менші й багато нижчі — до того часу, поки її гонтою критих бань не побив бережанський бляхар Померанц блискучою бляхою. Побиваючи, попсував шляхетну форму бань, а бляха, як матеріал, не заступила гідно колишньої сірої гонги. Церква складалася тепер неначе з двох, незгармонізованих з собою частин: з долішньої, темно-сірої, дерев'яної, і з горішньої, ясноб-лискучої, бляшаної. І ліхтарні під хрестами не були вже такі гарні, як колись: вони неначе змаліли і посліпли, а хрести на них трималися так якось непевно, що, казав би ти, ось-ось вітер їх поскидає в долину.

Кам'яний монастир за церквою не зв'язувався з нею, зле й не псував того могутнього враження, яке вона викликала в душі захопленого глядача. Подобала на

велетня, що більше ніж два століття перестояв на відшибі політичних і культурних рухів, як один із посередників між небом та землею. Приймав молитви цілої низки поколінь та в тихі, самотні ночі передавав їх до Бога.

Хто перший раз переступив поріг краснопущецької Церкви, ставав здивований, а з грудей його добувався оклик захоплення: "Ах!" Перед ним здіймалася велетенська, густо різьблена й суто золочена стіна з численними високомистецькими образами — її славний іконостас. Бачив я їх чимало, між ними богородчанський, рога-тинський і дрогобицький, але ні один із них як синтез архітектури, різьби та малярства не вражав мене так сильно й не залишив по собі такого відгуку, як краснопущецький.

Ажурні стовпи, густа плетінка виноградних віток, листків і китиць, а до того так люблені в нас соняшники творили таке вибагливе тло й таку багату оправу для численних високомистецьких образів, що кращої навіть уявити собі не було можна. З Божої ласки митець проектував цей архитвір, і не будь-які різьбярі та малярі переводили його задум у діло.

Кажуть, що василіанська традиція зберегла була імена двох із них, але тільки імена, і тільки двох, а працювати їх мусило багато більше, бо це був твір великих розмірів і немалої праці. Та ще казали мені, що ці два були ченці, що молилися і працювали, а Бог помагав їм у їхній побожній роботі.

Різьба краснопущецького іконостасу була суцільна, наш український барок, а в малюнках знати було два напрями, один, що нав'язував до минулого, а другий, що шукав зв'язків із грядучим. Перший, назв'їм його консервативним, скривався у глибоко викроєних рамах, другий, так сказати б, модерний, був на образах. Ці два напрями не сварилися з собою, а вдумливий глядач признавав, що так воно й повинно бути, бо що не творив би чоловік, творить він із двох понук — зі споминів про те, що було, і з туги до чогось нового й невідомого. Те нове в красно-пущецькій іконостасі найбільше кидалося в очі в його долішній частині, в намісних образах і в дияконських воротах. Намісні образи, Ісус Христос і Матір Божа, були більш природної величини, мальовані широким пензлем, сильною і вправною рукою. Рисунок бездоганний, слідне стремління до реального відтворення виідеалізованих постатей. Краски живі, ясні й чисті. Казав би хтось, що ті образи малював маляр не під нашим часто-густо імлистим небом, лише під гарячим сонцем Італії. Але ж бо обличчя Матір Божої так дуже нагадувало якусь нашу ідеально гарну жінку, що мимохіть відкидалося таку гадку. "Ні, ні! — казалось. — Це твір якогось таки нашого великого, лише передчасно забутого митця". Так само гарні були два ангели на дияконських воротах. Направо білявий, а наліво чорнявий. Білявий, синьоокий, кучерявий, з добрячою усмішкою на малинових устах, був наче втіленням найвищої, земської краси, чорнявий, вдумливий і сумовитий, натякав на якусь іншу, невідому нам красу, надземну. Царські ворота хотілося назвати не царськими, а прямо райськими, такі гарні були вони й величаві. Величаві були Пантократор⁷⁸, Апостоли⁷⁹ й Пророки, тільки празнички висіли зависоко, щоби можна їх було гідно оцінити.

В церкві нічого більше помітного не було, хіба ще великі дереворити по стінах і олійні портрети Собеського⁸⁰, його жінки Марії та їхніх синів, що висіли на поруччях

хорів. Зате в захристії, в шафах та скринях, зберігалися дорогоцінні фелони й інші церковні ризи, ткани, вишивані й гаптовані руками двірських панночок. Монастир і церкву основував Іван Собеський, що по мамі був посвоячений з українським родом Даниловичів.

Не знаю, чи є де такий замок, старий панський двір або монастир, щоб не мав своїх переказів та легенд. Бог знає, звідки вони беруться. Одні як зелений мох виростають на сірих дахах, інші як корчики лози або берези про-зябають із скалубин мурів, ще інші семибарвною веселкою мерехтять над банями церков.

І краснопущецький монастир мав свої легенди про своє заснування.

Першим ігуменом монастиря був Гедеон Буйницький.

Він то, мабуть, спровадив зі Львова малярів, підшукав різьбярів та позолотників, і протягом десяти літ зготовлено славний краснопущецький іконостас. В монастирі зібрано також чимало книг та рукописів. Деякий час відбувалися тут і теологічні виклади, а у великий піст приїздив митрополит на так звані реколекції, бо мало де можна було так всеціло забути про суєту мирську й про ЗДобу дня, як у Краснопушчі. Був це якийсь свій, окремий світ, дуже далекий від широкого грішного світу, але не замкнений у зимних мурах, де душа леденіє, а тісно зв'язаний із природою, — первісною, багатою, гарною. Душа в ній купалася, неначе в купелі цілющій, обновлю-
^ ася, кріпшала.

Коли я був учнем бережанської гімназії, колишня слава Краснопушчі помітно меркла й марніла. Поламані плоти й паркани, побиті шиби в вікнах, позривані ґонти з дахів.

Двох-трьох нереформованих василіан мовчки снувалося по широких просторах монастирської оселі, церкву після служби Божої зачинювано, до монастирської брами годі було достукатися.

Тільки на святого Івана⁸¹ Краснопушча оживала. Широка долина роїлася від возів, людей і коней, будки й буди, повні всякого краму, мов гриби, виростили з землі через ніч, крик, шум, гамір, наче повінь весною. Куртини й курмани, димки й вибиванки, шалінові хустки, вив'язані як тюрбани турецькі, а поміж ними гранатові жупани й свити, підперезані бучацькими поясами, високі, сиві, баранкові шапки "на завісах", чоботи з підківками — це по-морянські міщани добули зі скринь старосвітську ношу своїх предків. Їх жінки поприходили також у немодних темно-синіх капотах з великими ковнірами, а на шиї понавішували рясні шнурки коралів з дукачами. Як побачили ви таку пару, його з кривою палицею, завішеною на лівій руці, і з табакеркою в правиці, а її з хустинкою і молитовником, то здавалося вам, що це минувшина пригадує теперішності своє колишнє багатство і красу.

Мене й тут тягнуло до буди з образами.

Появлялися ще старі, кольоровані дереворити й літографії, часом навіть заблукався якийсь образ, але більшість це були нецікаві заграничні, так звані олійні друки.

Крім селян і міщан приїздили й приходили на відпуст до Краснопушчі також і священичі та учительські родини, їмості з Жукова, Поручина, Урманя, Бишок, Конюх,

Розгадова, Потутор, Поморян та інших сіл і містечок привозили з собою варене й печене, бо в монастирі тільки їх чоловіки діставали обід, і то не дуже розкішний. Жінки розтаборювалися в якійсь кімнатці при дверях до монастиря і там по Богослужбі кріпилися та відпочивали, розмовляючи живо й весело. Після вечірні роз'їздилися. Скрипіли візки на ресорах, калатали вози, торохтів ур-манський повіз, виїжджаючи на гостинець. Краснопуца зі своїми пустими келіями і чудовим, мов золота з'ява, іконостасом, проживши один гамірливий день, окутувалася темно-зеленою мантиєю дерев. Зітхала до зоряного неба й засипляла.

Тямлю останнього краснопущецького nereформовано-го ігумена. Називався Федоренчук.

Невеличкого росту, сухорлявий, у чорній рясі, на якій можна було доглянути всілякі краски, лиш чорної найменше. Гостинним і розмовним годі було його назвати. Ніяк було домовитися, щоб гостеві казав дати квасного молока й шматок хліба. Треба було мати перекуску з собою, бо ігумен нарікав на недорід паші, на лиху челядь, на погані часи. Нарікав також на дятлів, що довбуть ґонти, і то ген високо, на банях церкви, куди важко дістатися, щоб поправити дах.

Люди вважали його диваком, відлюдком і скупарем, а він тим часом гріш до гроша складав, щоб побити бляхою церкву і замість дерев'яних підвалин покласти мурований фундамент.

Так сповнилася його мрія. Церква вилискувалася бляхою до сонця і твердо стояла на кам'янім підмурівку.

Одної днини паламар не погасив як слід свічок по службі Божій, і церква разом із іконостасом спалахнула і згоріла дотла, як жертвенна ватра.

Так пропав один із цінних, невіджалуваних пам'ятників нашого мистецтва.

Це вже була не легенда, а сумна правда.

Бідний Федоренчук!

ДИЛІЖАНСОМ

Забудьте, який тепер маємо рік, який місяць, навіть який день у тижні, збирайтеся, поїдемо диліжансом. Куди?..

Далеко, у минуле... У такі сторони, де люди залізничі не бачили на очі, ходили в чоботях без обцасів, лиш на підковах, що їх коваль кував, а жінки носили димки, вибивані на полотні власного виробу і з власних конопель. У неділі й свята вбирали льняні сорочки, так дрібосенько вишивані, що хрестиків і не доглянеш. Голову накривали чіпцем і рантухом. Рантух кругом голови і попід бороду рантух. З-під нього сильніше виблискували очі і рум'янці палали гарячіше. Жінка йшла, мов колишня наша княгиня, казав би ти — старий портрет ожив. Це в неділю, а в будній день працювали чорно, щоб виховати дітей та лишити їм незапущену хату й незанедбане господарство. Дістали його від своїх дідів і хотіли передати внукам... Такі були.

Та ще побачимо там дерев'яні церковці між липами старезними, часто-густо похилені, з перекривленими хрестами, але зате в неділі і свята розмолені і розспівані, мов живі.

Сідайте! Поїдемо!

Що? Не хочете? Кажете, що нема вам коли? Я так собі і думав. Молодих до життя тягне, але старші, може, дадуть намовитися — дуже прошу!

Отож і диліжанс. Стоїть перед поштою, такий великий, як мала хата. Чорножовтий, свіжо мальований, аж за очі бере. Три коні при нім, здоровенні, кожний іншої масті, але кості на жоднім не дощупаєшся. Овес їдять. І не запрацьовуються, бо хоч віз великий, так сила в них ще більша.

На козлі, високо, мов на вищці, візник. Плащ на нім з жовтими ґудзиками, капелюх, як у жандарма, лиш без пер, через плече трубка. Невелика, закручена, блискуча.

До воза підлазять жиденята. Візник батогом погрожує: "Ти чого! Ще котре кінь вкусить або копне, і тоді відповідай. А підеш ти!"

Жиденята розбігаються, як наполохані горобці, але за хвилину знову їх повно. Дратують поштальйона, бо він дуже важний.

З пошти виносять шкіряні торби з листами. "Прошу сідати, — каже старший листонош і дивиться на годинник, пукастий, як цибуля. — За п'ять хвилин від'їзд".

Сідає нас якраз четверо. Я останній, бо наймолодший: ученик п'ятого класу гімназійного. Свідомство з четвертого маю в кишені. Гарне. їду до дядька на вакації, бо дуже просив, щоби приїхати. Але диліжанс не завезе мене на місце. Ще майже дві милі прийдеться їхати дядьковими кінями. На ті дві милі тішуся більше, ніж на п'ять чи навіть на десять диліжансом. Дядько тримає дуже гарні коні, сяду собі біля візника і буду поганяти. Там я сам собі пан. А в диліжансі сиджу, мов під мітлою миш. Паня і двох панів, що всіли переді мною, познайомилися й подали собі руки, я тільки зняв капелюх і шурнув по-студентськи ногами. Або я знаю, чи так треба було робити? Ще ніколи диліжансом не їхав, як мені знати? І з руками не відомо, що робити. Чи можна їх всунути в кишені, чи най собі на колінах лежать. Бог святий знає. Наш катехит не одної життєвої практики учив нас, але про їзду диліжансом ще не балакав. А жаль дуже, бо ніхто так світа й життя не знає, як він...

Віз не торохтить, лиш гуде глухо басом. Коні біжать рівним трупцем. Дванадцять копит вдаряє в суху муровану дорогу, аж луск іде. Втікають телеграфічні стовпи, а кілометрові кам'яні стовпики зі смутком дивляться за нами. Побігли би також, але вкопані глибоко, мусять на місці торчати.

Числив я їх, аж лік забув, і перестав числити...

Не можу їхати назадгузь. Така їзда йде мені на нерви. Та нема ради. Треба привикати. От один із цих двох панів, старший вже чоловік, також плечами до коней сидить. Сидить коло мене, а що товстий собі нівроку, так і припер мене до стінки, що ледве дишу. Не скажу ж йому, щоби відсунувся, бо я так само заплатив, як і він...

Дивлюся у вікно. Літнє погідне, тепле підвечір'я. По полях люди і худоба. Над ровом пастушки розпалили ватру. Дим, як червона стрічка, почеплена на ній, — гарно так! Хотілося б вискочити з воза, підійти до пастушків, посміятися і поскакати з ними... Також думки! Таж я по вакаціях до вищої гімназії їду. А там: Гомер, "Марія" Мальчевського, "Герман та Доротея"⁸² і наше... або я знаю, яке буде це наше? Може,

Квітчина "Маруся", а може, повісті Миколи Устияновича. Та що не було б, на цілий клас матимем одну або дві книжки, бо більше в Цілому місті не добудеш. Шкільних видань наших письменників нема. Здебільшого обходимося при тім, що є в підручнику, а там мало що є. Я вже куди більше знаю, бо з батьком не раз про наших письменників і про їх твори балакаю. Миколу Устияновича батько знав, як у горах, у Ялинковатім, адміністратором був. Колись-то балакав батько зі мною про "Страсний четвер", і тепер я в цім оповіданні не одно таке бачу, чого перше не помічав. Від нікого я так багато не навчуся, як від батька. І як дивно! Він усі предмети знає, і греку, і латину, математику, а про літературу то вже нема що й казати. Чи їх так добре вчили, чи вони вчилися так добре? Не можу того зрозуміти...

Поштарська трубка перериває мої думки: "Тра-та-та! Та-ра!.." Хтось не хотів вступитися з дороги. Якийсь панський повіз. Селянські вози втікають перед диліжансом, як перед яструбом кури, бо це "цісарський віз", а панські не спішаються. А як і поступиться який, то так, буцім велику ласку робить, тільки трохи візьме набік, мало колесом об колесо не зачепить...

Переїхав... Я знову вертаюся до своїх думок. "Марія" Мальчевського — яка сумна, хоч і гарна, поема. Україною пахне, степом і степовою поезією. Якось недавно дідо розказував про безталанну Гертруду Коморовську — про "Марію". Від очевидця знав, як її до ставу топити везли і по дорозі подушками задушили. Показував шматочок термолампа з її сукні... Таке-то бувало, коли великопанський син зі шляхтянкою женився... По Мальчевським Байрон на гадку прийшов. Яка буйна уява і яка дивна людина цей великий поет...

Думаю, а в диліжансі сутеніє. Ніби хтось голубою занавіскою вікно заслонив, ніби ніч свою долоню на шибку поклала. Нічого не бачу, лиш стовпи біжать, і придорожні дерева втікають. Моторошно стає. Пригадуються оповідання про розбійників, що на подорожніх нападають. Але потішаюся гадкою, що на "цісарський віз" вони не нападуть. Про таке щось я ще не чував. Нараз віз підскочив, як несамовитий, і перехилився набік. "Єзус Марія!" — скрикнула пані й хотіла вискакувати. Але панове не пустили. "А що там?" — гукнув один із них, відхиляючи двері.

"Нічого, — відповів поштальйон. — Хлопчиська камінь підкотили, бодай би їх!"

"А колесо ціле?"

"Зараз побачу. Та мабуть, що ціле, бо сам пан майор оглядають вози і обстукують колеса: слабого в дорогу не пустять. Відколи їжджу, ще мені жодне на дорозі не сіло".

Висунув камінь з-під колеса, і віз вирівнявся. А тоді відчепив ліхтарку й дивився, чи нема якої шкоди.

"Все в порядку", — рішив і видряпався на своє сідало.

"Прощу примкнути двері, їдемо!"

За той час місяць викотився на небо. Господи! Яка краса! Дивишся й надивитися не можеш, і хоч би тебе не знати як сон морив, не вснеш. Куди там! Якими срібними хвилями мерехтить став у долині, які сліпучо-білі пні беріз, як мигтять вікна в сільських хатах, а дах на церковній бані, не дах, а величезний, лискучий панцир. І тихо так,

немовби всі турботи і вся біда на світі, зачарована красою, вснула. Тільки гурт сільських парубків на дорозі стоїть і співає. Але не так гарно, як дівчата. Куди-куди! Вигукують, бо вони парубки! Поштарська трубка перебиває їх суботнішній концерт. Розскочилися на два боки, кричать щось за нами, але поштальйон трубить, і ми не чуємо що.

— Мені вже недалеко їхати, — каже пані. — За лісом село мого брата.

— А пані не бояться лісу? — питається мій сусід. Він уже виспався й відсунувся від мене.

— Чи я боюся? Чого?

— А, бо в лісі всяко буває — є там і вовки, і недобрі люди.

— А від чого ж двох мужчин коло мене?

— Трьох, — поправляє мій сусід, натякаючи на мене. Ніяковію.

В'їжджаємо в ліс. Темно стає. Ліс шумить, а в тім шумі буцім якісь голоси чути, буцім хтось кричить: "Рятуйте!" Віз голосніше торохтить, луск копит помітно крілшає. Тут вже тобі не моторошно, а страшно стає. Приходить на гадку "Ерлькинiг" Гете83, та ще у Федько-вичевiм перекладі: "Мина гори, мина бори, мина чорний ліс, батько сина неживого додому привіз".

Краще б я не вмів того вірша напам'ять... А коли ж бо він такий гарний. Один із найкращих, які знаю.

"Пр-р-у!" — і наш віз знову зупинився. Поштальйон зачепив віжки за гальму й зіскочив на землю.

— А що там?

— Щось-таки з тим колесом погано, зараз побачу що., Довго не відзивається. Стукає бичівном по шприхах.

— Ну, і як там? — питають його оба панове.

— Погано! Мутра злетіла. Треба шукати.

— А довго це шукання потриває? — цікавиться пані.

— Або я знаю, де вона злетіла?

— То знаєте що? Ми собі підемо трохи наперед, а ви нас доженете.

— Та йдіть. Або я вам бороню?

Вилазять з воза. Я не знаю, що мені робити. Але пані каже, щоби з ними йти, бо буде відрадніше, як нараз:

— Стій! Руки вгору!

— Єзус Марія! — скрикнула пані й повалилася на мого сусіда.

Мене як би хто до землі прикував. Утікати не можу, на землю кластися не хочу. (Таж я по вакаціях до вищої гімназії їду).

Аж чую сміх:

— Ха-ха-ха! Ха-ха! Ото раз відважна! Та це ми, Франьо і Юзьо, вийшли тобі назустріч. Не гнівайтесь, панове, що перестрашили вас.

А Франьо і Юзьо — це якраз студенти Львівського університету, що приїхали до брата на вакації і зробили таку милу несподіванку своїй сестричці.

Положення вийшло не лише приkre, але й грізне, бо молоді панове мусять боронити свою студентську честь...

Мусять!

Але від чого ж хитрощі жіночі.

Наша товаришка по дорозі розсміялася таким гарним, щирим і безжурним сміхом, що ним в одну мить обеззорила і братів своїх, і двох чужих панів.

Решту зробили її щебетливі слова.

Стало на тім, що всі п'ятеро поступили до двора на вечерю, а я сам-один поїхав диліжансом дальше.

Як я приїхав до міста, де на мене чекали дядькові коні, як я повозив ними і як бравурно заїхав перед ґанок під тінистою старезною липою, як мені назустріч вибігли всі пси з подвір'я й скакали аж до лиця, щоб привітатися зі мною, того вже й розказувати не стану, бо хто з вас, пані й панове, не переживав у своїх молодих літах таких веселих приїздів до рідної або якоїсь близької серцю хати!

МОЇ ВЧИТЕЛІ

Скільки то людей не стрічає кожний із нас на своїй дорозі життя! З одними довше знаємося, з другими коротше. З одними зживаємося ближче, з другими ні. Минають літа, і час затирає не одне обличчя — воно линяє. Як фотографія на сонні. Тільки учителів своїх з гімназії не забуваємо ніколи. Вони живуть в нашій уяві такими, як були колись, зі своїми добрими й злими прикметами, хоч, щоправда, ті лихі прикмети глибше вриваються в нашу пам'ять, бо чоловік легше й скоріше запримичує злі сторони свого ближнього, ніж добрі... От так воно й зі мною.

Усіх своїх гімназійних учителів бачу так живо, немов то би мене від них ділило не півсотні літ з гаком, а декілька місяців або й днів тільки. Ніяк не можу погодитися з гадкою, що їх давно вже між живими не стало і що коли б я нині приїхав до Бережан і зайшов до гімназії, не в ратуші, а в новім, величавім будинку, то не застав би там ані одного з них. Новий будинок і нові люди, старе відійшло в минуле. Тільки згадки живуть...

Згадую бережанських професорів — і тих, що вчили мене, і тих, що я їх тільки у місті стрічав або в гімназії.

Між ними було чимало з нашими й німецькими прізвищами. Ліхтенштейна й Брандта я вже не застав. Але Ліхтенштейн мусив бути добрий для своїх учеників, бо пам'ятаю, що коли я ще до народної школи ходив, то се-маки й осьмаки на задушні дні вбирали його гріб білими хризантемами та світили свічки. Про Брандта казали, що палив, як вогонь.

За моїх часів були: Нойбург, Гохгекер, Флях, Штайнер і Шпіцер. Два перші — римокатолицькі катехити, Штайнер учив польської мови, Флях — німецької, а Шпіцер — історії та географії.

На ні одного з них нарікати не можу, а Шпіцера згадую вдячним серцем, бо я від нього дуже багато навчився. Географію треба було знати, як якусь поему про землю і про її становище у вселенній. Шпіцер не признавав шкільного підручника, викладав,

товариші записували виклади і літографували, а потім виучували "на бляшку", як У Бережанах казалось. Глоб, теллюрій, сліпі мали — відповідай! Часом одно пропущене слово — й "недостаточно". Я мав дуже добру пам'ять і географії виучувався скоро, але деякі з моїх товаришів були дуже бідні. По ночах "кували" Шпіцерові скрипта.

Шпіцер хоч не був полоністом, чомусь-то у вищій гімназії учив нас польського. Історію літератури диктував, Ці скорі диктати також записували й літографували. Їх вчили напам'ять. Я раз не вивчив і говорив своїми словами. Професор зразу помітно здивувався, був обурений на мене, але я відповідав добре і дістав навіть дуже добру ноту. З тої пори викладів напам'ять уже не кував. При шкільній лектурі польських поетів найтрудніші місця попадалися мені. 1 якось мав я щастя, що вдовольяв вибагливого професора. Пам'ятаю, що в сьомому класі казав мені професор Шпіцер читати велику імпровізацію в "Дзядах" Міцкевича⁸⁴. Якраз на це увійшов інспектор, Іван Ле-вицький.

— Прошу дальше читати, — звернувся до мене.

Я читав і пояснював, а професор Шпіцер дивився крізь вікно, немовбито його й не було. Інспектор ставив різні питання, я відповідав.

— ^и це вже було перероблюване в класі? — спитався.

— Ні. Це читаємо перший раз.

— А звідки ви знаєте так добре?

— З тексту, пане раднику.

Я читав до кінця години, інспектор нікого більше не питав, старші товариші дякували мені, а професор Шпіцер дістав похвалу на конференції.

Шпіцер, як я вже згадував, був гострий і неблаганний, але злої ноти задурно не дав. Доброї також ні. З ніким не жив. У його хаті, скільки собі пригадую, бував тільки один судовий радник.

Не подібний до нього був германіст Флях.

Колись, мабуть, красунь, за моїх часів бочка на двох тоненьких ногах, з головою в габігу, з невеличкими боко-бородами і з золотим цвікером. Як входив у клас, то насамперед видно було великий живіт, а тоді що лиш цвікер і — решту. Два ученики підбігали до нього. Скидали пальто, вішали на кілку, третій брав капелюх і палицю, четвертий відчиняв катедру, розкладав денник, мочав перо в чорнило і чекав, аж професор з глибоким викликом "уф!" сяде на кріслі. Крісло деколи не лише тріщало, але й ломилося. Дам приносив друге. Флях кляв по-німецьки. Він взагалі балакав з нами лиш по-німецьки, і ми хоч-не-хоч мусили навчитися тієї мови. Вибрані твори німецької літератури, від "Мінни фон Барнгельм"⁸⁵ до "Валленштейна"⁸⁶, пояснював нам також по-німецьки. Мені німецька мова не робила таких труднощів, як латинська або грецька, і я вже в четвертому класі прочитав цілого Шекспіра в німецьких перекладах.

Професор Флях восени та зимою добре вчив, але літом видно було, як йому важко приходилося сидіти в класі. В кожній кишені мав хусточку, щоб обтирати піт. Та, не дивлячись на те, все був одягнений вибагливо. Літом біла камізелька, лакери, рижевий

капельюх, сподні з пепіти. "Wiener Mode"*

Любив дивитися на гарних панночок. Хлопці це знали, як звичайно знають ученики "дефект" своїх професорів. Найкращу бережанську панночку, струнку й тоненьку блондину, прозивали вони "конопелькою". Бувало, один з товаришів, що сидів біля вікна, дивився, чи не появиться вона в Ринку. А як надійшла, вставав і натягав шию в тім напрямі.

— Що ти там бачиш? — гукав професор.

— Конопелька під церквою стоїть.

— Я тобі дам конопельку, ти, шибенику якийсь. Маєш двійку! Сідай!

А все ж таки ніби розсерджений професор підходив до вікна, дивився в напрямі церкви і вже до кінця години був у добрім настрої.

Професор Флях мав багато знайомих між дідичами, посесорами й сільськими священиками. З деякими любив піти на сніданок до Гервого.

І це помітили студенти.

і знову подібна сценка, як з конопелькою.

— Що ти там бачиш за тим вікном?

— Старий Макогон приїхав.

— Сідай, мовчи, ти, "яткенгунд"** якийсь! — кричав Флях, але до кінця години вже не питав, лише казав дальше читати. А на паузі йшов до Гервого. Та, незважаючи на ці грішки, Флях належав до тих професорів, що їх ученики боялися й поважали.

* Лайливе слово, псяюхо (євр.). — Ред.

Інакше ставилися до Штейнера. Цей знав свій предмет, але не вмів викладати, і хоч вимагав багато, ученики пщповідали собі в класі, писали пояснення на книжці, той, що відповідав, чіпав карточку на спину товариша, що сИдів перед ним, словом — обдурювали й шахрували професора, як могли. Він сердився, ловив хлопців на цих шахрайствах, сипав злі ноти і з кожним днем ставав гіркіший і гірший. Не любив своїх учнів і боявся їх, бо вони де тільки могли докучали йому, стинали рожі в городці, складали сміховії куплети в його честь, рисували його карикатури тощо.

Виходило якесь цілком непотрібне трагічне непорозуміння. Непотрібне, бо цей професор, мабуть, колись з найкращими намірами вступав до служби. Також обидва латинські катехити не тішилися великими симпатіями своїх учнів.

І не тішився великою симпатією проф[есор] від латини й греки Тома Г. Він був оженений з донькою бере-жанського бурмістра Мерля, власника великого склепу, готелю, пекарні і т. д. Взяв за нею гарний посаг, жив по-панськи й одягався, як великий пан. їздив повозом тестя. На лекції приготавлявся дуже старанно, але й від учеників вимагав такого самого підготовлення. Треба було препа-рацію ділити на кілька частин. Пояснення тексту, граматика, так звані реалії і т. д. Зокрема, при Плавті та при Софоклові⁸⁸ давало це дуже багато праці, більше, ніж було часу й сили. Тому два-три робили таку препарацію, а інші відписували. Не було іншої ради.

Та ще знали ученики, що професор був сином дуже бідних батьків, а дійшов до великого панства, і з того приводу пускали в рух усякі анекдоти. Мале місто, що

скажеш на однім кінці, то на другім почують, дійде воно й До відома адресата і — готове непорозуміння. Але цей адресат мав мурований ґрунт під ногами і не брав собі тих притиків надто до серця. "Пада, гада, же то ніц"*, — казав, бувало.

З професорів-українців, чи там русинів, як тоді казали, тямлю: Дуткевича, Насальського, Єловицького, Не-чую-Вербицького, Саната і Бачинського. Волчука й Віновського я вже не застав. Волчук помер, а Віновський пішов із Бережан, залишаючи по собі славу незвичайно спосібної людини, але надто близької до Бакха⁸⁹. Він пізніше, мабуть, у Відні, скінчив медицину і був лікарем.

* Говори, старий, люблю слухати (польськ.). *~ Ред.

Про Юліана Насальського я вже згадував. Маленький, дряхленький чоловічок з великою охотою працювати для молоді і для справи. Збирав запопадливо, а часом аж настирливо, гроші на нашу бурсу і видавав першу бібліотеку для молоді. Не його вина, що письменники не все давали йому відповідний матеріал, та як воно не було б, молодь діставала від нього книжку для читання у рідній мові тоді, як читати майже не було що.

Нечуя-Вербицький був лиш короткий час у Бережанах. Учив рідної мови в нижчій гімназії, латини та греки. Ми не знали, звідки він, із Наддніпрянщини чи Лемківщини, досить, що вживав деяких слів, яких ми не вживали, а деякі наголошував інакше, ніж ми. Тому насміхалися з нього хлопчиська, не вчилися, галасували, докучали безталанній жертві хлоп'ячої глупоти, поки не пішов від нас. А був це чоловік добрий та інтелігентний.

В деяких класах учив рідної мови Єловицький.

1 він балакав не "по-нашому", але це був не суплент, а "дійсний учитель", і йому нелегко було "доїхати до кінця".

Санат учив математики у вищій гімназії і провадив бурсу. Математику знав знаменито, бурсу провадив твердою рукою. Любив лови і спів.

Іноді прийшов з казино пізно вночі та будив диригента бурсацького хору, Гапія, словами: "Гапій, запій!" Не було ради. Гапій зривався на рівні ноги, хор також, і — співали. Але про бурсаків Санат дуже дбав і не дав їм кривди зробити. Носив довгу бороду і тому часом приходив до класу без краватки.

Найзамітнішим з професорів-українців був Петро Дуткевич, природник, що в деяких класах учив іноді також математики.

Кінчив філософію у Відні і крім широкого знання мав також великий життєвий досвід.

Як чогось у Бережанах ніхто не знав, то йшли до Дуткевича. Не знаю, чи бувало таке, щоби він на питання не відповів. Ходячий лексикон. Зоологію й ботаніку викладав так, що ми сиділи, мов заворожені. Звірята й рослини жили в його словах. При ботаніці не кінчилося на Лінею⁹⁰ і на описі рослини, він подавав її замітні прикмети, і коли Це була крайова рослина, то казав, де її можна знайти. Наш край знав, як своє власне подвір'я, кожний горбок, кожную річку, кожний лісок. Мешкав у хаті директора Чачковського, мав величезний сад, город і городець на квіти. Плекав овочі, городовину й квіти такі, яких ніде не було. Боже борони, щоби йому ученик приніс фіалки, конвалії

або рожі. Всі це знали, й ніхто не важився приносити. Але не знав того новик, що недавно прийшов до Бережан з Бучача. Поставив на кафедрі перед годиною Дуткевича розкішну китицю рож. Дуткевич глянув і став вибирати з китиці одну по одній. "Ця з городу Мерля, — казав, — ця від бурмістра, оця від каноніка, а ця... — хвилина мовчанки, — а ця від мене. На, маєш, візьми собі назад!"

Язик мав гострий і дотеп небуденний. Як кого прит шпилів, то вже пиши пропало.

Та ще одного зі своїх професорів забув я згадати, а саме мазура Глінського, історика. Він прийшов до нас із заходу, саме тоді, як ми в п'ятому класі брали реформи Гракхів9].

На першій лекції виложив і спитався: хто це повторить?

Я встав і повторив дуже докладно. Глінський видивився на мене: "Бій же ся Бога, а ти що маєш у тій великій голові?!"

Я спаленів.

З тої пори повторював кожний виклад, діставав відзначаючі ноти і при maturі не здавав історії, що було величезною пільгою.

Майже рівночасно з Глінським прийшов Микола Ба-чинський. Учив латини, греки й української мови. Середнього росту, кріпкої будови тіла, носив коротко стрижену бороду і мав примівку: "Так есть отже". "Так есть отже, пане добродію, ти на нині лекції не навчився". Прийшов до Бережан старорусином, та незабаром став не тільки свідомим, але й діяльним українцем. І не тільки він, але й ціла його родина: жінка, сини й доньки. Добродійка Ба-чинська піклувалася бурсою для бідних селянських хлопців, себто другою нашою бурсою в Бережанах, де батьки привозили харчі із села і не потребували платити за своїх синів готівкою. Харч був невибагливий, селянський, мешкання також. Пані Бачинська брала живу участь в усіх наших товариствах і в усіх імпрезах. Доньки співали всі в "Бояні", виступали в аматорськiм театрі і т.д. Сини, Володимир92, пізніший відомий політичний діяч, Теодозій, суддя, Євзевій, теперішній парох Бережан, і Омелян, музика, гімназійний директор, уже молодими хлопцями заправлялися до народної праці. Володимир ходив по читальнях, виголошував відчити, організував "Січі"93, всюди було його повно. Незвичайно спосібний, знаходив на це час, а вроджена проворність давала йому змогу робити так, що влада не придиралася до нього. Селяни к^или його, навіть москвофіли, яких не бракувало в повіті. Його товаришем у тій роботі був Зенон Кузеля94 й ще декілька інших, таких, як вони. Та це вже дещо пізніші часи. За мого побуту в гімназії Микола Бачинський був відомий як добрий, але суворий професор. В дійсності що лиш від нього почалась у нашому класі систематична і солідна наука рідної мови, а саме від хрестоматії Омеляна Огоновського, тоді самотнього, справді доброго шкільного підручника. Була там старослов'янська граматика, приспо-соблена до читання й розуміння пам'ятників нашої старої літератури. Мусили ми її вивчитися напам'ять, що нам не дуже-то подобалося. І всі пояснення до текстів, зокрема до "Слова о полку", треба було знати, бо як ні, то діставав двійку, себто недостаточну ноту. Взагалі проф[есор] Бачинський звертав на граматику пильну увагу, хоч і знання історії літератури також вимагав.

Домашні завдання треба було писати не від руки, а солідно, бо як ні, то професор не тільки дав недостаточну ноту, але ще й скартав учени-ка, а часом і зшитком жбурнув. "Гадаєш, що коли це рідна мова, так можна нею що-будь і як-будь писати? Я тебе переконаю, що ні, — так есть отже, пане добродію! Перше подумай, а тоді що лиш пиши, розумієш?"

Отаких учителів мав я в бережанській гімназії. Одні мене вчили довше, другі коротше, від одних більше навчився, від других менше. Часом з їхньої вини, а часом з моєї. В п'ятому класі ріс я, немов на дріжджах, і ніяк не міг виспатися. Часом на годині засипляв, такий був утомлений і безсилий. Зокрема, на годині математики, якої не любив, бо мене куди більше тягнула до себе філологія. Фізики вчив нас дуже добрий фізик, Єзьорський. Він любив експериментувати. Приносив з фізичного, доволі багатого кабінету якийсь прилад і починав дослід. Але мало коли він удавався. Прилад часто-густо мав дефект, що його в Бережанах годі було направити, й експеримент не вдавався, а час пішов намарне. Так було не з одним. До історії захопив мене вже в нижчій гімназії професор Карло Равер, пізніший автор шкільних підручників. Викладав він такою гарною мовою і так живо, що я, слухаючи, приміром, викладів про греків, переносився цілою душею ген далеко в Елладу⁹⁵, яка протягом двох соток літ створила таку незрівняно високу культуру.

Одною з причин, що я вчився нерівно, раз діставав на свідоцтвах відзначаючі ноти, то знов тільки добрі були, були, смішно сказати, домашні завдання: українські, польські й німецькі. Писав я їх легко й діставав знамениті ноти. Помітили це товариші а навіть ученики з вищих класів і просили, щоби їм написати завдання. Я був хлопцем м'якої вдачі, не міг відмовити і писав тих завдань не раз п'ять, шість одного дня. Не навчився лекції, а завдання понаписував. Раз було так. Мешкали зо мною два семаки, чи навіть восьмаки (я був у п'ятому класі). Один поляк, а другий українець. Обидва паничі, сини багатих батьків. Гарно вбиралися й ходили на танці до школи Скварчинського на Сівку, над ставом. Раз, вечором, збираються вони на так званий "комітет", аж один з них каже: "Ах! Ми забули, що завтра маємо віддати Штайне-рові завдання "Гадки й почування на вид зоряної ночі". Як не віддамо — двійка, а писати нема коли, бо пізно вернемося додому. Знаєш ти що? — звертається до мене. — Напиши нам, але коротко, щоб ми на паузах у школі могли переписати".

Я випрошувався, казав, що воно неможливо, щоб п'ятак писав для семака чи для абітурієнта завдання, — не допомогло. Пиши й пиши!

1 я написав. Минув якийсь там тиждень, приходимо на обід зі школи, і оба мої клієнти гладять мене по голові і кажуть: "Справуйся так далі". Штайнер дав "дуже добре" і казав, що дав би був відзначаючо, коли б не дві похибки орфографічні.

Відтоді мусив я їм писати всі завдання, хоч як не раз часу не мав.

Навіть при maturі прийшлося писати, якщо не цілі завдання, так хоч диспозиції перше для других, а тоді що лиш поспішно для себе. Але як же не було писати сусідові, що мав 28 літ і вже навіть у війську служив. Він не мав коли падати при maturі. І

подумайте: цей сусід був пізніше начальником залізничної станції і під час великої війни⁹⁶ заладував мене з родиною до возу "сорок мужа, шість коней", коли пришилося перед ворогом утікати. "Ти мене рятував при maturі, — казав, — так я тобі віддячуся тепер".

Коли я нині, з такої далекої перспективи, дивлюся на висліди педагогічної праці бережанської гімназії, то мушу признати, що були вони незвичайні.

Бо не забуваймо, що Бережани — це в повнім значенні слова провінціональне містечко. До залізниці (до Золочева або до Бурштина) було тоді щось шість чи сім миль, ні музею, ні публічної бібліотеки не було. Молодь обмежувалася до того, що їй давала школа. Брак залізниці в місті не давав біднішим спромози поїхати до Львова, піти до великого театру, оглянути музеї, тамошні гарні церкви тощо. Не один із нас перший раз бачив залізницю що лиш по maturі, як їхав записуватися на університет. Тоді побачив також кінний трамвай і газові лампи, ще без сіток.

А все ж таки з Бережан протягом одного століття вийшло так багато визначних людей, як, може, із ні одної середньої школи в краю.

Що ж було причиною тих осягів?

Гадаю, що в першу чергу дух, який витав над бережанською гімназією, ота щаслива сполука свободи з почуттям обов'язку. Ученики могли не боятися, але й мусили вчитися.

Вони шанували своїх учителів, але й учителі їх не зневажали. Була традиційна границя, яку ні одні, ні другі не переступали. Добрий і мудрий директор оберігав її. Дбав, Щоб нікому не сталася кривда. Дивився, щоб учителі не вимагали ані забагато, ані замало від своїх учнів і щоб Учні не надуживали доброти своїх учителів. А якщо молодий, початкуючий учитель не міг собі поради́ти з хлопцями, то видно було, що не мав він педагогічного хисту. Директор був господарем і провідником школи. Інспектор візитував її раз на кілька літ і дивився на висліди праці Учительського збору, а не на те, чи вчителі точно притримуються згори накинених інструкцій. З годинником у руці ніхто не вчив. Ніхто не визначував, скільки хвилин має тривати стара лекція, а скільки нова, ніхто не казав учителеві, як він має стилізувати питання, ніхто його шкільної праці не путав усякими "вільно й не вільно". Мудрий директор знав, що найкращі висліди здобуває учитель, який вчить так, як йому досвід диктує, який у науку свою душу вкладає і не боїться, що шкільна влада кожної хвилини знехтує його спосіб навчання. Директор не нівечив індивідуальності вчителя, а вчитель не нехтував індивідуальності ученика. А між учителями були дійсно індивідуальності не будь-які. Досить пригадати Соневицького, Дуткевича, Шпіцера. Були це люди великого знання й немало́го досвіду. Не ходили, як воли в ярмах, не дрижали перед владою, не гнулися перед інспектором, кожний із них був свідомий своїх прав і був готовий боронити їх кожної хвилини.

Мало котрий тримався підручника, як сліпий плота, мало котрий зазначував нову лекцію словами "звідси — доти", знали силу живого слова й розуміли, що добрий виклад і навіть повільний диктат робить більше враження, ніж друковані листки.

Те, що кожний учитель мав свій спосіб навчання, ніяк не шкодило науці. Навпаки, кожна лекція мала свій характер і викликала свій окремий настрій.

Не було нудно в класі. Одно тільки лихо, що деякі вчителі все ж таки вимагали забагато, як ось, приміром, класичний філолог Гарліцький. На його годину навіть спосібніші ученики мусили приготуватися три або й чотири години. А ще як на той самий день припали години Шпіцера, то треба було недоспати ночі, щоб не піти неприготованим до школи. Знав це директор і казав відповідно робити розклад годин, а при так званій про-моції та при класифікації промовляв за учеником. Так тоді й менше спосібні ученики хоч іноді й повторювали деякі класи, а все ж таки гімназію кінчали.

З поведенням учеників також всіляко бувало. Молодші, може, й забагато часу витрачували на пилку й на кічку, що за моїх часів була їх найбільш улюбленою забавою, може, літом забагато купшшся, а зимою совгалися на ставі. Старші, знов, зокрема ті, що вже мали двадцять кілька літ, любили собі навіть у карти кинути, у Швадрона в круглі заграти або в крамничці "На сходках" випити пляшку тонкого вина, але й на такі тяжкі гріхи бере-жанські педагоги дивилися не по-професорськи, лиш по-батьківськи. Господар класу закликав до свого кабінету, картав і грозив, катехит кричав, часом директор сказав своє тверде слово, іноді конференція ухвалила кілька годин карцеру, й на тім кінчалося. Прогнання з гімназії належали до дуже виїмкових випадків. Що лиш коло 1890, як вже директора Куровського не було, стали проганяти за політичні провини. Але й то не багатьох стрінула така жорстока кара.

У такій гімназії і під проводом таких учителів ходив я вісім літ до бережанської гімназії. Ні одного класу не повторював. Свідоцтва мав, як кажу, раз кращі, а раз менше блискучі, це вже моя вина, бо я забагато часу присвячував рисункам, читанню книжок та писанню чужих завдань, а деяких предметів, як ось математики та фізики, не любив і мало їх учився. А все ж таки з пустою головою з Бережан не вийшов, так само не вийшов я ані фізичним, ані моральним калікою. Як чого мені не дали Бережани, то сміливості й відваги пробиватися крізь життя. Але це вже не вина ані школи, ні вчителів, так складалися мої життєві умовини. Мною безнастанно піклувалися батьки, дідо й тітки. Я був найстарший син, внук і сестрінок.

ЩЕ ЗНАЙОМІ

Образ Бережан під кінець вісімдесятих та з початком Дев'ятдесятих років минулого століття був би неповний, коли б я не згадав ще про деяких людей та про деякі події.

У першу чергу приходять мені на гадку Андрій Чай-ковський⁹⁷ та Дам'ян Савчак.

Перший із Самбірщини, славної своєю ходачковою Іцляхтою, другий лемко, що до кінця життя не позбувся ані своєї лемківської вдачі, ані тамошньої говірки. Чайковський прийшов до Бережан як адвокатський кандидат, ^вчак як суддя.

Обидва були приятелями мого батька. Савчак майже однолітець, Чайковський від батька й Савчака на кілька літ молодший.

Оба мали помітно гарні жінки. Савчакова з генеральського роду Домбровських, Чайковська з Гладило-вичів, сестра професора Дам'яна Гладиловича⁹⁸, одного з визначних наших культурних і політичних діячів. Наталя Чайковська, брюнетка з

великими, зеленкуватими очима, з добрячою, сумовитою усмішкою, Савчакова, синьоока, жива, життєрадісна, обі вносили з собою в товариство, в яке увійшли, ті окремі настрої, що їх лиш гарні й достойні жінки внести можуть. Хоч молоді були і незвичайної краси, поводитися так, що навіть найгостріші дензори повітової моральності не могли їм ніякого закиду зробити. Були окрасою бережанського жіноцтва, а їхні доми вогнищами нашого культурного й патріотичного життя.

У Чайковських перебувала старша сестра пані Чай-ковської, Олеся. З нею оженився мій дядько, Лонгин Глібовицький, по втраті своєї першої дружини Іванни Голінатівної з Коцюбинець. Наші родини посвоячилися. Вони часто відвідували себе. Савчаки також. Я, тоді ученик IV гімназійного класу, дуже любив, як Чайковські приходили до нас або ми йшли до них, бо Чайковський був оповідачем з Божої ласки. Живої вдачі, дотепний, дуже добрий оборонець у справах карних, до того офіцер з боснійської війни⁹⁹, як стане, бувало, розказувати, то наслухатися не можна. Живцем переносив чоловіка у ті події, що про них розказував. Людей малював, як живих, вдавав їх спосіб говорення, рухи, міміку облич, все одно, чи брав теми з війни, чи з судового залу розправ, чи з життя ходачкової шляхти. Так само, як мій дядько Омелян. Куди краще балакав, ніж писав. Тут не пера треба було, а грамофонові пластинки. Та ще співав гарно, зокрема жартівливі пісні.

Не знаю, чи котрий з наших акторів співав краще: "Ой під вишнею, під черешнею, стояв старий з молодю, наче з ягодою".

Іншої вдачі був Дам'ян Савчак. Високий, стрункий, з русавою борідкою в клин, ходив злегка похилений, буцім спомини лемківських гараздів і студентської, не так давньої біди пригнічували його. Ніяк не міг позбутися лемківських наголосів і вживав деяких лемківських слів та зворотів. Не пив, у карти не грав, так, як і Чайковський, зате любив поїхати на село та під церквою або в священика, по відправі, побалакати собі з господарями, хоч знав, що влада не дивилася на те добрим оком.

Савчак, Чайковський і мій батько, а згодом також отець Михайло Мосора, що прийшов до Поручина по моїм батькові, й Тимотей Старух зі Слободи освідомили й піднесли культурно Бережанщину так, що стала вона з колись глухого голосним повітом. Так само й сусідня Ро-гатинщина, дякуючи таким світлим одиницям, як панотці Городецький, Яворський, Розлуцький та інші, освідомила-ся дуже скоро, чого найкращим доказом була тамошня українська приватна гімназія, зорганізована й вивінувана якнайкраще.

Бережанщина, Рогатинщина й Підгаєччина творили тоді виїмково свідому українську округу. Коли я був у четвертому класі, впав на нашу родину дуже важкий удар. Не стало мого доброго діда. Ще цілий рік сиділи ми на бере-жанським приходстві, бо парохією завідував отець Соневицький. Але по році треба було виноситися з ампірового двірка до партерового дому в Ринку, де була аптека Дурста. Забрало прегарного саду, чудового виду на Бережани й доброго повітря. Я ходив, як замотиличений.

Раз у полудне, по школі, замість на нове мешкання, що було коло самої гімназії,

побіг, як бігав цілих сім літ, на Олімп. Відчинив хвіртку, перебіг кам'яні сходи на ґанку і що лиш у першій покою прийшов до себе і зрозумів, що я в чужій хаті. Зніяковів. Перепросив нескладними словами нових мешканців і, засоромлений та засмучений, з прибитим серцем, побіг на нове мешкання у Ринку. Тільки питалися, чого я так спізнився на обід, а я довго не міг їм відповісти, бо жаль стискав мене за горло. Але і в Ринку не мешкали ми довго. Тітки виїхали до Поручина, а мене дали на станцію до пані Глібовицької, нашої далекої своячки, на Місточку. Вона, вдовиця по священику (з дому Рудницька), мала свій власний дімок і тримала Учеників на станції. З її синами Денисом, Софроном і Климом, пізнішим професором математики в Перемишлі, я дружив. Було мені там добре і не чужо, але брак свіжого повітря, до якого я привик був, мешкаючи в діда, погано відбився на моєму здоров'ї. Я став хворіти. Вигнався, як тичка, змарнів і кашляв. Ходив заспаний, як кіт. Тільки завдання для других писав і читав, читав, читав, що лиш у руки впало. Між іншим повісті Достоевського. Вони мене нервували до краю. Напроти, коло хреста, мешкав маляр Хомик. Тільки й було моєї розваги, що піду, бувало, до нього й дивлюся, як він малює образи до сільських іконостасів. Зі мною мешкав також мій приятель Гургула. З ним ходив я на проходи дорогою аж до Лісник. Він читав виклади польської літератури, я одним ухом впускав слова, а другим випускав, поки не сіли під деревом та не стали балакати про свої рідні села і про свої родини. Що там тепер і як там тепер? — це були наші найлюбіші теми. А життя українське в Бережанах і в повіті розвивалося з дня на день щораз буйніше. Бережани дістали окружний суд і скарбову дирекцію. Між судовиками прийшов радник Кашевко, скарбовим директором став Василь Яворський, патріот, пізніший організатор Лемківщини.

Обидва люди багаті. Яворський навіть дуже багатий, власник нафтових теренів і копалень. Не потребували вони тремтіти за свої становища, працювали для народу. Яворський мав чудовий тенор, його мрією був добрий хор. Згодом оснували в Бережанах "Бояна", що був одним із кращих у краю. Кашевко став головою "Бесіди"¹⁰⁰. По селах виростали, як гриби по дощі, "Просвіти"¹⁰¹, а згодом також і "Січі". Гімназійні ученики, хоч не явно, а все ж таки брали участь у тій праці, розуміється, лиш старші, і то деякі, спосібніші.

Та це вже здебільшого діялося тоді, як я пішов на університет до Відня.

А поки що треба було здати матуру.

ЖИТТЯ І СЦЕНА І

Мандрівний польський театр. Мабуть, Возняковського¹⁰². Товариші ходили на вистави, пішов і я. Як же не піти? Грали Словацького "Мазепу"¹⁰³. Я читав цю драму й захоплювався нею, цікавий був, як вона вийде на сцені. Особливо цікавив мене сам Мазепа,

козацький син і королівський паж, любимець короля і — жінок. Заверниголова і лицар. Ще й який!

Хто грав Мазепу — вже не пам'ятаю. Давно вивітрились з моєї голови враження, що з ними вийшов я того вечора з театру. Та одно певне: актор, що грав Мазепу, не

вдовольнив мене. Був він дуже й дуже далекий від того Мазепи, що малювався в моїй уяві, коли я читав драму Словацького. Мандрівний артист рішуче не доріс до свого завдання. Вітер від степу і подих пахощів з будуару жінки воеводи, салонні форми і козацька ширість, а до того ще й вірш, що грає всіма привабами мистецького слова, — ні, ні, це було понад сили молодого мандрівного актора. Зате дуже подобалася мені жінка воеводи, Амелія. Також молоденька акторка, але дуже талановита, що вчулася і зрозуміла свою роль. До того мала дуже милий орган мови. Слухалося її слів, як співу. У першій акті вона говорить небагато, грає рухами й мімікою лиця. Але ті рухи, особливо в полонезі, що його провадить сам король Ян Казимир, були не тільки незвичайно граціозні, але й достойні. Була це велика, хоч, мабуть, не дуже-то щаслива пані. Забувалося про недостачі в одязі, в декораціях і в оркестрі, бачилося гарну й достойну магнатку...

Снилася мені.

На другий день позимніло, пустився дощ зі снігом, така погода, яка часто-густо буває в нас в половині листопада.

Я чекав на товариша в сінях одної кам'яниці... Вечір, нудно...

Хтось надходить... Дрібні жіночі кроки... Розмова: "От і вже зима, — каже один голос. — А мій плащ вітром підшитий і короткий, лиш по коліна. Зимно!"

А другий голос на те: "Мені не тільки зимно, але і в ноги мокро. Підшви — одна велика діра, а підзолювати нема за що. Просила директора, навіть ринського не має..."

Це ті самі, що вчора виступали в "Мазепі".

Одна грала каштелянову, друга Амелію.

Каштелянова нарікала на свій вітром підшитий плащ, Амелія на діряві черевики.

Нарікала тим самим, таким милим для уха голосом, ніби співала...

Скільки разів приходила мені на гадку та молода артистка мандрівного театру.

Вчора грала велику паню, а нині нарікає на воду в черевиках... Не лиш вона, а багато, багато з нас...

Як злобно насміхається над нами життя!

Може, актори тому й так люблять сцену, що на ній забувають про дійсність?

Перейшли. Я подивився за ними.

Це мені не раз приходило на гадку, коли я був у нашій мандрівній театрі.

*

"Театр приїхав! Театр приїхав!" — кричу, вбігаючи до хати, і нараз мовкну на порозі їдальні.

Бачу на столі китайський сервіз до кави, червоний, як з коралю, з золотими оздобами, знак, що прийшли якісь рідкі гості. За столом дві незнайомі пані і так само незнайомий молодий пан.

Старша пані в чорній шовковій сукні, повновида, мило всміхнена, гарна, молодша в бронзовій суконці, з косою на голові в вінок. Вона ще краща від тамтої, лиш ху-дошава, майже марна.

В обох на шиях оксамитки, обі мають коронкові коміри й манжети, в обох золоті

ланцюжки та великі, шту-дерно повикручені брошки.

Молодий пан — білявий, синьоокий, старанно виголений. Він якийсь інший від усіх тих молодих типів, що я їх знаю. Високе чоло, рівний ніс, долішня щока трохи вперед.

Мені сім літ минуло. До гостей привик, а все ж таки хвилину стою на порозі й не знаю, що робити. Аж старша пані (хоч ще далеко не стара) повертається до мене:

— А хто це тобі казав, що театр приїхав?

— Хлопці.

— Які хлопці?

— А студенти. Верталися зі школи додому й казали, що вже й директорка фіакром присунула.

Гості в сміх. А я стою ні в цих ні в тих. Аж тітки: "Привітайся. Оце і є та пані директорка". Я привітався. А директорка:

— Це, мабуть, вашої сестри синок?

— Так, пані Теофіле. З Поділля приїхав до нас, із Кругульця, бо там тяжко нездужав.

Молодша гостя притягнула мене до себе.

— А ти знаєш, що таке театр?

— Знаю.

— Ого! Може, й був, як грали?

— Був у Лашківцях, але ще дитиною.

— Що ти кажеш, дитиною! — повторила, вимовляючи слово "ди-ти-но-ю" так якось, що я не знав, чи сміятися, чи гніватися на неї. Подивився: ні, на неї, мабуть, ще ніхто не гнівався.

— І подобалося тобі в театрі?

— Ні. Там був такий чортовий млин, як великий млинок до кави, і по дошках бігала "костуся з косою". Я перестрашився, розплакався, і мене винесли з того театру, що стайнею пах.

І знову сміх, і знов я стою ні в цих ні в тих. Не знаю, може, щось сказав не до речі?.. Але ж бо я казав правду. Театр в Лашківцях дійсно стайнею пах, бо там не раз ярмаркові коні стояли.

— А до нашого театру прийдеш?

— До якого вашого?

— А до того, що ми з ним приїхали. От бачиш, моя сестра є в нім директоркою, а я там граю.

— На чім?

І знову сміх, і знову я не розумію, чого. Аж гарна пані пояснює мені, що вона представляє в театрі то сільських дівчат, то панночок з міста, як роль їй приписує. "Прийди, — запрошує ввічливо, — то побачиш. А боятися не маєш чого, бо в нашій театрі нема ні чортового млина, ні страшної костусі.

— Прийду, як мене дідो або тітки візьмуть з собою. Я дуже хочу подивитися на театр, бо того, що я бачив у Лашківцях, нема що рахувати. Я був тоді дитиною.

— Авжеж. Ти був тоді дитиною, не те, що тепер, — повторює гарна пані таким голосом, що я знову не знаю, чи сміятися, чи гніватися на неї.

Але тепер вже знаю, що це сестри, ті дві незнайомі пані. Старша Теофіля, а молодшу мої тітки називають панною Марійкою. Старша є директоркою театру, а молодша грає у ньому. А того пана, що прийшов з ними, називають паном Плошевським¹⁰⁵. Він, мабуть, також грає у театрі — так я собі гадаю. Виголений, як священник, а вбраний, як світський. Актор.

Всі вони балакають по-нашому, але так якимось живо, гарно, що аж слухати мило. Часом буцім співають, деякі слова вимовляють інакше, ніж ми. Мабуть, так привикли балакати в театрі.

На другий день прислали нам велику жовту афішу, а на третій день дідो з тітками йшли на першу<виставу і мене взяли з собою.

Театр давав вистави на замку.

Старий замок Сінявських не був ще тоді такою руїною, як нині. Не тільки каплиця, з прегарним, багато різьбленим кам'яним фронтоном, стояла ціла й неущоджена, але і в колишніх пишних залах гордого польського вельможі вікна були цілі, дах не затікав, двері мали клямки. Там стояло австрійське військо, піхота. Скрізь було видно сліди колишнього багатства й розкоші, треба було тільки вміти дивитися.

Просторе подвір'я серед замкової палати було направо від головної брами, поза каплицею. А наліво грубезний мур з келіями, що в них, як кажуть, колись монахи сиділи, а за тим муром дерев'яні сходи. Вели вони на довгий поміст, що спочивав на кам'яних, кріпких стовпах.

Тим помостом ішлося до залу, де йшли вистави театру "Руської бесіди" під дирекцією Теофілі Романович.

Сам зал — це був якийсь великий магазин бере-жанського бровару. Що в тім магазині складали та переховували, не знаю. Для театру випрятували його, провітрювали, привозили крісла й лавки та будували сцену. Була це величезна гаргара, немальована, Бог знає коли білена, неакустична, але вигідна і для акторів, і для театральних гостей, бо місця для всіх було досить. Про безпеку на випадок вогню або якоїсь іншої тривоги не було що й казати, бо "зал" мав тільки одні двері. Але влада любила театр, комісари, а часом навіть сам пан староста, ходили до нього і тому давали дозвіл на вистави.

Народу бувало багато. Не тільки бережанців, але й священників, учителів а навіть селян з доколичних сіл.

Священики зі своїми родинами не раз дві, три милі їхали до театру, а по виставі пізно вночі верталися додому. Не жалували ні часу, ні труду, бо театр — це була для них духовна насолода. І не можна сказати, щоби дешево за неї платили. Першорядне крісло коштувало гульдена, а гульден, чи там ринський, це вже були гроші, коли зважити, що п'ять гульденів коштували черевики з найкращої шкіри. Тільки ученики й військо, нижче фельдфебеля, користувалося дешевим вступом за 20 срібних крейцарів. Але ж бо й ходили до театру, ходили! Учень книжку продав, у своїй станційній панії

задовжився, а до театру пішов. Бо як же не піти й не побачити Марійки Романович, Пло-шевського, Попілевої, Біберовичевої¹⁰⁶ або знаменитого коміка Стефуракаш. Їх гра давала їм найкращі переживання, моменти найсильніших духовних зворушень.

Вже сама атмосфера, що панувала в театрі, була якась така інша, така приваблива й притягаюча, що важко було встоятися проти неї. І не один молодий хлопець, з п'ятого або з шостого класу, хоч навіть несогірше вчився, кидав гімназію і проти волі своїх батьків їхав з театром. Деколи, дякуючи гарному голосові або вродженому акторському дарові, вибився і ставав любимцем "муз і грацій", але часто-густо не звернув на себе уваги ані критики, ні любителів театру, діставав короткі й нічим не помітні ролі, сидів літами на тій самій гажі, бідував, а все ж таки з театром розлучитися не міг. Як риба без води, так він не міг обійтися без нього.

Все сподівався, що управа пізнається на його високих даруваннях і дасть йому роль, яку він виконає блискуче; але управа не слухала ні його просьб, ні нарікань, і безталанний артист кінчав як реквізитор або як "сила від усього".

II

Наш театр мав свою окрему атмосферу. Був це мандрівний театр, бо не мав ні свого театрального будинку, ні постійного місця осідку, але все їх сподівався і вірив, що незабаром ці сподівання здійсняться. Артисти й артистки, з деякими, розуміється, виїмками, дорожили своєю доброю славою, тримали себе гідно, а такі директори й директорки, як Теофіля Романович або Іван Біберович¹⁰⁸, давали своїй театральній дружині якнайкращий примір. Було на кого подивитися! І незвичайно гарні собою, й одягнутись уміли, і поводитись бездоганно. Повітове, мале місто наслідувало їх.

Майже ціла труппа, чи там театральна дружина, співала й танцювала. Співаки й співачки попадалися чудові, як ось Радкевичівни, Лясковський, Курманович або незрівнянні Клішевська, Лопатанська¹⁰⁹ і, можна сміло сказати, геніальна Рубчакова¹¹⁰. Людина без вищих студій, без консерваторії та драматичної школи кожену роль, яку їй дали, вистудіювала, зрозуміла і так вчулася в неї, що давала незабутню креацію, логічну, послідовну, бездоганно оформлену, незабутню, все одно, чи була це роль сільської, безталанної дівчини, чи великої, химерної дами, трагічна чи комічна, з нашого життя чи з чужого. Інтуїція, якою вивінувала природа нашу артистку, була просто неправдоподібна, і хіба тою казковою інтуїцією можна собі пояснювати її осяти на сцені. Вона від перших слів, від першого руху, від першого блиску очей полонювала публіку й до кінця вистави тримала її у своїй непереможній владі. Минали роки, і ви не могли забути Рубчакової у ролі Гальки або Марусі в "Не ходи, Грицю" . Але так само незабутні креації давала вона в чужих, світової слави операх. Ніколи не забуду, як у Кракові, на "поранку" в честь Гріта¹¹², співала пісні з "Пер Гюнта"¹¹³. Не сила голосу й не техніка співацька, але щось вище від найвищої школи й могутніше від найсильнішого голосу промовляло до вас зі сцени — справжній дар Божий. А поза сценою людина гарна, мила, привітна і така безпретензійна, мов сільська, незіпсута дівчина. Ніколи не чули ви з її щебетливих уст нарікань на циганське життя, на те, що доводиться грати просто на підсіннях заїзних домів, ні на

те, що кажуть їй виступати нині в народній комедії, завтра в драмі, а позавтра в опері — все те приймала вона, як щось таке природне в наших умовах, що на цю тему нема що навіть говорити.

З того боку подібний був до неї Юрчак¹¹⁴, тільки репертуар його не був такий широкий, як у Рубчакової. Він не співав, був невеличкий, худощавий, голос мав тихий, отже, з природи речі мусив обмежуватися до деяких тільки ролей. Але як грав безталанного Янка в "Хаті за селом" (Циганка Аза)^п, то доходив до шпилів драматичного мистецтва. Забувалося, що де театр, до того ще мандрівний театр, виходилося з нього, мов із якоїсь цілющої купелі, оновленим і облагородженим. Чудеса високого, справжнього мистецтва!

На ролях трагічних героїнь знаменитою виявилася їванна Ляновська-Біберовичева. Зовнішній вигляд, міміка дуже гарного лиця, гнучкі опановані рухи і голос несильний, але доволі широкої шкали, давали їй спроможність відтворювати найтрудніші, високодраматичні креації рівно з нашого, як і з чужого репертуару. Але в Біберовичевої не інтуїція, а студія була підставою успіхів. Ролі з сильними демонічними акцентами виїмково добре виконувала передчасно для нашого мистецтва померла Попілева.

Трагічним артистом, і то великої міри, був Володислав Плошевський. Поляк, що міг у своїм театрі дійти до куди більшого розголосу й слави, так щиро прив'язався до української сцени, що посвятив їй свої нерви, здоров'я, життя. Ролями своїми, як, приміром, Франца Мора в Шіллерових "Розбійниках" або Гаспара в "Корневільських дзвонах", так переймався, що пані на залі мліли, а його треба було в гардеробі чути.

В інший світ переносили нас Стечинський¹¹⁶, Стефу-рак, Підвисоцькаш й Танська-Осиповичеваш. Жанр, комедія, побутовщина знаходили в них знаменитих представників. Хто хотів щиро посміятися, ішов на виставу, де Підвисоцька й Осиповичева, дві сільські жінки-цокотухи, сварилися з собою. Був це справжній концертний дует сварки. Найповніший реалізм. Осиповичева навіть не потребувала грати. Вона говорила. Часом один зворот голови, одно скривлення уст, один порух брови або кивок рукою — і постать зарисовувалася виразно містко, пластично.

Стечинський як лиш появився на сцені, то вже цілий зал попадав в веселий настрій. Як циганський барон був він кращий і більше характеристичний від віденських артистів.

Митцем до так званих чорних характерів був Іван Гриневецький¹¹⁹, мабуть, найкращий з наших режисерів.

Він не обмежував і не стіснявав творчої спроможності поодиноких акторів, але й цілість драматичних творів мав заєдно на оці.

Опереткових співачок ніколи в нас не бракувало. До найкращих належали Клішевська, молодша Радкевичівна, Лопатинська, Фіцнерівна й другі.

Клішевська пізніше була першою "дівою" львівського польського театру, але її літа, проведені на нашій сцені, мали ту свіжість і той приваб молодості, якого навіть найбільша рутиня не може заступити.

За нею тоді божеволіли. Це не видумка, а суцша правда. В Бережанах з вистави "Корневільські дзвони" мусили вивести з залу одного вищого урядовця, що здурів із захоплення Клішевською. Прикрий і жалюгідний інцидент. Але що ж! Амур, це невідступний товариш театру, та ще в тих часах, коли не було кіно, коли театр у провінціо-наль-ному городі був самотнім місцем, з котрого мистецтво розсівало свої чари.

Як називалася штука, на якій я перший раз був у нашій театрі в Бережанах, не пам'ятаю. Але дуже добре пригадую собі, які настрої я пережив цього вечора.

Вистави починалися в годині пів до восьмої. Молодь вже в сьомій бігла до замку, щоб зайняти якнайближчі стоячі місця. Старші не приходили скорше, аж на рату-шевій вежі вибило чверть на восьму. Вони здебільшого мали наперед куплені білети й не боялися, щоб їм бракло місць. У перших рядах бачилося судців, професорів, лікарів, адвокатів, священиків, офіцерів, цілу бережанську еліту. Дідо не любив сидіти близько сцени, бо казав, що чути суфлера і видно грим. Мав дуже добрий слух і не носив окулярів.

Перше, на що я звернув увагу, це була, розуміється, куртина, бурячкова, з темнішими, аж до чорної краски включно, згортками й золотими прикрасами. Нова, а вже мала одну дірку, буцім її миша вигризла. А в тій дірці то появлялося, то зникало якесь цікаве, людське око. Мене це бавило, але я не питався нікого, що воно значить, бо знав, що в театрі треба сидіти тихо. Від тієї куртини заносило якимись особливими театральними пахощами. Перед куртиною сиділа музика. Декількох я пізнав, це були бе-режанські музиканти: Клех, Кліма, Стейкаль і Цізар,

інших я не знав, — вони приїхали з театром. Музика почала грати. Мені найбільше подобався цей, що грав на басі. Він був малий, а бас такий великий. Мене дивувало, як він міг невеликими пальцями натискати на такі грубі струни.

Музика замовкла, дзвінок, і куртина підноситься вгору, як ролета при вікнах у дідовій хаті.

Маленька зупинка — видно парубоцькі чоботи й жіночі чобітки, але це триває лиш хвилину, чути голос "Тягни!", і занавіса підсувається високо, відслонюючи гурт святочно вдягнених селян і селянок на тлі якоїсь "вільної околиці".

Поміж ними пізнаю Марійку і її старшу сестру, Тео-філю Романовичку. Марійка грає молоду сільську дівчину, Теофіля старшу жінку. Марійку від першого слова пізнав я по її щебетливій голосі, вона так балакає, як би співала, а грає, немовби родилася сільською дівчиною. Теофіля нагадує мені тих поважних селянок, що я їх знав ще з Крегульця, тільки обі вони вбрані дещо інакше, ніж у Крегульці селянки вбиралися. Увесь час стежу за ними й змісту штуки не ловлю, він порозриваними шматками дістається до моєї свідомості.

На павзі високий жид, у сірім англезі, з плеканою бородою, розносить у кошику невеличкі сіро-зелені грушки. Тітка купує кілька, їмо, знамениті, ще кращі від наших дуль і панен.

Того старозаконного, в англезі і без пейсів, я знаю. Він нині рано. приходив з

довгим списком театральних реквізитів і позичав у тіток, що в театрі треба було на нинішню виставу. Казав, що приходитиме часто, бо паня директорка посилає його до "вельможних панночок" і каже, що може йти туди, як у дім.

III

О дев'ятій годині військові трубачі трублять під замком, на хвилину приглушують слова, що падають зі сцени, але мені пригадується, як то я перший раз їхав з Крегуль-Ця до Бережан і до міста доїздив якраз тоді, коли так само Грали. Вибила й десята. Мені хочеться спати, але я того нікому не кажу, бо хіба тільки діти можуть спати в театрі.

Аж скінчилася остання дія; оплески, куртина то спускається, то підноситься вгору. Актори виходять на сцену й кланяються. А потім перед спущеною занавісок) стає котрийсь із них, дякує гостям, що так численно прибули, й заповідає, що театр буде грати завтра. Знову оплески, й оркестр грає прощального марша. Гості ще хвилину розмовляють з собою, чекаючи, щоби другі вийшли, бо в дверях дуже тісно, хоч двері ті такі широкі, як брама, — а потім і собі йдуть. Скрипить дерев'яний поміст, тріщать старі сходи, коло каплиці стоїть грізний вояк на варті. Деякі гості вступають іще на морожене до цукорні Єгра, студенти розбігаються по станціях. За ними біжать спомини з нинішньої вистави. Чути голосні зітхання: "Ах, як вона грала, як вона грала!" Місяць підсміхається з них.

Годинник на ратушевій вежі видзвонює північ, Єгер замикає цукорню, з готелю Сімона від'їздить остання бричка, Ринком від Адамівки в напрямі містечка переходить поліціант у рогатівці і з кривою шаблюкою.

Бережанці можуть спати спокійно.

З тої пори я часто бував у театрі.

Як полинялі картини, пересуваються переді мною: "Маруся", "Галька", "Верховинці", "Розбійники", "Дами й їсари", "Ніч в Апенінах", "Зі ступеня на ступінь" й інші драми й комедії, свої й перекладні або перероблені з чужих літератур. За мого побуту в Бережанах наш театр приїздив кілька разів. Зразу під управою Теофілі Романович, а від року 1882-го під дирекцією Гриневецького й Біберовича.

Якийсь час грав на замку, а пізніше в дерев'яній буді на невеличкій площі перед замком.

Як я був у V класі, то заходом Андрія Чайковського, великого любителя театру, збудовано на Адамівці, недалеко фари, літній, тимчасовий театр. Мав він просто небувалий успіх. Ходили всі, без різниці віри й національності. Театр мав артисток та артистів непересічної міри. Репертуар збагатився і нашими оригінальними творами, й перекладами з чужих мов. В оркестрі сиділо десять добрих музикантів, декорації малював декоратор львівськог Скарбківського театру (мабуть, Балько), актори й акторк не грали "Чорноморців" у гуцульських одягах а^ "Довбуша"¹²¹ в наддніпрянських. Це вже був справжній театр, а не якась бідна мандрівна акторська трупа. Люд> не йшли до нього ані з милосердя, ані з почуття народного обов'язку, лише тому, що хотіли побачити дійсно добру виставу.

На "Чорноморцях" та на "Корневільських дзвонах" бувало стільки народу, що театр аж тріщав. Ученики нашої гімназії ходили, як замотиличені. Сипалися двійки, професори грозили, що дирекція заборонить ходити до театру, — не помагало. Для них був тільки театр, актори і" розуміється, акторки. Побачити їх, як грають, співають і танцюють, — це була їхня одинока мрія. Кинути на сцену китицю рож та якнайголосніше гукнути "славно!" — це був їх святий обов'язок. Старша братія тільки й журби мала, де і яким способом добути 50 чи 60 крейцарів на другорядне крісло, молодші вдовольнялися й стоячим місцем за 20 чи за 25 нових. Деякі з "малих" хитромудро діставалися до театру: то помагали добувати театральні реквізити, то перепускали їх знайомі молоді актори, що мешкали на студентських станціях, то непомітно після павз всувалися до залу.

Було двох таких з другого чи з третього класу, що в суботу могли ще піти на представлення, а на неділю не мали вже за що. Ні старих черевиків на продаш, ні лишньої книжки, нічого, ну нічого!

А якраз у неділю грали "Барона циганського"²² з Клішевською, Радкевичівною, Лясковським, Осиповичевою і, що найважливіше, зі Стечинським у ролі багатого свинаря. Та ж то люди гинуть зі сміху, дивлячися на нього і слухаючи, як він співає. І як тут не піти?

"Мусимо піти", — сказали собі хлопчиська і поставили на своїм. Паню обдурили, що йдуть на неділю додому, взяли від неї на дорогу хліба з ковбасою, сховали по пля-Щині зимної води до кишені і пішли. До вечора грали в кічку в Руриськах і на Сторожиськах, а вечером — до театру. Купили білети, били браво, кричали "Славно!", одним словом, поводитися як не можна краще. А по виставі не спішилися додому, лиш непомітно скрилися за декорації, що були наготовлені для завтрішньої вистави, і, як замкнули буду, перенеслися звідтіля під сцену. Там переспали ніч і пересиділи день, а під вечір, як стали сходитись музиканти й почалася звичайна сварка між ними за крісла, а між молодшими акторами за чоботи й шаровари, вони непомітно шульнули на зал, стали собі чемно в густих лавах студентських і захоплювалися "Бароном циганським" із Клішевською й зі Стечинським, якого пізніше так успішно заступав Рубчак.

Ні, ні, не було такої жертви, що її не приніс би бере-жанський гімназист для нашого театру.

А коли цей театр від'їхав, то гімназія ходила, як задурманена. В місті було так пусто і нудно, мов у хаті, що в ній бракло когось дуже близького й дорогого. Не було куди піти ввечері, а вечори ставали все довші й довші, бо це до зими йшло, а не до весни. Нижчі гімназійники скоріш приходили до себе; потішали себе гадкою, що за якісь там два місяці прийде Різдво і поїдуть додому, але деякі їх товариші із вищих класів просто миналися з туги. Виплачувалися на рожевий, пахучий папір і замість домашніх завдань писали сентиментальні листи до найдорожчих своєму серцю німф та жрекинь рідного мистецтва. Німфи відписали раз і другий, а потім... мовкни... На милування не було силування.

Коли яку комедію чи драму і коли якого артиста й артистку я тоді перший раз побачив на нашій сцені, того не беруся казати.

Між нинішнім днем і тодішніми часами повисла велика завіса, на якій написано: "П'ятдесят кілька літ".

Нема кому піднести її вгору...

Довгою низкою пересуваються перед моїми очима наші актори й акторки, і то не лиш ті великі й незабутні, як Марійка Романович, Плошевський, Попілева, Клішевська, Лопатинська, Рубчакова, Юрчак та інші, але й такі, як Шеремета й Нижанківський, що сварилися за ролі жидів, як Гембіцький на старості літ, як Підви-соцький, що грав комісара моральності в "Бароні циганським", і як його дружина, незрівняна сварлива молодиця (на сцені).

Усіх їх бачу, мов живих, чую їх голос і згадую їх гру. Але роки, місяці і дні забулися. Я дивився на сцену й схоплював образи, але про дати не думав. Був молодий, а молодість враженнями живе й багатіє.

А все ж таки деякі вистави сильніше від других вбилися в мою пам'ять. Як примкну очі і на мить забуду про нинішню хвилину, то бачу як зараз "Настасю Чагрівну". Грає цю безталанну любку одного з наших найбільших князів Біберовичева. Хоч драма слаба, та як сильно вона її грає! В останній дії ведуть Настасю палити. Іде в білій, довгій сорочці, нижче кісток, з розпущеним волоссям. Щось говорить, — не маю сий вислухати що. Мені ще й десять літ не було, не диво, що по ночах будився і — плакав. Не вмів інакше відгукнулося на ті незабуті враження.

То знов у серпні (так, це було в другій половині серпня) їду з Поручина з моїми батьком-мамою на виставу "Чорноморців". Які вбрання, які співи, яка гра! В Бережанах нараз побачилося козацьку Україну. Хоч ученики були на вакаціях, зал, а краще сказати, буда аж тріщала. Довго, довго цілі Бережани співали: "Засвистали козаченьки в похід опівночі, виплакала Марусенька свої карі очі". Пісня за людьми літала.

То знов Осипа Барвінського¹²⁴ "Гетьман Полуботок".

Дуже добре тямлю, як о дванадцятій, вполуцне, вийшли ми з гімназії і на мурах побачили афіші, що заповідали цю історичну драму. А на окремих довгих, паперових стрічках було видруковано, що костюми й декорацію на цю драму коштували 5000 гульденів! Це на бережанський рахунок неправдоподібна сума. Але ніхто з нас не сумнівався, бо кому ж і вірити, як не директорів театру?

Хоч які голодні, не спішилися ми до своїх станцій — по два-три рази прочитували заголовки, дійові особи, прізвища артистів та артисток, всю афішу згори до долини.

І на другий день лавою пішли до театру — українці, бо поляки ходили переважно на штуки народні зі співами й танцями, жиди також.

Хто пішов, не пожалував. Полуботка грав Біберович, Царя Петра — Плошевський. Зелений, червоним сукном підшитий калган, лосеві панталони, високі, поза коліна чоботи, тригранний капелюх. А яка маска! Які страшні очі! І як вони грали. Це був концерт. Усі костюми нові, декорації свіжі, незапорошені. Не знаю, чи коли-небудь наш мандрівний галицький театр вивінував так блискуче яку другу штуку.

І не забуду "Корневільських дзвонів" з Клішевською, молодшою Радкевичівною, з Яновичем¹²⁵ (батьком славного Курбаса¹²⁶) і з Плошевським. Самі молоді артисти, голоси свіжі, чисті. Скільки краси в їх співі, скільки душі в їх грі! Чи міг хто забути Плошевського як божевільного Гаспара на дерев'янім конику і з безумною піснею на устах? Або Яновича, як він ховається в залізний лицарський лаштунк і співає, або це чудове "діл, діл, діл, діл, діл, ді", що не одного доводило до божевілля? Може, й були такі, я до них не належу. Слова позатирались у пам'яті, але мелодії бринять у вухах, перед очима являються не раз, мов чарівні привиди, обличчя й постаті наших незабутніх артистів. Бачу їх усіх, що грали в "Циганським бароні", — і Клішевську й Радкевичівну, і Стечинського й Осиповичеву, Лясковського й Підви-соцького, але то всіх, усіх! Деякі ролі двояться і трояться в очах, бо я кілька разів бував на виставі тої знаменитої оперети і деякі ролі бачив у декількох обсадах. Нині важко мені сказати, чи краще молоду циганку грала Лопатинська, чи Рубчакова. Обі грали й співали чудово. Пізніше був я на виставі "Циганського барона" у Відні (мабуть, в "Theater an der Wien"). Декорації, оркестр, хори, костюми, все те було незвичайне, блискуче, але з ансамблю я не затамив нікого, натомість ансамбль нашого театру тямлю увесь.

На сцені нашого театру у Львові, але геть пізніше, бачив я наших великих артистів: Садовського¹²⁷ й Занько-вецьку¹²⁸. Заньковецькою я був захоплений. Нагадалася Сара Бернар¹²⁹, Шарлотта Вольтер, Елеонора Дузе¹³⁰ й Гелена Моджеєвська. Заньковецька не блідла при них, не була менша, а для мене, може, ще й більша, бо своя.

Так тоді ще, за моїх хлоп'ячих і молодечих літ, пізнав я майже весь український театральний репертуар і всіх визначніших артисток і артистів нашого театру.

Скільки гарних хвилин завдячую їм! Скільки разів ішов я до тих, буцімто театральних зал, де вони виступали, засмучений, зажурений, прибитий, а виходив з оновленою душею.

Скільки разів плакав і сміявся з ними, скільки разів спочував з бідними й приниженими, яких вони виводили на сцені, й гнівом запалювався до тих, що зло й кривду творили.

Спасибі Вам, діячі й діячки нашої недооцінюваної сцени! Який жаль, що ви своє високе мистецтво забрали на другий світ з собою! Лишилися по вас тільки деякі полинялі фотографії, деякі останки одягів і такі бліді спомини, як оці, що їх я тут написав.

МАТУРА

Кому з нас не снилася у пізнішому віці матура, і хто з нас не будився після такого сну схвилюваний і облитий потом? Ось завтра маєш іти до цього страшного іспиту, а ти ще "не переробив" фізики або не повторив "Життя старовинних римлян і греків" з підручника Терліковсько-го. Про хімію та про статистику, себто устрій Австро-Угорщини, навіть не згадую, бо ті предмети звичайно відкладалися на сам кінець і тому зналося їх от так собі, п'яте через десяте.

Матура — була така погана й злюща баба, що її змалював Панкевич зі шматком хліба в одній руці і з нагайкою в другій. Мовляв: хочеш їсти свій хліб, то вчися, небоже,

щоб тобі очі вилазили з лоба, так учися.

За моїх часів здавалося матуру з усіх предметів, насамперед письменну, а тоді й усну, якщо вислід із письменної був добрий.

Не здавалося тільки релігії, і можна було дістати звільнення від здавки історії та фізики, але як мав ти на всіх свідоцтвах з вищої гімназії самі відзначаючі й дуже добрі ноти, і то відзначаючих більше, ніж дуже добрих. Я був звільнений з історії. Товариші мені завидували й казали, що маю половину матури в кишені. Так багато часу йшло тоді на історію. Треба було три томи Гінделія викути майже напам'ять з множеством дат, імен, генеалогій пануючих родів і т. д.

Я матури не потребував боятися, хіба математики, що була моїм "каменем преткновенія", але все ж таки боявся, бо не хвали дня, заки звечоріє. Іспит це випадок. Матура тим більше. Може тебе боліти голова, може котрийсь із професорів прийти в лихій гуморі, може інспекторові муха на ніс сісти — все може бути. Так тоді вчися!

І братія вчилася, аж тріщало. На тихих стежках поза містом не важко було стрінути молодого чоловіка з книжкою або зі скриптами в руці, що ходив по тій стежці туди й назад, туди й назад, як кінь у кераті, і твердив: "Наполеон Бонапарте родився 1789 р. в Аячію, на Корсиці... Наполеон на Корсиці, без року в Аячію... в Аячію, Наполеон на Корсиці..."

То знову, як падав дощ, абітурієнти збиралися по станціях і під проводом спеціалістів розв'язували математичні завдання або повторювали фізику, від дефініції починаючи.

Я звичайно лежав на ліжку й слухав. Дещо затямив собі, дещо ні. Математики не вмів і не вірив, щоби міг її навчитися. У класі було трьох таких математиків, що навіть з професорами перечилися, ще кількох можна було знайти, що не дуже трудні завдання сьак-так розв'язували, а решта це були не математичні голови. До них належав також я, хоч професор Санат казав, що я не вважаю на його годинах, рисую карикатури професорів і тому не вмю, але зате відпокутую при матурі.

Погроза професора не притягала мене, лише ще більше відтручувала від нелюбого предмету. Я виправдував себе тим, що професори від математики змінювалися кожного року, а всі викладали так, що тільки спеціалісти розуміли їх, решта ж дивилася на таблицю, як телята на мальовані ворота. А на погрозу, що відпокутую при матурі, я казав собі: "Якось то пан Біг дасть". Взагалі на Бога числилося щораз то більше, бо, як каже наша приповідка: "Коли тривога, то до Бога". Священічі сини, поповичі, приносили ми з хати прив'язання до церкви й віри, і хоч деякий під впливом лектури переходив "весняні бурі" і не все вмів погодити те, що казав професор природничих наук із тим, що проповідував катехит, то глибоко в душі залишалися ми все-таки віруючими, що тепер, більше ніж коли, виявилось також і назверх. До церкви ходили ми пильніше, перед хрестами скидали капелюхи і не доторкалися "вільнодумних" питань. Пощо, коли перед нами стояло одне велике й життєве питання — матура!

Але від хлопців вісімнадцятилітніх годі вимагати послідовності. Деякі з нас

забували іноді про це велике й важливе питання, їм хотілося якоїсь передишки, відпочинку від науки і навіть ризику.

На круглі до Швадрона не вільно було ученикам ходити. А невже ж ми ученики? Ми абітурієнти, що за деякий час стануть студентами університету, — ходім!

І ходили.

Я за весь час побуту в гімназії ніколи не був караний, ніколи навіть нагани не дістав. Вихований під оком діда й тіток, на грішні студентські шляхи не ступав.

Та перед самою матурою товариші все-таки затагнули мене до Швадрона на круглі. "Встилайся! — казали, — не будь дитиною! Що тут злого заграти собі в круглі й випити шклянку пива? Ходи!"

І я пішов. Земля горіла піді мною. Я не тільки боявся, але й почував себе винуватим. Немов важкий гріх брав на своє сумління.

Ані одного кругля я не збив. Кулі не долітали.

А коли переді мною поставив Швадрон дві кварглі та гальбу пива, то мені кров ударила до голови. Така тая гальба була велика та глибока, як якась заворожена керниця. Мені здавалося, що не я її, а вона мене проглине.

І хоч як товариші то жартами, то погрозами намовляли мене, я все-таки усього пива не випив, бо не міг.

"Який же з тебе буде академік, дитино, котику!" — насміхалися з мене.

Перед письменною матурою відбулася нарада, як винести з залу і як до залу принести з міста готові завдання Від своїх попередників знали ми, яких вони способів ужи-* вали, і прийшли до висновку, що всі ті, навіть найхитріші способи, вже вичерпані і що нам остається одно, а саме: здатися на власні сили й обійтися без чужої помочі. Були між нами такі спеціалісти і від математики, і від мов, що кращих не треба. Вони роблять навіть найтрудніші завдання, треба тільки як слід обміркувати, як би то те, що вони напишуть, скоро й лепсо передати з рук до рук, бо не всі професори, що прийдуть на інвігіляцію, будуть на нас дивитися прижмуреним оком. Попадаються між ними й такі, що вже забули, як самі здавали матуру і як шкіра на них терпла, — цербери!*³² Вибрано скорописів, придумано шнуркову систему, і справа була скінчена.

Математичні теми були, може, й не найтяжчі, але на всякий спосіб такі, що не знаю, чи й одна четвертина із нас була б їх розв'язала. Але наші математики дали собі з ними дуже скоро раду, скорописи попереписували їх еля-борати на листках заздалегідь приготованого паперу і, коли інвігілятор обтирав ніс хустиною або чистив свій цвікер ірховою шкіркою, пускали ті листки по класу. Дуже тяжкий був латинський переклад із Сенкевичевого "Кво вадіс" опис пожежі Риму, від слів "А Жим вцьонж пло-нол' Тут не можна було користуватися ні жодним бриком ані виписками, треба було писати з голови. Але наші філологи і з тим дали собі раду.

Німецька тема була з історії, мабуть, з 30-літньої війни, з Валенштейна, чи щось таке, вже собі добре не пригадую. Один з товаришів мав з собою німецький короткий підручник історії і відписував. "Wie wir es im ersten Kapitel erwähnt haben..." — було в книжці, і він так у зде-нервуванні відписав. Розуміється, через те й провалився, до усної

матури його не допустили, хоч це був і не найгірший ученик.

З українським завданням вийшло в мене цілком несподіване непорозуміння. Тема була взята також з історії, а саме з боротьби патрициїв із плебеями. Я помагав двом чи трьом товаришам, а собі писав на остатку, не дуже-то й застановляючись над тим, що пишу. В поспіху так гаряче став по боці плебеїв, що мій професор перестрашився. Знав, що на матуру приїде інспектор Левицький, великий легаліст і консерватист, — що він скаже на це? Не скла-сифікував мого завдання, лиш оцінку полишив інспекторові, як провідникові іспитової комісії. Та на диво, інспектор прочитав і казав дати дуже добру ноту, лише з обичаїв (себто з поведення) дістав я ноту на один ступінь нижчу, ніж мав на всіх свідоцтвах з цілої гімназії.

Прийшла усна матура. Приїхав інспектор Іван Левицький, що був перед тим урядовцем міністерства освіти у Відні. Огрядний, елегантно вдягнений, у чорному англезі, ходяча повага. Звертав пильну увагу на зверхній вигляд і професорів, і учеників, на їхні форми й поведінку. Любив так звані "гонори". Як приїхав, то директор з учительським збором ішов вітати його в готелі Мерля, так само було й при прощанні. Знав усі предмети, навіть математики й фізики підучився, був філологом. Вимагав багато, але спосібного ученика не скривдив. Так само, як і професора. Іспити зрілості проводив дуже серйозно й гостро. Сидів при них від восьмої рано до десятої, а часом і до одинадцятої вночі.

Перед полуднем здавала одна партія, пополудні друга.

На мене припала черга пополудні.

Рано вислухав я служби Божої і висповідався, обіду майже не їв, по обіді то клався на ліжку, то вставав, так нервувався, аж пів до третьої вдягнувся у новий нароком ушитий чорний одяг і пішов до гімназії. На коридорі стояли такі товариші, що були вже по матурі, й такі, що мали її здавати. Перші підбадьорювали мене, казали, щоби я тримався і не тратив надії, бо не такий вовк страшний, як його малюють, інші просили, щоби я їм завтра докладно розповів. Вони ті питання списували собі й виучувалися відповідей напам'ять, бо, може, й слушно, гадали собі, що й питання повторюються, як не одно в світі. Не буде ж професор для кожного абітурієнта видумувати щораз то нові питання.

Аж ось директор відчинив двері від іспитового залу, що притикав до його канцелярії, й попросив інспектора, а за інспектором увійшла й ціла комісія. За яких десять хвилин господар класу покликав туди і нас.

Довгий вузький зал, посередині стіл, накритий зеленим сукном. За столом між вікнами полички з латинськими й грецькими авторами. Збоку лавки.

Під тою поличкою, посередині стола, на фотелю, інспектор, як предсідник комісії. Коло нього з одного боку директор, з другого отець катехит Соневицький. Латинського нема, бо здавати мають самі наші.

Кругом стола члени комісії. Один з них секретарює. Перед інспектором каталог класу й матуральні завдання.

Навпроти інспектора крісло для кандидата. Інспектор поправляє цвікер і вишукує

мою сторінку в каталозі. Господар класу дає знак рукою, щоби я сидів на кріслі, а товаришеві, що мав здавати по мені, каже сідати в лавці. Професор від латини вибирає для нього книжку з полиці, вишукує місце і каже, щоби він підготувався. Я маю перекладати відразу. Кланяюся й сідаю: дістаю Ціцеронового "Лелія", трактат про приязнь. Прочитав, перекладаю. Перше враження проминуло. В голові перестало шуміти. Зал з професорами, інспектором і столом уже не танцює перед моїми очима, я вже не думаю про те, що коли впаду, то прийдеться ще один рік ходити до восьмого класу, як нещасливий "репетент". Вся увага скупчена на Ціцероні й на його трактаті.

Переклав і нехотячи зітхнув.

Інспектор усміхнувся. (Перша усмішка на його поважному обличчі.)

— Гаряче вам?

— Так, пане раднику. Нині гарячий день.

1 дійсно, день був незвичайно гарячий, липень. До того ще сонце заглядає у вікна. Хотілося б скинути твердий комірець і порозпинати сурдут. Але годі. Інспектор два рази грубіший від мене, а його англез на всі гудзики запнятий.

— Так, так, — каже, — бувають іноді гарячі дні в життю. Ціцерон мав їх також. Скажіть коли?

І почалася розмова про життя і твори великого римського адвоката й філософа.

Господи! Як гарно вміє інспектор Іван Левицький вести таку розмову. І як багато він уміє! Забувається, що це та зненавиджена матура, хотілося б розмовляти з ним якнайдовше.

Але годі. Глянув на годинник: "Дякую".

З бічної лавки вийшов мій товариш, я сів на його місце. Він відповідав, мені дали хор із котроїсь грецької трагедії і казали підготуватися.

По греці прийшло польське і пройшло, можна сказати, блискуче. Так само й українська література. Темпо відповідей з німецької, ясна річ, не могло бути таке жваве. Нелегко було опанувати величезний предмет від Ульфілья-са до Грільпарцера. Грубий підручник, писаний тяжкуватою мовою, не облегчував справи. Але і з того предмету відповіді були вдовольняючі.

— А тепер, — звернувся до мене предсідник, — розкажіть мені по-німецьки про життя Григорія Квітки-Основ'яненка.

Комісія помітно здивувалася. На мене повіяло леготом з рідної давнини. Я став розказувати про автора "Марусі" короткими, зв'язкими реченнями.

Переповідав по-німецьки те, що в голові написане було по-українськи. Тільки одно слово зле переповів, з "монастиря" зробив "Мйп&ег".

— "Кк^ег", — поправив предсідник і усміхнувся. Смеркалося, коли мені професор Санат подиктував математичне завдання. Предсідник глянув на таблицю і казав його стерти, із німецького грубого задачника вибрав і подиктував інше питання.

Я написав, і крейда вилетіла мені з рук.

Інспектор гадав собі, що я математику знаю так само добре, як попередні предмети, і вибрав одно з найтруд-ніших питань.

Професор стояв за столом.

Я мимохіть глянув на нього. Він тільки раменами здвигнув.

Оце і є мій камінь претхновенія — погадав л собі. Та невже ж через нього маю я провалитися і замість на університет ще один рік ходити до 8 класу. Ні, ні! — заперечив рішуче. Зібрав усі думки до купи, всю енергію ума і став чорну таблицю засівати білими знаками.

Писав, писав, писав...

— Абітурієнт, — перебив мені предсідник, — в такий спосіб не дійде до влучної розв'язки.

Я озирнувся. Мій професор сіяв. Значуще притакнув головою — себто казав, що дійду.

— Пан радник позволять, — відповів я предсідникові, — гадаю, що дійду.

І я дійшов, записавши дрібно цілу таблицю. Предсідник глянув: мій вислід ні на волос не різнився від того, що був поданий у задачнику. Брови інспектора підлізли вгору. Кивнув на професора, цей підбіг до нього, і оба довго щось балакали, показуючи пальцями на таблицю.

— Дякую, — сказав до мене інспектор, — можете вийти на коридор і відпочити.

Я вийшов. В голові мені шуміло, з чола капав піт. Нараз хтось мене кріпко вдарив по рамені рукою.

— Швиндриго! — почув я голос професора Саната. — Ти міг бути математиком, коли би був не рисував карикатур на моїх годинах. Знаєш, я до половини завдання не міг збагнути твого плану. Пан інспектор також. Як той такий спосіб прийшов на гадку?

— Або я знаю як? Скажіть мені тепер ще раз це саме питання розв'язати, то я навіть не рушу.

На самім кінці, вже по дев'ятій годині, здавав я фізику. Дарма, що втомлений, якимось відповідав. Аж нараз інспектор каже: "Ще одне питання, аналіз спектральний".

— Аналіз спектральний, — повторив я і мовчу. Інспектор дивиться на мене, я ні пари з уст.

— Так Ви, мабуть, шкартнули собі аналіз спектральний?

— Ні, пане раднику. Про нього є в підручнику на сторінці (тій і тій) петитом, але я перетомлений і думка послуху відмовляє.

Інспектор зазирнув до підручника:

— Ну так, дійсно. Дякую.

Коло години одинадцятої почув я слово "Зрілий", таке звичайне собі, а таке важке й багатомовне слово... На коридорі обступили мене товариші. Стискали, випитувалися про подробиці іспиту.

— Дай мені щось на щастя, — просили. Я мав трохи дрібних — роздав.

Був би нову, чорну маринарку скинув з себе і дав котромусь, — так страшенно радів, що збувся тієї біди. На долині перед гімназією чекав на мене дядько Лонгин і забрав до себе на вечерю. Я був голодний, як вовк, але їсти не міг. Насилу заспокоїв голод.

Коні з дому чекали на мене. Сів на візок і поїхав. Коні буцім знали, що мені спішно, й летіли, як птахи. В хаті ніхто не спав. Дожидали мене. Мама вийшли до брами.

— Як же там?

— Здав.

— Славити Бога, — більше нічого не могли сказати.

— Здав, здав! — пішло по цілій хаті.

Господи, хто годен гідно описати цю радість і цю першу спокійну ніч по матурі!

УКРАЇНСЬКА ПРОГУЛКА ДО ПРАГИ

Якраз у тому році, коли я здав матуру, була вистава в Празі. Я не дуже-то рвався їхати. Мені хотілося перші такі довгі вакації пересидіти в хаті. Я так любив село, жнива ^ чудові краєвиди Бережанщини, так був прив'язати до ^ родини, — пощо мені шукати розваги десь по чужих, Д&-* леких краях? І так маю їхати по вакаціях до Відня, до академії мистецтв.

Але батьків приятель, Андрій Чайковський, намовив батька, щоб я поїхав. Казав: "Не скоро буде така добра нагода побачити Чехію і її культурні надбання. їхатимемо окремим поїздом, з хором "Бояна", з представниками наших товариств, з визначними людьми. Це також має своє значення". Потім намовляв, поки не намовив.

І поїхали ми Лібром (себто кіньми фіакерника Лібра) до Зарванички, а звідти залізницею до Львова. Заїхали до покійного Дам'яна Гладилевича, що був швагrom Чайковського і мого дядька Лонгіна Глібовицького. Гладило-вич, знаменитий педагог і діяльний патріот, зробив на мене незабутнє враження. У розмові про наші актуальні справи він усе вмів сказати щось цікаве й доцільне, слів на вітер не сів.

На вечерю забрав мене Чайковський до Нафтули¹³⁷, бо мав там із кимось побачитися. Я перший раз був у вели-коміській ресторані, що славився своєю вепровою печенею з картоплями та з капустою і своїм окоцімським пивом. Ні вепровою, ні окоцімом я не захопився, натомість здивувало мене, що до Чайковського все хтось підходив і вітався з ним сердечно. Були це його знайомі, що поприїздили з різних міст і мали разом із нами їхати до Праги.

На другий день оглядали ми, щоправда, тільки в переході, Львів. По Бережанах зробив він на мене величезне враження, зокрема св. Юр¹³⁸ і Волоська церква¹³⁹, бо наші установи, такі, як "Просвіта" й "Наукове Товариство ім. Шевченка"¹⁴⁰, містилися тоді ще в дуже тісних і бідних локалях. Одиноким прикрасою "Просвіти" був великих розмірів портрет Федоровича¹⁴¹, а ціла бібліотека тов. ім. Шевченка зберігалася в кількох невеликих шафах, таких, як на одяги. Вхід до товариства був у брамі старого готелю Жоржа, одно— чи двоповерхової кам'яниці з великим подвір'ям. У тім подвір'ї на першому поверсі був зал "Фрозіну", де грав звичайно наш театр після того, як йому відмовили зали "Народного Дому"¹⁴². Вже не пригадую собі, коли від'їхав наш поїзд, але ііам'ятаю, що на двірцець вийшла сила народу, знайомих і сьояків тих, що їхали. Прощанням не було кінця. Аж наш мужеський хор вийшов із возів, уставився на пероні й заспівав "Крилець, крилець"¹⁴³. Хто був на залізничім двірці, прибіг послухати, бо й було що почути. Хор великий, голоси сильні й чисті, співаки в знаменитих настроях —

їхали в широкий світ, — молодість розпирала їм груди.

Гучні оплески, й на загальне бажання заспівали "Над Прутом у лузі"¹⁴⁴. А тоді трубка і "Прошен всядаць". Ще раз обійми, цілунки, виклики: "Щасливої дороги!", "А пишіть!" — і поїзд рушає з місця. Мають білі хусточки, простягаються руки з поїзда й до поїзда — їдемо.

Я вже другий раз в житті так не їхав. Ціла валка возів, а скрізь самі свої люди. Та ще які! Цвіт молоді, еліта нашого громадянства, показ жіночої краси. Багато в національних одягах, Венгринович, як гуцул, з дзьобенкою, тайстрою і топірцем. Жаль тільки, що не зголив чорної борідки в клин, бо гуцули з бородами не ходять. Степан Федак, тоді ще молодий адвокат, де ходить — жартує.

Прогулку провадить професор Володимир Шухевич¹⁴⁵. Через рам'я на ремінці мужеська подорожня торба. У руці олівець і нотатник: все щось записує, то гуцульські етнографічні матеріали від гостей з-над Прута й Черемоша, то найвсілякіші бажання членів прогулки.

Хором заправляє професор Анатоль Вахнянин, старший поважний громадянин. Але й він не від того, щоб посміятися та блиснути своїм небуденним дотепом. Його помічником є Остап Нижанківський, автор "Гуляли, гуляли" та "Окрушків", красунь, якому рівного не легко знайти. Високий, стрункий, синьоокий, легко скучерявлена чуприна. Розміряні очі під цвікером, на вустах нерозгадана усмішка — митець.

Наш поїзд надзвичайний, його нема в так званому розкладі їзди. На малих станціях не стає, зате на великих зупиняється довше. Тоді виходять з міста делегації, виголошують промови. Вахнянин, Шухевич і ще деякі із старших громадян відповідають, а хор співає "По морю, по морю" та "Гей же до чарки, мій брате!" Не з огляду на слова тих пісень, лиш тому, що їх мелодія така грімка і жвава, що просто пориває слухачів.

Ті зустрічі й пргаїти на чеській території прибирають спонтанічний характер. Жінок закидують квітами, мужчин —, папіросами й цигарами. Підносять адреси й альбоми міст.[^]

Для мене все це таке нове й незвичайне, що я сиджу в гарячій вагоні, мов одурманений. Забуваю про сон і втому. Але не забув про них наш незрівнянний провідник, професор Шухевич. В одному з більших міст замовив готелі, щоб ми виспалися та набрали сил до дальшої дороги. Та куди там! Ще ми не встигли обмитися й перебрати білля (спека була страшенна!), як в готелі, куди заїхав Шухевич, появився посадник міста в товаристві ще двох панів із міської ради та просив, щоб наша прогулка зробила місту честь і прийшла на вечір до тутешнього "Сокола"¹⁴⁷.

Хоч як утомлені, пішли ми на цей вечір. І не жалували. Я перший раз побачив, що таке чеський "Сокіл". Гарний будинок, великий зал. Показ гімнастичних вправ аж до фехтунку на рапіри й флорети включно, по вправах вечеря з чеськими національними стравами і зі славним чеським пільзнером. Обслуговували нас не кельнери у фраках, а "слечні" в коротких спідничках з вишиваними запасками та в блузках, прибраних кружевами й мережками. Може, й не було між ними надто багато гарних, зате всі були

здорові, рум'яні і жваві. А які ввічливі та щебетливі! Провінціональний хлопець, що недавно тому здав матуру, почувався несміливим та збентеженим тією ввічливістю й не знав, як має дякувати за ті трикольори, що ними його так щедро обдаровувано.

По вечері малий відпочинок, прохід по сокільським горі, а там танці. Заграла сокільська оркестра, і молоді чехи з українками й українці з чешками пішли в танець.

Коротка літня ніч і — "як гарно сонце сходить!" Який чудовий світ! Як добре бути молодим і здоровим! Тільки чого ті очі, мовби хто до них піску насипав, чого вони так печуть? А тут про спання нема що й гадати, бо треба їхати далі.

Та недалеко ми заїхали. ^ На якійсь станції казав нам професор Шухевич висідати.

— Поїдемо на снідання до замку графа Гарраха, славного своїми споминами про Валленштайна.

Як поїдемо, то й поїдемо! Професор Шухевич не любив, щоб йому противитися, був із покоління Євг. Олес-ницького¹⁴⁸, Олександра Барвінського⁴⁹, Анатолія Вахня-нина, тих наших визначних мужів, що їх буцім Бог створив на провідників народу.

Заледве ми встигли обмитися на двірці, як заїхало яких, може, сорок повозів, карет і ляндо з замку графа Гарраха. Замок був високо на горі, гора крутиться спіраллю. Ми з Чайковським, Теофілем Гладилевичем і ще з двома-трьома панями, яких прізвищ вже не тямлю, їхали в однім із перших повозів. Я озирнувся і гадав, що це казка. Мові якийсь велетенський карусель закрутився в моїх очах, з поводами, з кіньми і з панями в різнобарвних сукнях, крутився так довго, поки не закрутилося в голові і поки чоловік не став собі гадати, що це гора крутиться разом із нами.

Самого графа не було на замку. Спроваджував нас його управитель і пояснював історію цього великопанського гнізда. Я 30-літню війну знав дуже добре, і з підручника, і з праці Фрідріха ІШллера, тому-то кожна подробиця незвичайно мене цікавила. А вже багатства й розкоші, які я тут побачив, просто ошоломили мене.

Снідання, і то таке, що й за добрий обід стало б, подали нам у парку. Ранок, свіже повітря, казковий краєвид веліли нам забути про всі невігоди дотеперішньої мандрівки.

Аж ось і Золота Прага.

Добра то річ їхати прогулкою, та ще з таким провідником, якого ми мали. Не треба журитися ні картами їзди, ні клунками, ні що будеш їсти, ані де будеш спати. Все за тебе обдумане і все для тебе підготоване. Але-але! Навіть така їзда має свої недостачі. Ти зв'язаний гуртом. Куди громада, туди й баба. Не можеш затриматися довше на якимсь місці і при якомусь предметі, що тебе особливо зацікавив, тільки мусиш іти далі, туди, куди йдуть інші.

Але у Празі так якось добре складалося, що мене цікавило здебільшого те саме, чим цікавився мій добрий опікун Андрій Чайковський. Ми відбивалися від гурта й самі давали собі раду. Чайковський дуже любив історію, був трохи слов'янофілом (Шевченкове: "Щоб усі слов'яни стали рідними братами"), я почув від нього не одну цікаву подробицю про чеське минуле й теперішнє.

Празькі готелі в часі вистави були переповнені. Виста-вовий комітет призначив для

нас квартири по приватних домах. Я з д-ром Чайковським та Фільком Гладилевичем (так ми його називали в родині) попав до аптекаря Шведа, що мав свою "лекарну" на Старому Наместі.

Був це або старий кавалер, або солом'яний вдовець, якого жінка виїхала на село на час літніх канікул, а він залишився сам з лакеєм, кухаркою і покоївкою у великому старосвітському родинному мешканні. Дістали ми там простору спальню з двома ліжками й отоманою. (Отомана, ясна річ, припала мені.) Наш господар був здоровий чех, "бон віван", кожної хвилини готовий випити жахливу кількість пільзнера та посміятися гримким, безжурним сміхом. Він уважав своїм господарським обов'язком показати нам не лиш найцінніші пам'ятники празької старовини, але й щонайкращі тамошні ресторани. Провадив нас із палицею вгору, як із булавою, з якоюсь веселою чеською піснею на вустах. Ціла Прага була тоді весела й розспівана, і що вважалося б навіть у Відні неможливим, те в Празі було цілком природне, бо це вистава, показ здобутків чеських рук і голів за час кількох століть.

Виставова площа була далеко за містом. їхалося електричним трамваєм. Була це новість для мене. Я ставав коло машиніста й пильно дивився, як він провадив віз. На площу входилося через ворітця з приладом, що числив гостей. Мільйоновий мав дістати дарунок і стати героєм дня. Але я тим щасливцем не був, ані ніхто з нашої прогулки. Зате, коли ми входили на площу, якісь органи заграли на наше привітання "Ой не ходи, Грицю". Сумна мелодія одної з найкращих наших пісень пригадала нам нашу чудову Україну, таку далеку й таку іншу, ніж те, що ми мали побачити на празькій виставі. А побачили ми дійсно дуже багато. Чеський промисел, народне господарство, культурні й мистецькі здобутки пересунулися перед нами в окремих, дуже добре влаштованих павільйонах. Тут нам показали, як робиться в цукроварні цукор, там — як полотна й сукна, ще в іншому павільйоні готовили на наших очах і подавали нам з хроном та муштардою смаковиті "парки".

Мене найбільше тягнув до себе павільйон чеського мистецтва. Стільки і таких різних образів укупі я ще ніколи не бачив. Голова крутилася, в очах мигтіло, я ходив по залах і дивився. Найбільше подобався мені Брожиків "Гус"150. Великі розміри образу, драматичний момент, психологічні студії історичних постатей, темне окруження і ясна постать національного мученика-героя, а до того ще й Шевченком поема151 про нього викликали й залишили надовго в моїй душі сильне й незатерте донині враження. Хотілось побачити щось таке з нашої історії, якийсь історичний момент, на якому могли би рости і кріпитися душі цілих поколінь. Та, на жаль, це бажання не здійснилося донині, хоч пробував його здійснити Микола Івасюк152 у своїм в'їзді Хмельницького. Релінові за-

• 153

порожщ , що пишуть листа до султана, з мистецького боку, може, й вище стояли від Брожикового "Гуса", але ідеологічно не могли з ним рівнятися і такого виховного значення не мали.

По п'ятьох невиспаних ночах був я так перевтомлений, що ледве видряпався на

"Град"154 і в тамошній кафедрі, в коронаційній каплиці, як сів на хвилину на лавці, так зараз і заснув. Але добряга Чайковський в пору запримітив, що мене між прогульковцями нема, вернувся, збудив мене і забрав з собою.

1 знову вистава, і знову вечеря, на яку запросив нас наш гостинний господар, пан Шведа, власник аптеки на Старім Наместі. По вечері пішли ми на морожене до турецької кав'ярні, де кельнери були турки в тюрбанах і в своїх узористих халатах. З нами був Василь Яворський, відомий політичний діяч в Бережанщині та в Новім Санчу на Лемківщині. Веселий, дотепний чоловік, великий охотник до жартів, носив коротку чорну бороду і досить скидався на турка. Грошей йому не бракувало, бо мав нафтові уділи і так звані проценти. Самим мороженим і навіть чорною кавою по-турецьки не вдоволився: казав подати коньяк чи лікер якоїсь незвичайної марки. Кельнер, що ходив як мумія і не відзивався, бо був турок, не спішився й не приносив ніякого напиту. Яворський повторив своє бажання раз і другий, а за третім узявся за боки, зробив грізну міну і зарепетував буцімто по-турецьки:

— Шахум алахум, буком побіяхом, холера азіятіка, пурга!

Наш турок зігнувся в чотири погібелі, склав руки навхрест на грудях і пролепетав чисто брідським діалектом:

— Ентшульдїген, пурец, айх вар нур цво монат ін Константінопел, нур цво монат.

Наш стіл зайшовся гомеричним сміхом, усі сусідні також, господар недобрим оком подивився на нас, але не слушно, бо на другий день, як оповідають, про цю сцену поширилося по всій виставовій площі й до його "правдиво турецької кав'ярні" нахлинуло ще більше гостей, ніж перед тим.

Пізно вночі, а краще сказати, над раном, вернулися ми додому. Наш гостинний господар провадив нас. Високий, заживний, з палицею, як із булавою, вдавав тамбора від військової оркестри. Я ледве ноги волочив за собою. П'ять недоспаних, або й цілком безсонних, ночей. Насилу роздягнувся, упав на отоману й заснув, як муха.

І був би спав Бог знає як довго, коли б не збудив мене грімкий голос: "Сплюху, пора вставати!" Буджуся, протираю очі і довго не можу прийти до себе. Де я і звідки тут узявся? У голові шум, як у млині. Гуркотить залізниця, співає "Боян", грають органи "Гриця", тисячі людей пересуваються з павільйону до павільйону, хрупотить пісок на виставовій площі... Ага, це Прага. Ось яка вона, та Злата Прага!

Дивлюся, а доктор Чайковський також сидить на ліжку й очі тре руками, тільки Гладшювич зливається вже зимною водою при умивальні. А наш господар стоїть на порозі і сміється: "А то сплюхи, 17 годин переспали, і ще їм мало! Збирайтеся скоро, бо нас чекає робота!"

Зібралися і пішли до роботи.

Не знаю, чи тому, що я ще молодше виглядав, ніж був, чи, може, завдяки білому фільцовому капелюхові, що мені купив у дарунку Чайковський, і тій турецькій краватці, яку я дістав від Гладилевича, досить, що чеські студенти й студентки приставали до мене й випитувалися, як нам, українцям, у Галичині живеться? Я розказував, що знав і як знав, не забуваючи також про наших русофілів та їхні затії. Навіть не запримітив, що

за мною стежать два "юноші" з-під прапора москвофілів Геровських¹⁵⁵ із Здоровенними, буцімто буршівськими, а на ділі з бандитськими палицями. Отож коли раз верталися ми з вис-тавової площі на Старе Наместі і я відстав трохи від свого товариства, бо задивився на якусь виставу, ці много-надійні "юноші" кинулися на мене з палицями.

На щастя, мої добрі опікуни почули крик, прибігли і напасники щезли, як камфора. З тої пори я вже був обережніший.

У Празі, ясна річ, мав я нагоду пізнати багато визначних чехів, чешок і словаків, як ось: Урбана Ваянського¹⁵⁶, що пізніше перекладав мої поезії, Адольфа Чорного¹⁵⁷, котрому посилав я огляди нашої літератури до його "Слованського Світа", достойну пару Наперстків, Ружену Єсенську та інших. Я подивляв їх простоту в поведенні, роботящість і патріотизм — не на словах, а на ділі. Музей Наперстків¹⁵⁸ був реальним виявом того патріотизму.

Дуже сильне, можна сказати, блискуче враження зробив на мене концерт нашого "Бояна" в пражькім "Народнім Дівадлі"¹⁵⁹. Я перший раз бачив великоміський театральний зал, так щільно заповнені ложі і всі місця, які лиш були.

Хор був великий, зіспіваний, голоси сильні, чисті, дібрані. Диригенти (А. Вахнянин і Нижанківський) такі, що кращих годі собі було уявити. У тенорах співав пізніший оперний співак Гушалеви́ч¹⁶⁰ (батько Гени Гуша-левичівної, відомої сопраністки берлінської королівської опери "Unter den Linden"). Чехи привітали нашого "Бояна" дуже сердечно. По кожній точці "Дівадло" гуділо й шуміло, як водопад. Зал довго не міг заспокоїтися. А коли заспівали "Закувала та сива зозуля" (диригував Остап Нижанківський), то цей ентузіазм дійшов до свого апогею. Крик і шум не заспокоювався так довго, доки хор не повторив пісні. Посипалися квіти і лаврові вінці ("Боян" дістав срібний).

Наші славні пражькі професори, Горбачевський¹⁶¹ і Пулюй¹⁶², гостили диригентів і декого з хору вечерею. Загалом цей концерт був верхом осягів нашої прогулки. Він викликав серед чехів значне зацікавлення нашою справою, хоч до парламентарної арени його відгуки не долетіли. Чеські політики цікавилися тоді Росією куди більше, ніж нами. Росія — це був велетень, хоч і на глиняних ногах, а все-таки велетень, а ми, — що таке були ми, українці?

З великою силою нових вражень і з передсмаком того, що значить великий світ, вернувся я до моїх Бережан. Як же вони змаліли і змарніли!

Кам'яниці буцім у землю повростали, гори поприсідали, вулиці хтось поскорочував, вуличний рух смішно зменшився, люди буцім не ходили, а посувалися з пересічною скорістю слимаків. Тільки став на могутній греблі шумів з такою силою, як колись за моїх хлоп'ячих літ. А все ж таки, коли би хтось казав був мені вибирати між Прагою і Бережанами, я, не надумуючися багато, вибрав би ці останні.

У Бережанах відпочив я годинку-дві, подякував Чай-ковському за все добре й поїхав додому. Рад був на крилах летіти, бо ніколи ще так далеко від своїх не відлітав. Як же сердечно вітався я із усіма, як не міг набалакатися з батьком, мамою і ріднею! Як вони

тішилися, що я цілий вернувся з такої далекої дороги. Певно молилися за мене, тільки того мені не казали.

— Постеліть йому скоро, — говорив батько, — бо він утомлений і сплячий.

Чиста постіль, відчинене вікно, рожі зазирають до нього і пахнуть, — кажіть, що хочете, а нема то, як у батька й мами. Всюди добре, а дома найліпше.

В ГОСТИНУ НА ПОДІЛЛЯ

Мале подільське містечко, декілька тисяч мешканців. Посередині ринок без ратуша. Три-чотири кам'яниці в стилі віденського ренесансу, а краще сказати, без стилю, і багато, багато домів та дімків, заїздів і склепів з балкончиками на дерев'яних і кам'яних стовпах, з віконцями й без них. Всі вони пооббивані вітром та пообштуркувані людьми під час ярмарків і худобою, що ранком переходить туди на пашу, а ввечір вертається назад. У вікнах висять клітки з пташками, що сумно співають, і стоять глечики з квітами, що цвітуть, мов за напастю. Та ще ви побачите у цих вікнах жіночі голови, що цілими годинами торчать і дивляться на ринок. Що вони там цікавого побачать — не знаю. Раз у рік ливоскок по ливі туди й назад перебіжить, а там усі ті самі крами й крамики, той самий Рейвах, шум і крик. Одні продають, другі купують, а всі сеРДЯться чогось, кленуть і зневажають себе. Понад дахи заглядає на ринок церковна баня з блискучим хрестом і гостро затесана вежа костела.

Я також розглядаюся кругом за дядьковими кінями — нема. Питаюся у заїзді, де вони звичайно стають — ще не було. Може, спізнилися, приїдуть. Що лиш полудне, ще час. Тепер і так сонце дуже палить. Захвалюють, який то нині добрий обід. ІДУ і їм.

А по обіді донька хазяйки подає мені чорну каву і старий часопис. Бавить мене розмовою про останні події у місті. Вдаю, що вони мене цікавлять. Так минає година, дві і три. А коней як не було, так і нема. Мабуть, щось непередбаченого зайшло і не приїдуть, бо коли б мали приїхати, то вже були б. Дядько добре знає, в котрій годині приходить поїзд.

Треба йти й шукати якогось фіакра. Не довго й шукав, бо зараз-таки на скруті побачив я розтарахканий повіз і пару коней з вишморганими боками та кулявими ногами. На козлі дрімав жид.

— Поїдемо?

— Чому би ні? А куди?

Я сказав куди і спитався, скільки він візьме з мене.

— П'ять ринських.

— Багато.

— Для кого багато, а для кого мало. Ви знаєте, по чому тепер овес? Чоловік чи з'їсть, чи ні, а худобини кривдити не можна, бо гріх.

Казав це, неначе б і не бачив, що ця кривда коням боком лізе, — сама шкура й кості.

П'ять ринських — це великі гроші, погадав я собі. Вершлер або Бучка черевики з гамбурзької шкіри зробить, а за п'ять ринських і десять ірейцарів дістати можна в Кафки у Львові правдивого габіга; такий "банячок", що й кілька літ його носить,

чудесний капелюх найновішого віденського фасону. Я був студентом філософії, а для таких панів, як відомо, п'ять ринських — це капітал. То ж обертаюся і йду назад у ринок. Топчу хідник, з двох боків старий, дерев'яний, а з двох новий, із теребовельських плит. Ходжу й думаю, що мені тепер робити. Аж чую, торохтить якийсь віз. Таку куряву збиває, що нічого не вид; но. Приїхав: "Пр-р-р!" — і стає на ринку. "Авсштайген!"

* Виходьте! (нім.). — Ред.

Вилітайте, сірі птахи, на базар до паю!" — кричить захриплий, харкавий голос. Балагула! Правдивий, старий балагула з часів Антона Шашкевича. Руде волосся, вус по-козацьки вдолину, бороди нема. Сорочка на нім із застіжкою, а шаровари широкі, як козацька матня, тільки не червоні, лиш якоїсь космополітичної краски, мазюкою, багою та товщами густо понакраплювані.

Жид чи не жид? Ніяк не вгадаю. Віз, а краще сказати великий візок з полотняною будою, напущеною дьогтем чи якоюсь бідою, полотно з двох боків скручене й піднесене вгору, як куртина в театрі, бо гаряче.

На зазив візника стали викараскуватися з воза жиди, жидівки, жиденята і один християнин, не по-селянськи вдягнений, а з-панська, по-шляхетськи. Візник стояв, числив своїх гостей, полускував батогом і сміявся.

— А не згубилося там котре? — приговорював. — Ну, славити Бога, ні. Семеро набрав, сьомого й привіз, усе в порядку. Не таких то я колись панів возив, — звернувся чомусь-то до мене. — Хочете, то я і з вами поїду.

— Добре. їдьмо!

— А куди?

Я сказав і спитався, що він з мене заправить.

— Як самі, то дасте п'ять срібла, а як з другими, то три або й два, залежить від того, скільки їх наберу.

— Добре. Але я хочу їхати коло вас.

— Такий пан і коло мене, на козлі, з ногами на штельвазі?

— Хай буде й на штельвазі, бо я люблю на коні дивитися.

— Що ви кажете! То видно, що ви господарський син, попович, а може, і з фільварку.

— Щось таке, — відповів я коротко. — Так тоді, поїдемо?

— Добре. Лиш коні накормлю і напою, а за той час, може, і які пасажери зголосяться.

Зголосилося троє, я був четвертий, а наш візник п'ятий. їдемо.

Зараз за містом він скрутив на польову дорогу, бо казав, що на цісарській такі копоти, що дихати годі.

— А не зблудете?

— Я, і зблудити? Хочете до Бердичева вас завезу, навіть по п'яному.

— А невже ж ви п'єте?

— Щоби впиватися, то ні. Але й за обшивку не виллю. Чоловік не свиня, більш відра не вип'є.

І усміхнувся усмішкою добродушною та безжурною.

— Знаєте, — говорив, — бувало, як їздили ми з покійним паном Шашкевичем...

— З Антоном?

— Так, з ним і з його паїдачами, то не раз~. — і махнув рукою. — Що казати, різно бувало! — Зітхнув. Коні форкали, віз не торохкотів, бо дорога була м'яка. Обабіч поля й поля. На одних копи стоять, на інших повиростали скирти, довгі й високі. Деякі ниви вже й підкинені, пахне свіжо зорана земля, але не весняними, лиш осінніми, в'ялими пахощами. Нивам кінця не видно, зливаються з небом на виднокрузі, а небо барви морської води в погоду. Ні одної хмаринки. Думки, як птахи, буяють по ньому, без упину, без стриму. Не знаю, чи де думається так гарно, як на Поділлі, на возі, в літнє підвечір'я. Просто летиш на тих думках, як на крилах, у якісь інші, кращі світи.

Знати, що й мого балагулу розібрали думки, розніжили, розкрохмалили. Він затагнув пісню, довгу, довгу, як та польова доріжка, що бігла перед нами, мрійливу, як вечір, сумну, як спогад про молоді літа.

Я мовчки слухав. Яка дивна пісня! Ніяк мелодії схопити не можу. Така ніжна, як те павутиння, що над стернею літає. До наших пісень не подібна. Знати, не з нашого краю вона родом. Деся здалеку, зі сходу прилетіла. Слів також не розберу. Для мене самі звуки. Але видно, що ці слова є, що вони щось розказують, щось передають, бо співак переймається ними, то притишує голос, то підносить його високо.

— Чи це жидівська пісня? — питаюся, як він на хвилину замовк.

— Ні.

— А яка ж?

— Хазарська.

— Що ви кажете?

— Те, що чуєте, бо я не з цих чорних жидів, що то через Польщу з Іспанії прийшли, я з хазар. Тамті купці, у них Богом гріш, а ми любимо коні, природу, дорогу. Тамті чорні, а ми руді.

— Хто вам таке казав?

— Кров мені це говориє. А казав мені знайомий рабин. Він з книжок не вилазить, учений. Три роки до одного класу ходив, — додав і всміхнувся. — Все викував на бляшку.

— А там, — показав нараз батогом наліво, — там у долині, над ставком, між лісами, Крегулець.

— Знаю. Там був парохом мій дід.

— Що ви кажете? Це був ваш дід? Дивіться, давіть! Славні коні плекав. Та я не раз з покійним паном Шашкевичем їздив до нього. Не одну ніч на возі, на подвір'ї переспав, а пани бавилися в покоях до рана. Співали українських пісень, танцювали козака, ходили в чемерках. Гарні пани! Шашкевичі після повстання до нас прийшли, мали фільварок, там, знаєте, як Нижбірок, Хоростків, Хлопівка, не знаю, чи власний, чи найняли, а один із молодих Шашкевичів хотів женитися з Касунею С. — знаєте її?

Я притакнув і дивувався, що мій хазарин знав усіх моїх свояків та знайомих по

імені, і знав їх ще з тих часів, як мене на світі не було.

"Дивна зустріч", — сказав я до себе й потонув у думках. Коні бігли, дорога втікала перед нами, буцім перестрашилася чогось. У ярі високий хрест простягав на схід і захід свої довгі руки. На хресті хитався сухий вінок із польового квіття.

Мої думки перебили нараз слова:

Багатим та скупим зливали Розтопленеє срібло в рот, А брехунів там заставляли Лизать гарячих сковород; Які ж із роду не женились, Та по чужих кутках жилились, Такі повішені на крюк, Зачеплені за тее тіло, На світі що грішило сміло, І не боялися цих мук.

— Це ж "Енеїда"! — скрикнув я, наче спросоння.

— Ну так, Котляревського "Енеїда", — притакнув візник. — Але чому ви кричите?

— Де ви її дістали?

— Колись у Балті на ярмарку купив. Там був такий *идок, що книжки по заїздах розносив, і пани купували. Я собі "Енеїду" купив. То така, знаєте, сміховита книжка, Що відірватися від неї не можна. Я вже її напам'ять умію.

— Гарно. А невже ж ви знаєте, хто були ці Зевси і Юнони, ці Турни і Дідони, га?

— Трохи знаю, бо й сам колись до школи ходив, але більше поза школу, ніж до неї, і вигнали. А дещо мій знайомий рабин мені сказав.

— Той, що три роки до одного класу ходив?

— Той самий.

Мені соромно було признатися, що я "Енеїди" не мав, бо не міг її купити, і що лиш 1898 року купив я собі цю книжку.

Була ніч, як ми приїхали на місце. Дядько ще не спав. Ходив по городці й відмовляв молитву.

— Бійся Бога, ти балагулою приїхав! Чому не написав по коні?

— Я писав. Не дістали ви мого листа?

— Ні, не дістав. Поштар вчора не ходив на пошту.

— Нічого. Не жалую, бо їхалося гарно. — І я розказав дядькові про мого візника і про "Енеїду".

Довго ми не могли заснути, і довго я завидував бала-гулі, його "Енеїді".

ЖУКІВ

По смерті жуківського пароха, отця Йосифа Лужницького, батько мій перенісся з Поручила до Жукова.

Жуків числився до кращих парохій у деканаті. Мав більше ніж сто моргів поля і поверх тисячі душ населення. Село не мало даора, і люди були доволі заможні. Поміж ними траплялися і шляхетські роди, Білецьких, Недільських, Рутковських. Назагал жуківці ніяк не нагадували колишніх панських підданих, панщизняків. Одягалися гарно, поводитися чемно, але перед будь-яким посіпакою з міста не знімали шапок та не гнулися в чотири погібелі. Жуківський господар не гнав до Бережан ні телят, ні пацят, шоби там над ним знущалися згінники та торговельники. Вони мусили йти до Жукова, як хотіли щось купити. Тому й не любили жуківців та прозивали їх "гордими

холерами".

У Жукові була гарна трибанна церква, мабуть, з кінця сімнадцятого століття. Крім тієї матірної церкви була ще й дочерня в Гиновичах, а третє село, що належало до жуківської парохії, Шумляни, церкви не мало.

У всіх трьох селах були школи. За батька засновано там читальні, "Січі" та інші організації. Корчма з року на рік глухла. Мало хто до неї заглядав. Але й громадський шпихлір, через дорогу від корчми, також пустокою стояв. Люди перестали боятися голоду й неврожаю.

Не знаю, чи було де в краю так гарно положене приходство, як у Жукові.

Мало що не цілий горб, пониже церкви, належав до нього. Росли там два сади, овочева шкілка і берестовий лісок, що від хати збігав у долину. Долиною перепливали Золота Липа. Перед хатою шуміли високі смереки, в городці пахли квіти. Від хати до величезної грушки, при вході до ліска, бігла алея, обсаджена винничками й ірисами. Грушка виросла така розкішна й крислата, що в її тіні могло сховатися перед проміннями літнього сонця ціле численне товариство. Друга алея вела до меншої, але все ще дуже великої грушки, що стояла при вході до вишневого саду.

Батько дуже любив дерева, квіти й городовину. У шкілці мав тисячі щеп. Роздавав їх селянам і казав, що це найкраща асекурація садів перед шкідниками. Як селянин виплекає в себе деревину, то і в панотцевім саді ані сам не зробить шкоди, ані другим не дасть зробити. І так дійсно було. Я собі не пригадую, щоби в нас застукали якого шкідника в саді, хоч які смачні овочі дозрівали в ньому і хоч від ріки стояв він розтвором, бо паркан коштував би забагато. Та ще постарався батько, щоб громада недалечко від нас заложила громадський сад. Батько дав зі своєї шкілки щокращі щепи, і сад, обкопаний глибоким ровом, щоб не залазила туди худоба, ріс, можна сказати, на славу. Тут відбувалися практичні лекції садівництва. Ані парубок не стяв собі гіллячки на бичівно, ані Дядько на палицю, щоб відганятися від собак, навіть сільські хлопці-пастушки, що залюбки спинаються по всіх Деревах, не залазили туди. Хай спробував би котрий! Дали б йому наuchu.

Там тоді серед дерев, серед винограду й морель, серед Пахучого квіття стояла довга, невисока хата під гонтами, з ринвами, з ганком на двох стовпах, обвитих диким виноградом. У хаті шість кімнат, невеликих, тільки зал просторий з двома печами і трьома вікнами. Крізь два з них видно село, а крізь третє — муровану дорогу з Бережан до Золочева. При тих вікнах тільки сиди й малюй, такі прегарні краєвиди.

Скільки разів у тому залі, коли я був студентом, молодь наша бавилася в старомодного "пташка", співала та танцювала до білого ранку. Скільки сірих вечорів провели ми тут на щирих розмовах, скільки літніх ночей пересиділи, бо місяць так розмірював душу, що ніяк не годен був заснути. Зачепиться, бувало, за смереку й зазирає у вікна, такий круглолиций і всміхнений, казав би ти, вдоволений і тими смереками високими, і квітками пахучими, й людьми.

У тому залі давав деколи жуківський аматорський кружок свої театральні вистави. Виносили тоді меблі, здймали образи, забували про лаковану підлогу, стукали,

іупали, будували сцену. Але що ж воно значило трохи того неспокою супроти вистави аматорського кружка в Жукові!

Поважний господар, Недільський, дякував, бувало, батькові й мамі за відступлення залу й казав, що як дасть Бог, то село побудує собі читальню і буде мати свій власний театр. Батько показував на корчму: "Поки що можна би її переробити на читальню". Так воно і сталося пізніше. Корчмар не мав що в Жукові робити, забрався, а з корчми зробила громада народний дім. З гордістю мушу згадати, що вулицю від колишньої корчми на приходство охрищено моїм іменем, а мене іменовано почесним громадянином Жукова. Це мій найвищий і для мене найдорожчий титул; дістав я його, мабуть, більше за заслуги мого батька, ніж за свої.

Та коли я вже відбіг від теми, то хай мені буде вільно навести два спомини вже з тих пізніших літ мого життя.

Раз їхав я з Поручина до Бережан. Як же їхати через Жуків і не бути на гробі батька? Але ж бо знов бути в Жукові, а не вступити до пароха й не бачитися з тамошніми людьми також ніяково. А на те я рішуче не мав часу, бо спішився до залізниці. Тому казав повернути на бічну дорогу, що вела поза село на цвинтар. Приходжу, а там батькова могила обсаджена квітами, доріжки вистругані й позамітані, хоч це була пізня осінь, а не Зелені свята. Село як найближча родина опікувалося могилою свого колишнього пароха.

А раз запросили мене з родиною на батькові поминки до Жукова. Приїжджаємо, а там не поминки, лише якесь велике народне свято. На залізничнім двірці в Гиновичах делегації, промови, відділ молоді в одностроях. Щонайкращий віз і коні з села везуть нас на нове приходство, бо старе зруйноване війною. Коло читальні привітальна брама, війт виголошує промову, процесія з хоругвами й образами провадить нас до церковної брами, де знову промовляє парох, колишній січовий стрілець. В церкві служба Божа, править її мій колишній ученик, отець Євсевій Ба-чинський. По службі Божій похід на цвинтар, на батькову могилу, а з цвинтаря поворот під церкву, де збудовано трибуну, з якої промовляли делегати від різіск громад Бе-режанщини. А тим часом у саді розставлено столи і подано обід, до якого засіло ціле село і запрошені гості з інших громад — сотки осіб. Нас, родину та делегації, гостив парох, отець П'ясецький.

Один тільки зайвий додаток. В садах під деревами сиділи непрошені гості, ті, в гранатових одностроях і з крісами в руках. Прискочив і їх шеф самоходом. Грізний, як буревійна хмара. Пригадалися слова зі "Слова о полку Ігоревім": Бути грому великому!"

Та якось воно на громах і скінчилося. До зудару не прийшло. А було дуже й дуже недалеко.

З тої пори я ані Жукова, ні жуківців з їх гостинним парохом не бачив.

Поїхав на захід, вони залишилися на сході.

Надтягнули хмари, заіуготіли громи, полились криваві дощі. Боюсь, що вони й Жукова не минули. На сам здогад дрижу, думка стає, перо з руки летить.

ДО ГЕНЕЗИ ФРАНКОВОГО "МОЙСЕЯ"

Жуків. Липень, року 1892.

Іду від женців із поля, додому, на обід.

Минув трибанну стару церкву, стаю на східцях.

Звідси чудовий вид на Гиновичі, Лапшин, на бере-жанський став і на самі Бережани.

Хочу полюбуватися трохи. Але нараз бачу під крислатою грушкою на мураві трьох мужчин. Забуваю про краєвид.

Найвищий, білолиций, синьоокий і чорноволосий, це мій батько, другий, дещо нижчий, русявий, трохи лисий, це Андрій Чайковський, але хто такий цей третій, найнижчий, у сірій, люстриновій блузі і в вишиваній сорочці, з помітно високим чолом, — ніяк не вгадаю.

Підходжу до них і здоровлю.

— Це мій син, студент філософії, — представляє мене батько незнайомому гостеві.

— Іван Франко, — каже той і подає мені руку.

Здивований і врадуваний, стою під грушкою і мовчу.

Франкові твори я знав і любувався ними. "Захар Беркут", "Панські жарти", "Зів'яле листя". Пригадалися поодинокі образи й постаті з цих творів і відновилися враження, що вони їх викликали колись, при читанні. А оце й автор цих творів, Іван Франко. Не скажу, щоб я собі так уявляв нашого великого поета. Крім височенного чола й крім трагічних очей нічого незвичайного в нім не було. І з вигляду, і з одягу, і з мови пересічний інтелігент, учитель або урядовець, а не мистець пера й володар думки.

Тільки ті сиві очі в червоних обвідках дивляться не на тебе, а кудись далеко, в невідоме.

— А де тут двір? — повертається Франко до мого батька.

— Нема. Жуків, мабуть, належав колись до Яна Белецького.

— До того, що його наїхав Сінявський, двір спалив і сліди по ньому заорав?

— Так. У Жукові ще й тепер живуть селяни Білецькі, а на їх подвір'ї є старі великі пивниці, останки колишнього шляхетського двора.

— Можливо... А чиї ж це ті ліси кругом, такі гарні?

— Графа Потоцького. Потоцькі одідичили чи купили добра по Сінявських.

Хвилина мовчанки. Франкові очі блудять по зелених оболонях, по річці, що перепливає їх, і по довгій стрічці мурованої дороги, що снується з Бережан до Золочева.

— А селяни ліса не мають? — питається Франко.

— Ні, не мають, — "Ліси й пасовиська"¹⁶³. Пощо хлопів ліса? Най краде або замерзає. Що це кого обходить?

І знову мовчанка. А по хвилині.

— А риба в тій ріці є? — цікавий знати Франко.

— Є, але дрібонька. Тільки після повені або по зливі попадається більша.

— 1 раки є?

— Бувають.

— А цей гостинець куди іде?

— До Золочева.

— То ми ним поїдемо до Краснопущі?

— Не до самої, лише до Пліхова, а там ще шматок поганої польової доріжки"

— Тому й не виїжджаємо пізно, щоби за дня можна було оглянути монастир і його бібліотеку, бо це мене найбільше цікавить.

— Не спізнимося, — заспокоював батько гостя. — От бачите, саме на обід нас просять.

Пішли до хати, а я ще побіг на подвір'я подивитися, де примістили коней Чайковського. Як вернувся, то застав батька і обох гостей у їдальні, при ганку. Ганок оброслий диким виноградом. Шкляні двері, бо вікна тут не було, ніби хтось зеленою занавіскою прислонив. Надворі спека, а тут холодок. Зелені рефлексии падають на лиця. Обід добрий, а вино також найкраще, яке в хаті було. Але на лиці Франка вдовolenня якось і не було видно. Їсть і п'є, як за напасть, буцім йому байдуже, що він їсть і що таке п'є. Мені здається, що він навіть лихий. Але чого? Ми так хотіли би догодити нашому несподіваному й дорогому гостеві. А може, він дивиться на велику хату, на муровані стайні, на газон перед хвірткою, ну — і на добрий обід, думаючи собі: "От і доробився піп, здираючи своїх па-рохіянів!" На таку гадку прикро мені стало, бо мій батько людей не здирав і маєтками похвалитися не міг.

Я не знав, що за той час, як я пішов був на подвір'я, Франко з батьком балакали про Корнила Устияновича і про його "Мойсея", мальованого й написаного віршем. Вони тую розмову й продовжували весь час обіду.

Батько, як був у горах у Ялинковатім, то познайомився з Миколою Устияновичем, поетом і товаришем Маркіяна Шашкевича, та з його сином Корнилом, теж поетом і талановитим малярем. Корнило був на декілька літ старший від мого батька, але оба вони виростили в тій самій атмосфері, захоплювалися Шекспіром, Шіллером і Гегелем й оба належали до народовців сімдесятих років. Корнило, дуже гарний собою, живий, бувалий у світі і дотепний, вносив радість у кожную хату і в кожне товариство, в яким появлявся. Гарно декламував і розказував так живо й весело, що люди не могли налюбуватися його оповіданнями й анекдотами. Всі його любили, батько також. А Франко ні, бо Франко належав до того покоління, що виростало під впливами позитивізму й реалізму, до покоління, що своїм провідником уважало Драгоманова¹⁶⁴. Для Франка Корнило Устиянович був позером і декламатором, людиною неповажною й не дуже-то вартісною в літературі, а, мабуть, також і в малярстві.

Батько боронив Корнила, зокрема як поета. Цитував початок його "Мойсея": "Мертва очам, німа для уха, жене від себе життя духа". Невже ж це не гарний початок опису пустині?" — казав.

— Гарний, але поверховими, — стояв при своїм Франко. — 1 цілого Мойсея він намалював зверху, а до глибини душі тієї великої людини не дібрався, може, навіть не пробував дібратися. Його звичайно цікавив рух, жест, грандецца. Люди на його образах — це не люди, лиш актори.

— І Мойсей на образі Устияновича також? — питався батько.

— 1 Мойсей. Подивіться, як він стоїть, як таблиці тримає, як дивиться на вас.

Тут вони, Франко й батько, стали аналізувати біблійного Мойсея. Вив'язалася розмова найцікавіша, яку я коли-небудь чув. Оба розмовники мали незвичайну пам'ять і оба знали предмет, як не можна краще. Може, тому й залишилися на своїх позиціях, до порозуміння не дійшло. Чайковський у розмову не встрявав. Я був теж тільки німим свідком, жадібно ловив кожне слово, знаючи його вартість. Я тоді досить багато малював і тому пильно стежив за змінами виразу облич розмовників. Мене цікавила ця випадкова, жанрова картина: сільське приходство, парох, його гості, зелені рефлексії і живі слова. Здавалося, що Франкове чоло ще більшим стало і що обвідки кругом очей ще більше почервоніли, немов то він лихий, що далеко десь на селі знайшов людину з такою величезною пам'яттю і з таким знанням, яке мав мій батько. Подякував за обід і вийшов в город.

За хвилину вернувся.

— Ні, ні, отче, — звернувся до батька, — кажіть собі, що хочете, але мене Устияновичів "Мойсей" не вдовольняє. Побачите, якого я колись напишу.

і написав, але батько Франкового "Мойсея" вже не побачив.